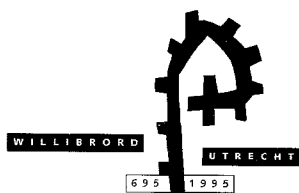

WILLIBRORD EN HET BEGIN VAN NEDERLAND

DOOR

MARIEKE VAN VLIERDEN

De tentoonstelling 'Willibrord en het begin van Nederland' (Museum Catharijneconvent, Utrecht, 18 november 1995-28 januari 1996) kwam tot stand in het kader van het Willibrordjaar.

Het Willibrordjaar is een initiatief van de Stichting Utrecht Centrum van Historie en Cultuur.

Afbeelding omslag:

Graduale met miniatuur van Willibrord. Trier/Echter-nach, rond 1000 en 3de kwart 11de eeuw. Cat.nr. 53.

© 1995 Clavis Stichting Publikaties Middeleeuwse Kunst, Utrecht
Museum Catharijneconvent, Utrecht

Vormgeving en lay-out: Clavis, Utrecht
Druk: De Boer Cuperus, Utrecht

ISBN 90 75616 01 5

Comité van aanbeveling van het Willibrordjaar

Adrianus Kardinaal Simonis, Aartsbisschop
van Utrecht
Monseigneur Antonius Jan Glazemaker,
Aartsbisschop van Utrecht
De Voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland,
dr. R.G.W. Huysmans
De Ambassadeur van Luxemburg, H. Wurth
De Ambassadeur van Engeland, Sir D. Miers
De Ambassadeur van België, J.F. Willems
De Ambassadeur van Duitsland, W. Haas
De Ambassadeur van Ierland, J. Swift
De Vice-president van de Raad van State,
mr. W. Scholten
De Commissaris van de Koningin in de Provincie
Utrecht, Jhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland
De Commissaris van de Koningin in de Provincie
Friesland, drs. L.M.L.H.A. Hermans
De Burgemeester van Utrecht, mr. I.W. Opstelten
De Burgemeester van Wijk bij Duurstede,
A.C. Houtsma
De Burgemeester van Rhenen, H.S. Top

Lijst van sponsors tentoonstelling 'Willibrord en het begin van Nederland'

VSB FONDS

VSB fonds

Provincie Utrecht
Gemeente Utrecht
Prins Bernard Fonds
De Boer Cuperus
Rabobank Utrecht
Stichting Algemeen Cultureel Fonds der SHV Fen-
tener van Vlissingenfonds
Crediet en Effectenbank
Stichting Elise Mathilde Fonds
Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Mr. Paul de Gruyter Stichting

Lijst van bruikleengevers

Aken, Domkapittel, Schatkamer van de Dom
Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz
Brussel, Koninklijke Bibliotheek
Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
Dublin, National Museum of Ireland
Emmerik, Kirchengemeinde St. Martini
Essen-Werden, Probsteikirche St. Ludgerus
Fulda, Bischöfliches Generalvikariat
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek
's-Gravenhage, Koninklijke Verzamelingen
Groningen, Groninger Museum
Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek
Keulen, Schnütgen-Museum
Kopenhagen, Nationalmuseet
Leeuwarden, Fries Museum
Leiden, Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden
Leiden, Universiteitsbibliotheek
Londen, British Library
Maastricht, Bonnefantenmuseum
Maastricht, Stichting Schatkamer Sint Servaas
Namen, Musée Diocésain
Nijmegen, Provinciaal Museum G.M. Kam
Parijs, Bibliothèque Nationale
Rhenen, dr. H.P. Deys
Rhenen, Gemeentemuseum Het Rondeel
Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek
Susteren, Parochie van de H. Amelbergakerk
Trier, Bischöfliches Generalvikariat, Domkapittel
Trier, Katholisches Pfarramt U.L. Frauen u. St. Laurentius
Utrecht, Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum
Utrecht, Centraal Museum
Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst
Utrecht, Rijksarchief
Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana
Wijk bij Duurstede, Museum Dorestad

Inhoud

	WOORD VOORAF	8
	<i>door drs. H.L.M. Defoer, directeur Museum Catharijneconvent</i>	
	VERANTWOORDING	10
I	EEN BESCHEIDEN BEGIN	
	1. Het wiegje van Nederland: Utrecht in de Romeinse tijd	11
	2. De Franken	14
	3. De Friezen	16
II	KERSTENING EN INTEGRATIE	
	1. Willibrord	19
	2. Willibrords navolgers: Bonifatius en Liudger	26
	3. De sterkere god	30
III	BLOEI ONDER KAROLINGEN EN OTTONEN	
	1. Utrecht en Dorestad	34
	2. De Karolingische Renaissance	36
	3. De ontwikkeling tot rijksbisdom	41
IV	WILLIBRORDS KERKEN OP HET DOMPLEIN	47
	NOTEN	49
	CATALOGUS	
	Vondsten uit Romeins Utrecht (cat.nrs. 1-17)	55
	De Franken (cat.nrs. 18-28)	62
	De Friezen (cat.nrs. 29-42)	69
	Merovingische vondsten uit Utrecht (cat.nrs. 43-46)	77
	Willibrord en zijn navolgers (cat.nrs. 47-65)	81
	De sterkere god (cat.nrs. 66-71)	90
	Utrecht en Dorestad (cat.nrs. 72-87)	93
	De Karolingische Renaissance in onderwijs en wetenschap (cat.nrs. 88-91)	101
	De Karolingische Renaissance van de kunsten (cat.nr. 92-101)	104
	Ottoonse bloei (cat.nrs. 102-110)	111
	Willibrords kerken op het Domplein (cat.nrs. 111-118)	120
	LITERATUUR	130
	FOTOVERANTWOORDING EN CONCORDANTIE VAN INVENTARISNUMMERS MET CATALOGUSNUMMERS	139

Woord Vooraf

Op 21 november is het dertienhonderd jaar geleden dat in de St. Pieter te Rome Willibrord door paus Sergius tot aartsbisschop onder de Friezen werd gewijd. Hij kreeg hierbij de opdracht om het nog niet gekerstende volk der Friezen tot het christendom te bekeren. Hun leefgebied, dat ongeveer overeenkomt met de Noordelijke Nederlanden, vormde de nog imaginaire grenzen van een diocees, dat als gevolg van zijn bekeringsarbeid zou ontstaan. Hij kon dit werk niet slechts op eigen, geestelijke kracht doen. Wereldlijke, met name militaire bescherming was onmisbaar. Gebleken was dat de Friezen bepaald niet genegen waren het christendom te omhelzen. Het was sinds koning Clovis zich in 498 had laten dopen, de religie van de Franken, hun grote rivalen. De prediking van Willibrord paste ook in de expansiepolitiek van deze Franken en zij ondersteunden hem op vele wijzen. Zo kreeg Willibrord door de Frankische hofmeier, Pippijn II van Herstal, het oude Romeinse castellum Trajectum toegewezen als basis van waaruit hij het geloof zou moeten gaan verkondigen.

De gevolgen hiervan zouden verstrekkend blijken: Utrecht werd het kerkelijke, bestuurlijke en culturele centrum van het gebied dat later met de naam 'Noordelijke Nederlanden' zou worden aangeduid. Het Utrechtse diocees dat in de volgende eeuwen gestalte kreeg, viel in grote lijnen samen met de gebieden die zich in 1579 aaneensloten in de Unie van Utrecht, voorloper van de latere Republiek der Zeven Provinciën en deze op haar beurt van het Koninkrijk der Nederlanden. Met enige stoutmoedigheid zou men dan ook kunnen stellen dat de wijding van Willibrord het begin markeert van Nederland en dat de wieg van ons land op het huidige Domplein heeft gestaan.

Ter herdenking van deze gebeurtenis is 1995 door stad en provincie Utrecht uitgeroepen tot Willibrordjaar. De organisatie van de feestelijkheden is toevertrouwd aan de Stichting Utrecht Centrum van Historie en Cultuur, een stichting die is voortgekomen uit de Stichting 'Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad'. Deze had in 1988 reeds de viering van het gereedkomen van het restauratieproject van de Utrechtse middeleeuwse kerken gecoördineerd. Net als toen vormt ook nu een expositie in het Catharijneconvent het hoogtepunt van de viering. Toen was dat de expositie 'Utrecht een Hemel op Aarde' en nu is in hetzelfde museum de tentoonstelling 'Willibrord en het begin van Nederland' te zien. Het idee om als aanvulling op de expositie van 1988 een tentoonstelling over de culturele en religieuze geschiedenis van Utrecht vóór het jaar 1000 te organiseren werd al kort na de sluiting van 'Utrecht een hemel op Aarde' gelanceerd door Prof.dr. A.J.J.

Mekking, die ook nauw bij laatstgenoemde tentoonstelling betrokken was.

Het is niet de eerste tentoonstelling in Utrecht die Willibrord tot onderwerp heeft. In 1939 werd in het kader van de herdenking van de twaalfhonderdste sterfdag van Willibrord een grote tweedelige expositie gehouden¹. In de aula van de universiteit was het deel ondergebracht dat aan de verering van de heilige was gewijd, terwijl in de pandhof van de Domkerk een schat aan vroeg-middeleeuwse kerkelijke kunst te zien was. De tentoonstelling werd echter twee weken voor de sluitingsdatum in grote haast beëindigd door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

De huidige expositie wijkt op vele punten af van die in 1939. Hij is veel breder van opzet en laat niet slechts een verzameling van vroeg-middeleeuwse kerkelijke kunstvoorwerpen zien. Hij geeft een beeld van de religieuze, culturele, politieke, sociale en kerkhistorische context waarin de wijding van Willibrord en de kerstening van de Noordnederlandse gewesten plaats vond. Men krijgt aldus een beeld van de geschiedenis van onze streken vanaf de terugtrekking van de Romeinen, omstreeks 400, tot het jaar 1000. Zo wordt er aandacht geschonken aan de Ierse en Angelsaksische achtergronden van Willibrord, aan de inheemse culturen van Noord-Nederland en aan de positie van de Franken. Tevens kan men zien hoe ten behoeve van de kerstening in Utrecht een kloosterschool gesticht werd, die zich tot een centrum van cultuur en wetenschap ontwikkelde, waar met name ook de klassieke letteren werden onderwezen. Een belangrijke plaats is ingeruimd voor markante persoonlijkheden zoals Bonifatius en Liudger. De eerste zette niet alleen Willibrords bekeringswerk voort onder de Friezen maar werd ook de apostel van de Duitse gebieden, terwijl Liudger ook onder de Oostfriezen werkzaam was, in 792 bisschop werd van Münster en in 801 de abdij van Werden stichtte. Voorts wordt aandacht besteed aan de neergang van Utrecht ten gevolge van de invallen der Vikingen en de wederopbouw met ondersteuning van de Ottoonse keizers. De expositie wordt afgesloten met een blik op de geschiedenis van het Domplein in de middeleeuwen op grond van de laatste archeologische en historische gegevens.

Bij de voorbereiding van de expositie speelde net als indertijd bij 'Utrecht een Hemel op Aarde' mevrouw drs. M. van Vlieden een cruciale rol. Na gedegen wetenschappelijk vooronderzoek en verkennende bezoeken aan musea en archeologische collecties heeft zij in overleg met het museum de keuze gemaakt van de te exposeren kunstwerken. Ook de catalogus, zowel de inleidende hoofdstukken als de beschrijvingen van de

Verantwoording

'Wij zijn slechts vreemdelingen die als gasten bij U vertoeven, zoals al onze vaders; ons bestaan op aarde is een schaduw, zonder enige zekerheid.' (1 Kron. 29,15)

Dit boek en de bijbehorende expositie voeren u in vogelvucht langs duizend jaar geschiedenis. Telkens zullen wij even neerstrijken in het Utrechtse. Wij zullen zien hoe de kleine kiem van het Romeinse castellum op het Domplein uitgroeit tot een centrum van geestelijke macht die bijna het gehele gebied van de Noordelijke Nederlanden bestrijkt. Door Willibrords komst naar onze streken in 690 en zijn banden met de hofmeiers van de Merovingische koningen wordt dit gebied gekerstend en geïntegreerd in het Frankische rijk, dat dan reikt van de Middellandse Zee tot de Noordzee. Deze integratie brengt grote sociaal-culturele veranderingen met zich mee. Onder de bescherming van de Karolingische en Ottoonse heersers kan het bisdom Utrecht in de negende en tiende eeuw een grote politieke en culturele bloei doormaken, slechts kortstondig onderbroken door de invallen van de Vikingen. In de eerste helft van de elfde eeuw bereikt de wereldlijke macht van de bisschop zijn hoogtepunt. Utrecht, middeleeuwse kerkenstad ontstaat. Zij zal nog eeuwenlang het culturele centrum van de Noordelijke Nederlanden zijn. Aan het eind van het verhaal staan wij nog even stil op het Domplein, daar waar het allemaal begon. Wij buigen ons dan over de vraagstukken rond de kerken die Willibrord en zijn opvolgers in het voormalige castellum hebben gesticht.

Duizend jaar proberen te doorgronden in ruim één jaar is een onmogelijke opgave. Het hier gepresenteerde verhaal is slechts een ruwe schets. Wel heb ik geprobeerd de laatste stand van zaken in het onderzoek weer te geven. Sommige gebieden bleken nog nauwelijks onderzocht, over andere waren recent goede publikaties verschenen, die u dan ook aantreft in de literatuurlijst. Zonder de medewerking van deskundigen in binnen- en buitenland was de totstandkoming van tentoonstelling en catalogus niet mogelijk geweest. Waardevolle adviezen kreeg ik met name van: drs. J. van Doesburg, prof.dr. A.W. van Es, drs. H.L. de Groot, drs. A. Haverkamp, prof.dr. I. Isings, drs. E. Kramer, prof.dr. A.J.J. Mekking, drs. A. Peddemors, drs. A. Pol, drs. R.E.Th.M. Rijntjes, drs. R.J. Stöver, drs. B.J. van der Veen, drs. W.J.H. Verwers, drs. A. Wagner, drs. E.G. van Welie en drs. W.C.M. Wüstefeld. Ik wil hen en alle anderen die mij gesteund hebben dan ook hartelijk danken.

I. Een bescheiden begin

1. Het wiegje van Nederland: Utrecht in de Romeinse tijd

'Zo voer de man Gods met de zoëven genoemde begeleiders naar Friesland, tot hij met gunstige wind aan de monding van de Rijn voor anker ging; daar verfristen zij zich op het welkome vasteland en kwamen spoedig in het castellum Traiectum, dat direct aan de rivieroever is gelegen' (Vita Willibrordi, Cap. 5.).²

Twee kindergraven op het Utrechtse Pieterskerkhof

Rond het midden van de vijfde eeuw werden ten oosten van het oude Romeinse castellum Traiectum, ter hoogte van het huidige Utrechtse Pieterkerkhof, twee kinderen begraven (cat.nrs. 20 en 21). Het waren twee jongens van rond de tien jaar oud. Hun verwanten, die vermoedelijk in een nederzetting bij of in het castellum woonden, gaven de kinderen alles mee wat ze in het hiernamaals nodig konden hebben. De oudste hadden ze een benen kam in de hand gedrukt, zodat hij ook in het hiernamaals zijn lange haar, teken van levenskracht, zou kunnen verzorgen. De kostbare grote werpbijl die naast hem was neergelegd, lijkt erop te wijzen dat ze de jongen als een volwassen strijder in de gemeenschap beschouwden. Ook aan eten en drinken was gedacht: een glazen kommetje was aan zijn voeten neergezet. Om zijn middel bevond zich nog de leren riem, waaraan het ijzeren mes en de ijzeren vuurslag hingen, die hij tijdens zijn korte leven had gebruikt. Het jongste kind was met dezelfde zorgen omringd. Beide kinderen moeten van goeie komaf zijn geweest. De werpbijlen en glazen waren kostbare bijgaven van Frankische herkomst. Het is verleidelijk om de jongetjes daarom Franken te noemen. Toch kunnen wij daar niet zeker van zijn. Wij weten namelijk niet hoe groot de Frankische invloed in onze streken in de vierde en vijfde eeuw was. Zijn wij erg voortvarend dan stellen wij simplificerend dat de Franken na het vertrek van de Romeinen de macht in het Utrechtse castellum hadden overgenomen. Maar hoe was de stichting van dit castellum in zijn werk gegaan en hoe was deze machtswisseling tot stand gekomen?

Utrechts Romeinse oorsprong

Als wij de geschiedenis volgens de klassieke opvatting laten beginnen met het geschreven woord, dan staat dankzij de Romeinen het huidige gebied van Nederland op de historische wereldkaart sinds het jaar 12 voor Christus. In dit jaar werden de Germaanse stammen der Bataven en Caninefaten, die zich in het Midden-Nederlandse rivierengebied hadden gevestigd,

voor het eerst genoemd in een Romeinse bron.³ De stichting van het Utrechtse castellum Traiectum zou ongeveer vijftig jaar later plaatsvinden. Ondanks dat in teksten op stenen platen in de Utrechtse Dom, daterend uit de dertiende of veertiende eeuw (de zogenaamde Domtafelen), al gewag werd gemaakt van deze Romeinse oorsprong van Utrecht, werd hieraan tot in het begin van deze eeuw getwijfeld.⁴ Bij werkzaamheden bleef men echter regelmatig op Romeins materiaal stuiten. Bij de afbraak van kasteel Vredenburg werd bijvoorbeeld in 1896 de bronzen steel van een plengschaal gevonden (cat.nr. 15) terwijl in 1915 tijdens grondwerken bij Paushuizen bij het Pieterskerkhof een gaaf bronzen kannetje tevoorschijn kwam (cat.nr. 16). Archeologische opgravingen boden de kans de werkelijkheidswaarde van de beweringen te toetsen. De omvangrijkste vonden plaats in de periode 1929-1935 en brachten de op elkaar gelegen resten van vijf castella aan het licht, vier houten en een stenen.⁵ Tot de oudste vondsten op het Domplein behoren twee bronzen asses uit de tijd van keizer Claudius (41-54 na Chr.) (cat.nr. 1). C.W. Vollgraff, hoogleraar klassieke talen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, zag als eerste het verband tussen de aanleg van het fort en het besluit van Claudius in het jaar 47 om de Rijn als noordgrens van het Romeinse Rijk te beschouwen. Tot dat jaar hadden de Romeinen geprobeerd de Germaanse volkeren ten oosten van de Rijn onder hun heerschappij te brengen. Ze voerden daartoe met hun vloot via de 'onmetelijke meren' waarlangs de Friezen⁶ woonden naar de mondingen van de Eems, Wezer en Elbe, om via deze rivieren diep in het Germaanse gebied te kunnen doordringen.⁷ Nadat de Romeinse veldheer Drusus in 12 v. Chr. zo de Germaanse Chauken, Angrivarii, Ampsivarii en Bructeri had onderworpen, 'pacificeerde' Tiberius, adoptiefzoon van keizer Augustus (27 c. Chr.-14 na Chr.), zeventien jaar later de Germaanse gebieden tot aan de Elbe. Toch lukte het de Romeinen niet om de Elbe als grens te handhaven. Keizer Claudius (41-54 na Chr.) gelastte Corbulo alle troepen terug te trekken achter de Rijn, die als 'limes', rijksgrens, ging dienen. Langs de rivier verzezen op strategische plaatsen houten forten, de castella.

Het castellum Traiectum

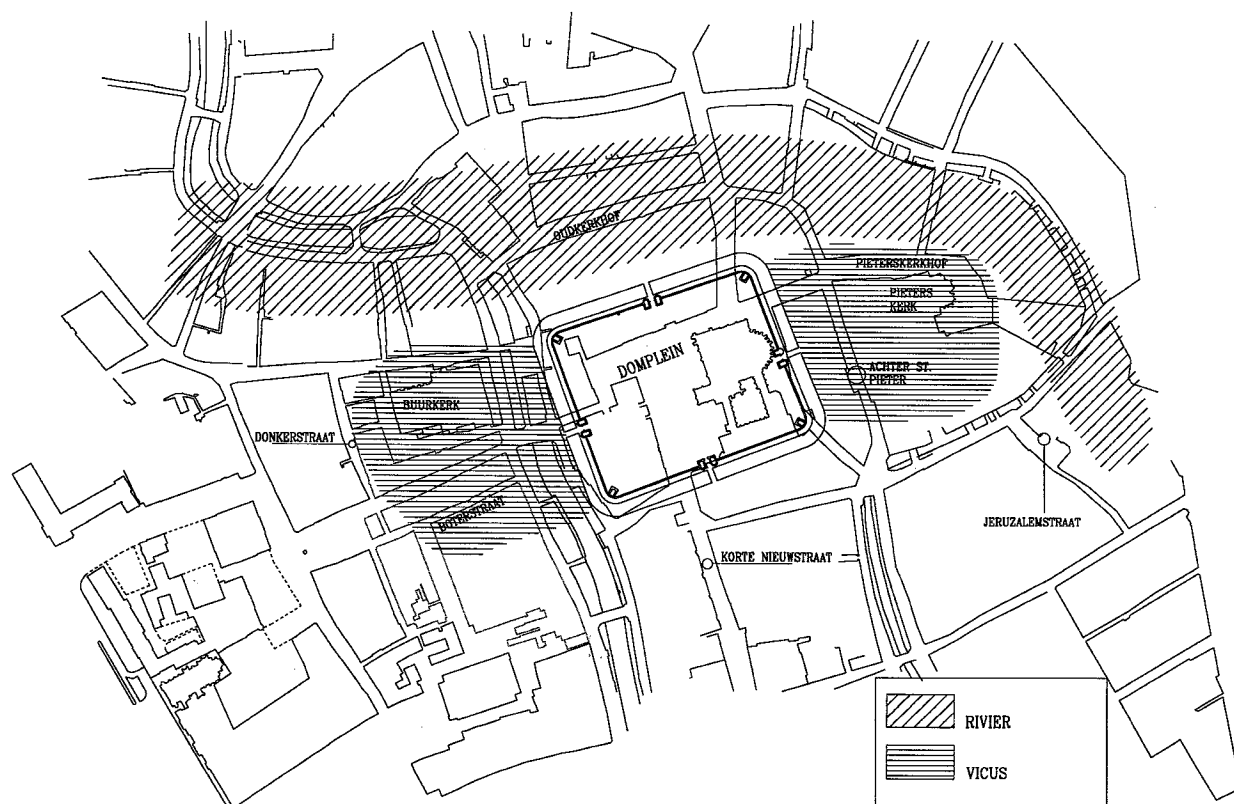
In Utrecht kozen de Romeinen voor de bouw van hun fort een wat hoger gelegen oeverwal, begroeid met riviervos. De naam 'Traiectum' duidt erop dat hier een doorwaadbare plaats in de rivier was.⁸ De loop van de Romeinse Rijn bij dit castellum is vanwege de overstromingen in de middeleeuwse periode niet meer te

achterhalen. Het houten fort werd viermaal vernieuwd. De eerste versie werd gebouwd rond 47 na Chr. Het was een rechthoekig, zogenaamd 'hout-aarde-fort' en behoorde met ca. 1,17 ha oppervlakte tot de kleinere castella langs de limes. Van het tweede castellum is niet bekend wanneer het werd gebouwd, maar wel wanneer het werd verwoest. In het jaar 69 brak er een opstand uit onder de Bataven, die zich tussen 50 en 12 v. Chr. in het rivierengebied hadden gevestigd.⁹ Onder leiding van Julius Civilis sloten zij een verbond met de westelijk van hen wonende Caninefaten, de noordelijke Frisii en de Chauken uit het oosten. Mogelijk hield de opstand verband met een toename van de bevolking, waardoor de Rijn grens onder druk kwam te staan. Zeker is, dat men profiteerde van de burgeroorlog die op dat moment in het Romeinse Rijk woedde tegen keizer Nero. De opstand werd in het volgende jaar neergeslagen, mede doordat de Frisii en Chauken zich in Zülrich door de Keularen in de val lieten lokken. Ze gaven zich daar in een grote hal over aan een braspartij. Op het hoogtepunt van het feest werden de deuren van de hal gesloten en werd het gebouw in brand gestoken. De dappere strijders kwamen jammerlijk om in de vlammen. Ook de houten castella langs de Rijn waren tijdens de opstand in vlammen opgegaan. Wellicht was een centurion tijdens de vlucht uit het Utrechtse fort niet meer in staat zijn spaargeld mee te nemen: vijftig gouden aurei, waarvan de vroegste uit de tijd van Augustus en de laatste uit de burgeroorlog dateren, werden aange-

troffen in de dikke brandlaag die van dit tweede castellum was overgebleven (cat.nr. 2).

Het stenen castellum

Rond 210 werd het castellum geheel in tufsteen opgetrokken. Het fort werd aan de noordzijde aanzienlijk uitgebreid en kreeg nu een oppervlakte van 1,87 ha. De vier poorten bestonden uit torens die aan de buitenzijde half rond en aan de binnenzijde rechthoekig waren. Hiertussen bevond zich de eigenlijke poortdoorgang. Op de hoeken van het fort waren rechthoekige waltorens opgetrokken waarvan de buitenzijde gelijk liep met de afgeronde hoeken van de castellummuur. Langs de binnenzijde van de muur lag een zes meter hoge keerwal. De binnenhof van het hoofgebouw, de 'principia', die wellicht al eerder in steen was opgetrokken, was omgeven door tien zware stenen pijlers, die geprofileerde stenen bogen droegen.¹⁰ In het midden van de hof stond een stenen altaar of keizerstandbeeld. In de middelste van de vijf ruimten achter de binnenhof, het vaandelheilgdom of 'sacellum', stond vermoedelijk ook een altaar. Het hoofgebouw kon worden verwarmd door vanuit een stookruimte hete lucht onder de vloer te laten stromen. De principia zal inwendig versierd zijn geweest met mozaïekvloeren en muurschilderingen. Een fragment van een zwart-witte mozaïekvloer is bewaard gebleven (cat.nr. 5). Tegenover de principia lag een rechthoekig gebouwtje, misschien een tempel. Mogelijk werden de beeldjes van het godenpaar Jupiter en Juno

waarvan fragmenten op het Domplein zijn gevonden, in deze tempel vereerd (cat.nrs. 10 en 11).

Het leger

Uit stempels van de op het Domplein gevonden dakpannen kunnen wij opmaken dat in Utrecht van 88-89 tot 260 na Chr. de 'Tweede cohors der Spaanse infanteristen' gelegerd was (cat.nr. 4). Een cohors was een hulptroep van 500 man, bestaande uit voetvolk, ruitery of beide.¹¹ Van de 30 legioenen van 6000 man die het Romeinse Rijk moesten verdedigen stonden er vier in Neder-Germanië langs de Rijn grens. Plaatsen waar kortere of langere tijd legioenen gevestigd waren, zijn Bonn, Keulen, Neuss, Xanten en Nijmegen. Hiertussen lagen de kleinere forten zoals Utrecht, waar de hulptroepen waren gestationeerd. De soldaten werden uit het hele rijk gerecruteerd en werden vaak ver van hun eigen woongebieden gelegerd. Dit was dus ook het geval met het Spaanse voetvolk dat in Utrecht verbleef. De in Utrecht gelegerde soldaten hebben onder andere hun sporen achtergelaten in de vorm van wapens, beslag voor paardetuig, grote hoeveelheden scherven Romeins aardewerk, waaronder het duurdere versierde terra sigillata, slingerkogels en munten (cat.nrs. 6-8, 12-13).¹² De fraaie bronzen strigilis of badschrapper zal door een soldaat van hogere rang gebruikt zijn om zich in het bad de olie van de huid mee te schrapen (cat.nr. 17).

De vici

Niet alleen binnen het castellum, ook buiten het castellum was in de Romeinse tijd bewoning. Buiten de oost- en westpoort waren zogenaamde 'vici' ontstaan (afb. 1).¹³ Dit waren nederzettingen van handels- en handwerkslieden. De bevolking zal gemengd inheems en Romeins geweest zijn. De vici lagen op hoge oeverwallen langs de 'via principalis', de weg die het castellum van oost naar west doorkruiste en een onderdeel was van de weg langs de Rijn grens. De oostelijke vicus lag ongeveer ter hoogte van het huidige Pieterskerkhof en was aan noord- en oostzijde begrensd door de Rijn. De westelijke vicus lag ter hoogte van de huidige Buurkerk en Boterstraat. Aan de Boterstraat is vermoedelijk de zuidelijke grens van de westelijke vicus opgegraven. Langs deze zuidgrens lag een drassige plaats die door de bewoners van de vicus als vuilstort gebruikt is. Hieruit zijn vooral resten van aardewerk tevoorschijn gekomen, maar ook slingerkogels, een primitief beeldje van Minerva, een fragment van een toneelmasker en van een bespijkerde Romeinse sandaal (cat.nrs. 12-14).

Neergang van het Romeinse Rijk

De vondsten in het castellum en de vici wijzen erop dat het Utrechtse fort tot het midden van de derde eeuw na Chr. een permanente legerbezetting heeft gehad. De grenzen van het immense Romeinse Rijk, dat zich in zijn grootste omvang uitstreckte van Brittannië tot het Tweestromenland en van de kusten van Afrika tot aan de donkere wouden van Germanië, kwamen vanaf de derde eeuw steeds meer onder druk te staan. Interne verdeeldheid ontstond omdat de opvolging van de keizers niet goed geregeld was. Bovendien ging het ook economisch slechter, zodat het instandhouden van de legers financieel steeds moeilijker werd.¹⁴ In de jaren 240-275 vonden verwoestende invallen van de Germanen van over de Rijn plaats. De Rijnlimes zou na ca. 270 zijn opgeheven, wat betekende dat er geen volledige grensbevestiging meer was. Toch is het waarschijnlijk niet zo dat de castella langs de Rijn in deze periode zijn verlaten. Aan het eind van de derde eeuw is de grenslijn langs de Rijn vermoedelijk hersteld. Men gaat er vanuit dat de meeste forten langs de Rijn tot in de vijfde eeuw min of meer permanent bezet werden door afdelingen van het grensleger.¹⁵ Het Utrechtse castellum zal niet ongeschonden uit deze periode tevoorschijn zijn gekomen. Vollgraaf en Van Hoorn melden vondsten in een dunne, zwartbruine aardlaag op de resten van de oost-west-muur van het hoofdgebouw. Deze vondsten zouden uit de tijd van vóór de komst van Willibrord dateren. Het gaat onder andere om een fragment van een geëmailleerde bronzen fibula en een eikeltje van bladgoud (cat.nr. 18).¹⁶ De benen kam, gevonden op het Domplein, dateert vermoedelijk uit de vijfde tot zesde eeuw (cat.nr. 19). Behalve enkele scherven en de kop van een bronzen haarnaald zijn er in het Utrechtse castellum nauwelijks sporen van bewoning of gebruik gevonden uit de laat-Romeinse periode. Dit is mede te wijten aan grote overstromingen die in de twaalfde eeuw de stad Utrecht hebben getroffen en veel sporen hebben uitgewist.¹⁷ Het stenen castellum zal langzaam zijn vervallen. Het zal nog wel zijn gebruikt, maar niet meer onderhouden. De aanvoer van bouwmaterialen zal in de tijd van de volksverhuizingen ernstig zijn bemoeilijkt. De Romeinse beschaving trok zich terug naar het zuiden. De bevolking in onze streken nam af. Dit was waarschijnlijk mede het gevolg van een stijging van de waterstand. De Bataafse bevolking, die zich vanaf 50 v. Chr. in ons gebied had gevestigd¹⁸, ging achteruit en werd aangevuld door de Franken. Wellicht hebben de ouders van de op het Pieterskerkhof begraven jongetjes zich nu bij het castellum gevestigd.

Afb. 1. Het Romeinse castellum geprojecteerd op de huidige plattegrond van Utrecht. Ten oosten en ten westen van het castellum zijn de 'vici', de burgerlijke nederzettingen, aangegeven.

2. De Franken

Na 406 hield de Romeinse Rijn grens definitief op te bestaan. In de oudejaarsnacht trokken allerlei Germaanse stammen, waaronder Franken¹⁹, over de bevroren Rijn bij Mainz Gallië binnen. Achter hen drongen de Hunnen op. De stichters van het Frankische rijk zouden echter niet deze voormalige 'buitenrijkse' Franken zijn, maar de Salische Franken die al in de derde eeuw het Romeinse Rijk waren binnengelaten en onder andere in het Middennederlandse rivierengebied lange tijd vreedzaam hadden geleefd. Zij zullen deels 'foederati' zijn geweest, met wie de Romeinen de afspraak hadden gemaakt, dat zij de grens tegen hun buitenrijkse volksgenoten zouden verdedigen. In de vijfde eeuw trokken ze verder naar het zuiden, naar Zuid-België en Noord-Frankrijk. Hier stuitten ze op de overblijfselen van de Romeinse beschaving, die in de steden bewaard waren gebleven. In deze steden had zich ook het christendom gehandhaafd, dat zich vanaf de eerste eeuw door het Romeinse rijk had verspreid. Op de resten van de Romeinse cultuur ontstonden de Merovingische koninkrijken, genoemd naar koning Merovech.²⁰ Hij had zijn zetel in Doornik en werd rond 450 opgevolgd door zijn zoon Childerik. In 482 kwam Clodovech of wel Clovis aan de macht. Door alle andere Frankische koningen uit te moorden wist hij de alleenheerschappij te verwerven en bij zijn dood in 511 had hij het grootste deel van Gallië onder zijn heerschappij gebracht. Een belangrijke stap die Clovis zette voor de geschiedenis van West-Europa was die in het doopvont. Wellicht mede onder invloed van zijn christelijke vrouw Chrodechilde beloofde hij zich te laten dopen als hij de eerste slag in de oorlog tegen de Alemannen zou winnen. Hij zegevierde en door zijn bekering tot het op Rome georiënteerde christendom in 498 schiep hij een band tussen de Frankische en de inheemse, christelijke, Gallo-Romeinse elite.²¹ Hij liet zich dopen door de bisschop van Reims. Zijn zoons zouden het Frankische rijk uitbreiden tot aan de boorden van de Middellandse Zee.²²

De Merovingische koninkrijken

Clovis trad in feite in de voetsporen van de West-romeinse keizers, hoewel hij nog niet hun aanzien had verworven. Het Westromeinse keizerrijk had in 476 definitief opgehouden te bestaan, toen de Ostrogoten de macht in Rome hadden overgenomen. Het Oostromeinse rijk, ook wel Byzantijnse rijk genoemd, met als hoofdstad Constantinopel (voorheen Byzantium geheten), zou standhouden tot 1453 en had in cultureel opzicht een wisselend sterke invloed op het middeleeuwse Europa.

Waar mogelijk greep de Frankische koning terug op de nog bestaande antieke administratie. Zijn eigen koningshof of 'palatium', palts, was in principe georganiseerd naar het model van een boerenhoeve.²³ De da-

gelijke gang van zaken werd geleid door de hofmeier, oorspronkelijk de opperknecht. Al in de zesde eeuw was de hofmeier de voornaamste raadgever van de koning. De vorst had geen vaste residentie maar reisde continu in het rijk rond. Na de dood van een Merovingische koning hadden alle zoons recht op een deel van de staat, die werd beschouwd als het persoonlijke eigendom van de vorst. Dit had tot gevolg dat het rijk werd gedeeld als een koning meerdere zoons had. Onverkwikkelijke, gruwelijke strijd tussen de verschillende troonpretendenten en versnippering van het door Clovis opgebouwde rijk waren het gevolg.²⁴

Austrasië en Neustrië; opkomst van de Pippiniden

Uit de vele rijksdelingen ontwikkelden zich langzaam twee rijken: Neustrië in het westen en Austrasië in het oosten. De hofmeiers namen geleidelijk de macht van de koningen over. Neustrië was ongeveer het gebied van het huidige Frankrijk. Austrasië omvatte het gebied van Maas, Rijn en Moezel, de Champagne en gebieden ten oosten van de Rijn. Hier begonnen de leidende adellijke geslachten van de Arnulfingen en Pippiniden aan hun opmars. Pippijn I († 640) werd hofmeier van Austrasië. Zijn dochter Begga was gehuwd met Ansegisel, de oudste zoon van bisschop Arnulf van Metz. Een tweede dochter van Pippijn was Gertrudis, abdis van Nijvel. Ondanks dat hun macht aanzienlijk was, konden de Pippiniden de Merovingen nog niet van de troon stoten. Toen Pippijns zoon Grimoald koning Dagobert II afzette in 661/2 en zijn eigen zoon Childebert III tot koning uitriep, werd dit genadeloos afgestraft door de koning van Neustrië. Zowel Grimoald als Childebert werden gedood. Pippijn II († 714), zoon van Begga en Ansegisel, wist deze tegenslag meer dan te boven te komen. In de slag bij Tertry in 687 versloeg hij de hofmeier van Neustrië, zodat beide Frankische deelrijken in zijn macht waren. Triomfantelijk nam hij de Merovingische koning Theodorik III gevangen en veroverde de schatkist. Nadat hij een hofmeier in Neustrië had aangesteld om dit rijk voor hem te beheren, trok hij zich terug naar het Austrasische kerngebied en van daaruit begon hij aan een veroveringstocht naar het noorden. Zijn voornaamste doel zal geweest zijn de voor de handel zo belangrijke mondingen van Maas en Rijn in handen te krijgen. In het Middennederlandse rivierengebied stuitte hij op de Friese koning Radbod, die hij in 690 versloeg. In ditzelfde jaar zette Willibrord in onze streken voet aan wal.

Franken in Noord-Nederland

Wat is er van bovengeschetste ontwikkelingen nu waar te nemen in de Noordnederlandse en Utrechtse geschiedenis? Met de eerste fase, de Franken als foederati in het Romeinse rijk, wordt wel de goudschat van Rhenen (cat.nr. 22) in verband gebracht.²⁵ In 1938

werden bij Achterberg bij Rhenen twee Germaanse, gouden halssieraden en een Romeinse schakel van een halsketting gevonden. Deze gouden sieraden dateren uit het eind van de vierde eeuw en circuleerden alleen in de kringen van stamhoofden en koningen. Ze dienden onder andere als heerschappssymbolen. Mogelijk was het goud een schenking van de Romeinen aan het plaatselijke stamhoofd, als beloning voor het verdedigen van de grens van het Romeinse Rijk. Rhenen lag op een zeer strategisch punt aan de Rijn. Van hieruit was de waterweg langs Neder-Rijn, Kromme Rijn en Vecht naar het noorden goed te beheersen. Ook belangrijke verkeersroutes over land kwamen langs Rhenen, bijvoorbeeld de weg via de Rijnsoever, via Leusden naar het Flevomeer. De lokale elite heeft wellicht het fort op de Heimenberg bij Rhenen in de vierde eeuw gesticht of bezet. Deze elite zou hebben behoord tot de stam der Chamaven en ging vermoedelijk in de loop van de zesde en zevende eeuw deel uitmaken van de Merovingische elitenetwerken.²⁶ Rhenen stond in de zevende eeuw tijdelijk onder Fries gezag. Halbertsma denkt dat Rhenen zelfs verblijfplaats van de Friese koningen kan zijn geweest.²⁷

Cunera

Verschillende elementen van deze geschiedenis hebben een plaats gekregen in de Cuneralegende, waarin ook Willibrord een rol speelt. Cunera zou een Engelse koningsdochter zijn geweest en één van de 11.000 maagden die met de heilige Ursula naar Rome ter bedevaart gingen. Ursula en haar maagden werden bij Keulen door de Hunnen gedood. Cunera werd echter gered door koning Rabbodus, die ook wel Heimo genoemd wordt. Hij bracht haar naar zijn hof te Rhenen en Cunera stond bij hem hoog in de gunst. Dit zinde zijn koningin niet en toen de koning eens op jacht was, werd Cunera door de koningin en haar dienstmaagd met een doek gewurgd. Het lijk werd in de stal begraven. Toen de ruiters terugkeerden van de jacht wilden de paarden echter de stal niet meer in. 's Avonds werden er brandende kaarsen in de stal gezien en uiteindelijk werd het lijk van Cunera ontdekt. Het werd herbegraven buiten de oude stad aan de Rijnsoever, op de plaats waar nu nog het Cuneraheuveltje is. 300 jaar later verzochten de inwoners van Rhenen Willibrord om haar heiligverklaring, omdat er wonderen bij haar graf gebeurden. Willibrord liet het lichaam opgraven en overbrengen naar de kerk, waar Cunera sindsdien werd vereerd als patrones tegen keel- en veeziekten. In de Cunera-kerk van Rhenen werd in de middeleeuwen de doek bewaard waarmee de heilige gewurgd zou zijn. Deze worgdoek is een Koptisch weefsel uit de vierde of vijfde eeuw (cat.nr. 23). Dit doet vermoeden dat de legende wellicht een historische kern heeft.

Opmars van de Austrasiërs naar het noorden

Bij Rhenen werd in 1951 tijdens zandwinning op de

Donderberg het tot nu toe grootste Frankische rijen-grafveld blootgelegd.²⁸ Op een terrein van 150 bij 50 meter kwamen meer dan 1000 graven tevoorschijn. Het grafveld was in gebruik van ca. 375 tot 750 na Chr. Het behoorde waarschijnlijk bij een niet gevonden nederzetting bij een Rijnovergang. Wellicht waren de stichters van het grafveld in Romeinse dienst. In de zesde eeuw lijkt de bevolking sterk toegenomen. Uit deze periode dateert het rijkste vrouwengraf (cat.nr. 25), waarin de glazen slurfbeker en de massief zilveren armband de hoge sociale status van de bezitster weergeven. Ook een van de rijkste mannengraven, met als grafgiften onder andere een werpspies en een bronzen emmer en bekken, dateert uit de zesde eeuw (cat.nr. 24). De man behoorde tot de plaatselijke elite, die bovenmodaal rijk was en die ook bovenregionaal een voornamelijk positie innam. Het graf lijkt het oudste van een groep van zes bijzondere graven. Wellicht zijn er in verband met de begraving van deze man ook vier paarden geofferd. Het lijkt erop dat de bestaande structuur van het grafveld ten tijde van zijn bijzetting is gewijzigd en dat er een nieuw areaal in gebruik is genomen. Dit kan erop duiden dat de familie waarvan deze man deel uitmaakte van elders kwam of zich vanwege zijn vooraanstaande positie in de gemeenschap wilde onderscheiden. De Franken die hier toen woonden waren vermoedelijk nog niet onder Austrasisch gezag maar hadden gezien de grafgiften wel contacten met Keulen en het overige Rijnland. Duidelijker sporen van naar het noorden doordringende Austrasische invloed zien wij in het grafveld van Lent. Lent is gelegen aan de noordoever van de Waal tegenover Nijmegen. Het lag aan een belangrijke noord-zuidroute en was ook in de Romeinse tijd bewoond. De twee familiegroepen die het grafveld gebruikten, hebben hier rond 600 een nieuwe nederzetting gesticht. Het rijkste graf was dat van een veertigjarige man. Hem werd prachtig met zilver en messing ingelegd gordelbeslag en paardetuig meegegeven (cat.nr. 27). De grafgiften wijzen op nauwe betrekkingen met het Austrasische kerngebied: Midden-Maas-, Midden-Rijn- en Moezelgebied. De vestiging van deze twee Austrasische familiegroepen op een belangrijk strategisch punt kan duiden op de kolonisatie van het Middennederlandse rivierengebied door de Franken.

Merovingisch Utrecht

In dezelfde periode zien wij de eerste bemoeienis van de Merovingische koningen met Utrecht en sloeg de Merovingische muntmeester Madelinus munten in Dorestad (cat.nr. 74).²⁹ De Merovingische vondsten uit Utrecht zijn heel schaars. Wellicht is een kleine gouden schijffibula met filigrain- en almandijnversiering tot de eerste helft van de zevende eeuw te rekenen.³⁰ Gelukkig voor ons liet in 1949 een jonge student zich niet ontmoedigen, toen hem, terwijl hij de

storthoop van de toenmalige opgraving op het Domplein doorzocht, werd toegevoegd dat er toch niets meer te vinden was. Twee piepkleine gouden muntjes, zogenaamde tremisses, wist hij uit het zand te vissen. Het ene was in de eerste helft van de zevende eeuw geslagen door de Merovingische muntmeester Adelbertus, het andere was een vervalsing van een tremissus van muntmeester Madelinus uit Dorestad uit de tweede helft van de zevende eeuw (cat.nr. 43).³¹ De drie armbanden die op het Domplein zijn gevonden, twee bronzen en een zilveren, zijn wellicht Merovingisch. Ze zijn bijzonder moeilijk te dateren omdat er tot nu toe geen vergelijkbare exemplaren bekend zijn (cat.nr. 45).

Het kerkje van Dagobert

De schaarse materiële gegevens kunnen ons nauwelijks een beeld geven van wat er in de vroege zevende eeuw in Utrecht gaande was. Wel kunnen wij ervan uitgaan dat het castellum nog zicht- en bruikbaar was en dat dit rond het begin van de zevende eeuw in handen van de Merovingische koningen was gekomen. Koning Dagobert (629-639) had immers in het Romeinse castellum van Utrecht een kerkje gesticht dat aan St. Maarten was gewijd.³² Dit weten wij uit een brief van Bonifatius aan paus Stephanus II uit ca. 753 (afb. 2).³³ Wellicht was deze stichting nog ouder. In oorkonden van koning Pippijn uit dezelfde tijd wordt immers de immuniteit bevestigd van de goederen van de Maartenskerk en wordt verwezen naar voorrechten die al eerder aan deze kerk waren verleend door de Merovingische koningen Theodebert II (586-612) en Chlotarius II (584-629). Het beheer over deze eerste Utrechtse Maartenskerk was door Dagobert aan bisschop Kunibert van Keulen (ca. 623-663) overgedragen. Hij moest vanuit deze grenspost zorgdragen voor de kerstening van de Friezen, het volk dat zijn macht naar het zuiden had uitgebreid en daardoor meermaals in botsingen met de Franken zou komen.

3. De Friezen

In de Friese wet, de 'Lex Frisionum' die Karel de Grote in 802 liet vastleggen, werden als grenzen genoemd het gebied tussen het Sincfal, de zeearm Het Zwin bij Brugge, in het zuidwesten en de Weser in het noordoosten. Hoe de Friezen³⁴ zich in de loop der eeuwen verspreid hadden langs de kust en in het rivierengebied, en hoever hun invloed tot in het binnenland reikte weten wij niet precies. Vermoedelijk vanuit de hoger gelegen zandgronden in Drente was het Noordnederlandse kustgebied vanaf 600 voor Chr. langzaam bevolkt.³⁵ Er waren uitgestrekte boomloze kwelders geschikt voor veeteelt en dooraderd met zeearmen en krekken. Ter bescherming tegen het water

wierp men terpen op, kunstmatige heuvels, waarop ook akkerbouw mogelijk was. In de Romeinse tijd hadden de Friezen tot 47 na Chr. een kortstondige Romeinse bezetting moeten verduren. Daarna bleven er handelscontacten bestaan. Ook namen er Friezen dienst in het Romeinse leger. Een geloftesteen aan de godin Hludana van de Romeinse pachters van de visserij werd gevonden in Beetgum aan de Middellzee (cat.nr. 70). Dit was een zeearm die het huidige Friesland in een oostelijk en westelijk deel scheidde. Na een enkele vermelding in de laat-Romeinse tijd – keizer Constantius Chlorus zou in 297 de Friezen gestraft hebben in veldtochten aan de monding van Schelde en Maas – ontmoeten wij ze in de zesde eeuw als tegenstanders en wellicht ook als bondgenoten van de Franken. In de volksverhuizingstijd zijn de Angelsaksen waarschijnlijk door het gebied van de Friezen getrokken. De Brits-Romeinse bevolking had immers na de terugtrekking van het Romeinse bezettingsleger uit Brittannië in 449, Angelen, Jutten en Saksen te hulp geroepen in de strijd tegen de Picten. Deze volkeren woonden ten oosten van de Friezen in het huidige Westfalen, langs de Noordzeekust en in Jutland. Volgens Beda voeren de leiders Hengist en Horsa met drie oorlogsschepen naar Brittannië. Ook Friezen zouden aan deze tocht hebben deelgenomen. De 'helpers' hadden al spoedig in de gaten dat de grond in Brittannië vruchtbaar was. Ze nodigden hun stamgenoten daarom uit om zich hier te komen vestigen. Spoedig was het grootste deel van Brittannië veroverd. De Britten konden zich alleen nog handhaven in het westen van Engeland. Een deel van hen week uit naar het huidige Bretagne. De vondst van zwart-grijze Angelsaksische knobbelpotten in het Friese gebied is een bewijs van de Angelsaksische invloed (cat. nr. 29).³⁶ Hoe sterk deze invloed was en of wij hierbij moeten denken aan kolonisatie, handelscontacten of beperkte emigratie en immigratie zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

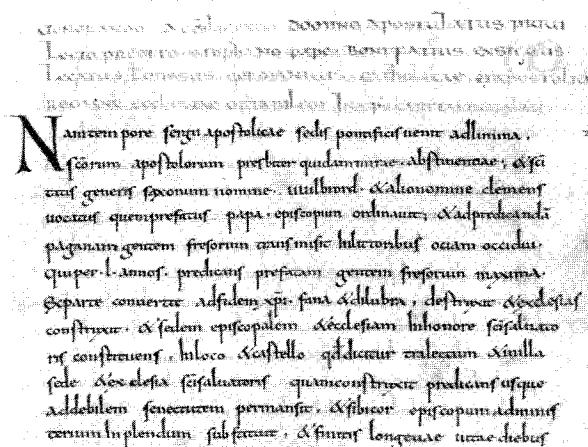
De Friese koningen

De situatie in het grensgebied tussen Friezen en Franken werd in de zesde eeuw steeds meer gespannen. In de zevende eeuw reikte zowel de Friese als Frankische invloed tot in het Middennederlandse rivierengebied. De Friese contacten met de volken in het Noordzeegebied en hun waterwegen die toegang gaven tot Rijn- en Maasgebied vormden de basis voor een steeds intensiever handelsverkeer. Wellicht was het daarom dat de Merovingische koningen hun oog ook op het Middennederlandse rivierengebied lieten vallen. In de confrontatie tussen Friezen en Franken werd rond 650 het Utrechtse kerkje van koning Dagobert I († 638) verwoest. Men gaat ervan uit, hoewel er geen archeologische of schriftelijke aanwijzingen voor zijn, dat Utrecht vanaf 650 in Friese handen was.

Mogelijk ontstond onder druk van de Franken het Friese koningschap. Wij moeten ons daarbij geen erfenis van koningschap voorstellen, of één koninkrijk. De Friezen hebben zich waarschijnlijk achter tijdelijke koningen geschaard. De Friese koningen worden in de Frankische bronnen hardnekkig 'hertogen' genoemd. Hiermee wilden de Franken aanduiden dat deze Friese heersers hun macht uitoefenden op gezag van de Merovingische koningen. In hoeverre de Friezen daadwerkelijk eerst aan de Franken onderworpen waren en zich later van hen probeerden los te maken, is niet duidelijk. Mogelijk hebben Friezen en Franken samen ten tijde van koning Theodorik II (532-547) tegen de Scandinavische koning Hygelac gestreden. Deze was opgetrokken tegen de Hattuarii, die ten oosten van Nijmegen leefden.³⁷ Uit de historische en archeologische bronnen blijkt wel dat zich in het Friese gebied een elite ontwikkelde.³⁸ Deze elite had internationale contacten. Betrekkingen werden verwezenlijkt door middel van huwelijken en uitwisseling van kostbaarheden. Deze internationale contacten weerspiegelen zich in de archeologische vondsten. De prachtige fibula van Wijnaldum, bedekt met patronen in almandijn-cloisonné (afb. 3) wordt in verband gebracht met vondsten uit het Angelsaksische bootgraf van Sutton Hoo. Men vermoedt dat hier koning Raedwald († 616) begraven is.³⁹ De fibula van Wijnaldum was vermoedelijk een grafgift aan een Friese vrouw uit de hoogste kringen. Hetzelfde geldt voor de grote disc-on-bow-fibula uit Hogebeintum (cat.nr. 31) die wordt toegeschreven aan goudsmeden uit Suffolk of Kent. De zevende-eeuwse goudschat van Wieuwerd (cat.nr. 30) bevat o.a. Byzantijnse en Frankische munten, Scandinavische bracteaten (eenzijdig geslagen muntsieraden) en een voetplaat van een verguld zilveren fibula die met die van Hogebeintum vergelijkbaar is. De ringfibula uit een zevende-eeuws crematiegraf is typisch Angelsaksisch, terwijl de disc-on-bow-fibula uit een vrouwengraf uit Aalsum (cat.nr. 38) zowel Angelsaksische als Scandinavische parallellen heeft.

Finn en Aldgisl

Er zijn drie Friese koningen met name bekend: Finn, Aldgisl en Radbod. Finn treedt op in het heldenepos Beowulf. Nadat de held Beowulf de draak Grendel heeft verslagen en er aan het Deense hof feest wordt gevierd, bezingt een 'skald' een strijd tussen Friezen en Denen in en om het huis van de Friese koning Finn Folcwalding, die zich afgespeeld zou hebben in 'Frisia Magna' (Groot-Friesland). Zijlstra oppert de mogelijkheid dat de thuisbasis van koning Finn in Wijnaldum (Westergo) lag.⁴⁰ De hier gevonden fibula toont aan dat hier leden van de Friese elite woonden (afb. 3). Koning Aldgisl ontving in 678 bisschop Wilfried van York († 709/10), de leermeester van Willibrord.⁴¹ Wilfried verzette zich tegen de verdeling

Afb. 2. Begin van de brief van Bonifatius aan paus Stefanus II uit ca. 753. Bonifatius vermeldt hierin het Maartenskerkje in het Romeinse castellum van Utrecht, dat door koning Dagobert rond 630 aan bisschop Kunibert van Keulen was overgedragen. Verzamelhandschrift met brieven van Bonifatius, West-Duitsland (Mainz?), midden 9de eeuw, perkament, 29,4 x 19,5 cm. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.vind. 751, f. 60v.

van zijn Engelse bisdom en omdat hij een beroep op de paus wilde doen, trok hij vanuit Engeland via de Rijn-route naar Rome. De gebruikelijker route door Neustrië was afgesneden, omdat Wilfried ervoor gezorgd had dat de in 660 naar Ierland verbannen Austrasische koning Dagobert II in 678 op zijn troon kon terugkeren. Wilfried had zich daarmee de haat op de hals gehaald van de Neustrische hofmeier Ebroin, die wilde dat de Neustrische koning Theoderik III over het hele Merovingische rijk zou heersen. Wilfried stak op een vrachtaarder over naar Friesland, waar hij in een heidense havenplaats landde. Hier resideerde de Friese koning Aldgisl in een paleis. Aldgisl heeft mogelijk in de restanten van het Utrechtse castellum of in Dorestad zijn hof ingericht.⁴² Wilfried werd gastvrij ontvangen, bracht bij de Friezen de winter door en kreeg zelfs toestemming om het geloof te verkondigen. Velen zou hij toen al bekeerd hebben. Ebroin verzocht de Friese koning Wilfried uit te leveren tegen vele gouden solidi. Aldgisl was niet onder de indruk. Hij wierp Ebroins boodschap in het vuur.⁴³ De gezanten zouden in verwarring het hof hebben verlaten. Aldgisl liet zich niets aan de Neustrische hofmeier gelegen liggen. De Friese koning beriep zich op het gastrecht en liet zich niet omkopen, zodat Wilfried in het voorjaar zijn reis naar Rome kon voortzetten. Er is wel geopperd dat de goudschat van Wieuwerd, begraven tussen 650 en 700, bezit was van Aldgisl of een tijdgenoot (cat.nr. 30).

Radbod

De laatste Friese koning was Radbod. Hij was het christendom minder welgezind dan Aldgisl. Dit merkte ook Wigbert, een Ierse kluizenaar, die Willibrord als missionaris onder de Friezen met weinig succes voorging. Ondanks zijn herhaaldelijke botsingen met de Austrasische hofmeier Pippijn II († 714) weten wij van Radbod niet veel. Rond 690 schijnt Pippijn voor het eerst tegen hem ten strijde getrokken te zijn. Welk gebied Pippijn in 690 precies op Radbod veroverde, is niet bekend. In 695 versloeg hij hem nogmaals bij het Romeinse castrum van Dorestad. Utrecht kwam hierdoor weer onder Frankisch gezag. Pippijn probeerde een band aan te gaan met de Friese koning. Zijn zoon Grimoald huwde rond 711 met Radbods dochter Theudesinda. Het mocht niet baten. Na Pippijns dood maakte Radbod in 716 gebruik van het aanbod van Raganfried, leider van de Neustrische adel, om Austrasië aan te vallen vanuit het noorden, terwijl deze zelf vanuit het westen optrok. Hij heroverde Utrecht. Plectrudis, de vrouw van Pippijn, had zich intussen in Keulen verschanst met haar kleinzoon Theodald, zoon van Grimoald, die al eerder in Luik was vermoord (zie p. 14). Om de belangen van haar kleinzoon veilig te stellen, had Plectrudis de bastaardzoon van Pippijn, Karel Martel, vastgezet. Maas- en Rijngebied werden geplunderd, maar Keulen bleef gespaard, omdat Plectrudis de aanvallers met een grote schat wist af te kopen. Karel Martel was intussen ontsnapt. Met het door hem verzamelde leger werd hij door Radbod verslagen. Radbod stierf in 719, tot grote opluchting van de Franken. Karel Martel veroverde Friesland nu tot het Vlie en Midden Nederland tot aan de IJssel. In 734 versloeg hij de Friese hertog Dudo of Bobo aan de Boorne of Middelzee. Friesland werd nu definitief ingelijfd bij het Frankische rijk.

De runen⁴⁴

Cultureel gezien sloot het Friese gebied aan bij de Noordzeecultuur. Wij hebben dit in verband met enkele fibulae en de Angelsaksische knobbelpotten hierboven al aangestipt. Ook in het schrift en de taal zien wij deze eenheid terug. De Noordzeecultuur was voornamelijk een orale. De zangers bewaarden en vertolken in hun liederen de geschiedenis van stam of volk. Ook de verhoudingen tussen mensen en goden en goden onderling kwamen hierin ter sprake. De Beowulf, die wij hierboven al hebben aangehaald, is een voorbeeld van een heldendicht zoals die in de Noordzeecultuur gebruikelijk waren. De Noordzeecultuur was niet geheel oraal: men kende het runenschrift. Dit schrift werd waarschijnlijk al vanaf de eerste eeuw door de Germanen in Europa gebruikt. Het bestaat uit lettertekens die elk ook een naam hebben. Ze hebben dus een klank- en een begripswaarde. Men vermoedt dat het runenschrift van het Latijnse alfabet is afgeleid. Hoe de Friezen het schrift hebben leren

kennen is niet bekend. Voor zover de inscripties dateerbaar zijn, lijkt het gebruik van runen in Noord-Nederland van de vijfde tot de negende eeuw in zwang te zijn geweest. In Engeland en Scandinavië bleven de tekens langer in gebruik. De tiende-eeuwse runeninscriptie op de onderkant van een Ierse reliekschrijn uit Denemarken (cat.nr. 52) is hiervan een voorbeeld. Runetekens werden ingeritst in voorwerpen van hout, steen of been. Ook komen ze voor op munten. Het woord 'rune' wordt vaak verklaard met 'geheim' en 'fluisteren' en aan runeteksten wordt nogal eens een magische betekenis toegeschreven. Dit geldt zeker niet voor alle inscripties, als die al ontcijferbaar zijn. 'Rune' kan ook 'geschreven boodschap' betekenen of 'kerven', wat ons weer met beide benen op de grond plaatst. Veel runeninscripties zijn persoonsnamen op voorwerpen en zullen eigenaar of maker hebben aangeduid. De drie Friese voorwerpen met runeninscripties op de tentoonstelling (cat.nrs. 32-34) hebben echter wel een magische betekenis. Met de runeninscriptie op de amulet uit Wijnaldum werd vermoedelijk de hulp van de Germaanse god Inguz ingeroepen. Het 'gebedsstaafe van Westeremden' bevat een tekst waarin waarschijnlijk heil over het nieuw te bouwen huis van Wimoed wordt afgesmeekt. Het miniatuurzwaardje van Arum heeft misschien een juridische functie gehad. Men zond het rond als er oorlog dreigde of als oproep om een eed te komen afleggen. Aan het taxushout, waarvan beide laatstgenoemde voorwerpen zijn gemaakt, werd een onheilafwerende kracht toegeschreven, die door de runeninscripties zal zijn versterkt. In het Friese gebied zal het gebruik van het runenschrift, mede door de magische functie die het toch ook had, onder invloed van de kerstening in onbruik zijn geraakt.

II. Kerstening en integratie

1. Willibrord

'Het scheen haar, alsof ze de nieuwe maan aan het firmament waarnam, die tot een volle maan uitwies. Terwijl ze dit aandachtiger bekeek, viel de volle maan plotseling in een snelle val in haar mond; zodra ze haar had verslonden begon ze van binnenuit met een heldere glans te stralen.' (Vita Willibrordi, Cap. 2)⁴⁵

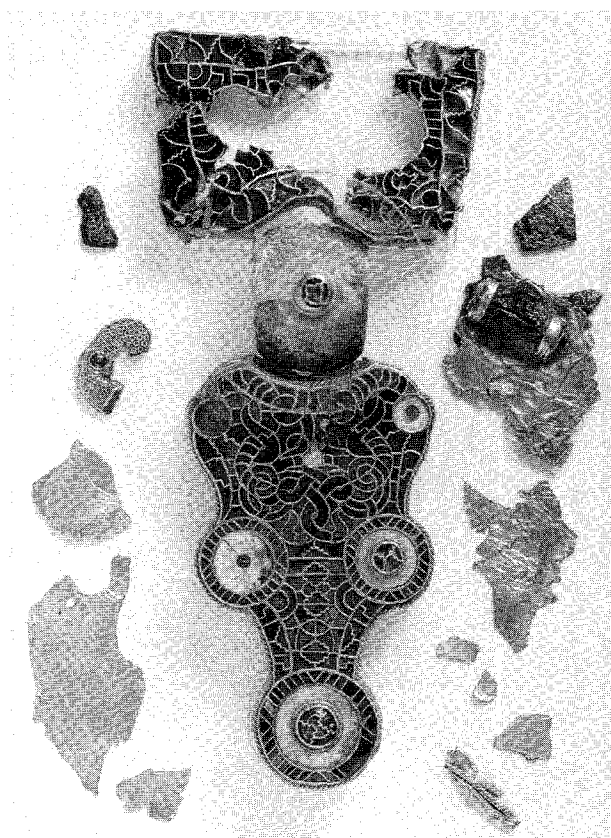
Met dit prachtige visioen werd volgens Alcuinus de geboorte van Willibrord⁴⁶ in het jaar 658 aan zijn moeder verkondigd. Het werd haar uitgelegd door een priester, die verklaarde dat de maan haar zoon zou zijn, die 'met het licht van de waarheid de dwalingen van de duisternis zou vernietigen'. Willibrords moeder, van wie wij de naam niet kennen, was gehuwd met Wilgis. Deze stamde uit een adellijk Angelsaksisch geslacht, dat in Northumbrië leefde, aan Englands oostkust. De geleerde Alcuinus († 804), die Willibrords vita zou schrijven, en abt Beornrad van Echternach († 797) behoorden tot Willibrords verwanten. De familie was erg godvruchtig en Wilgis verliet op latere leeftijd zijn huis, om als monnik te gaan leven. Hij stichtte een klooster op een schiereiland dat door de zee en de Humber werd omspoeld. Alcuinus heeft dit klooster nog een tijdje onder zijn hoede gehad. Het doet ons merkwaardig aan dat in dit visioen van Willibrords geboorte heidense elementen doorklinken. Het geloof dat vrouwen de maan opaten wordt vermeld in een achtste-eeuwse lijst met heidense gebruiken (cat.nr. 68). Zou het gekomen zijn doordat de Angelsaksen nog niet zo lang tot het christendom waren bekeerd?

*Bekering van de Ieren en Angelsaksen*⁴⁷

Tijdens de Romeinse bezetting (55/54 v. Chr.-410 na Chr.) had zich met de Romeinse cultuur ook het christendom in Brittannië gevestigd. De Ieren, die nooit door de Romeinen waren overheerst, kwamen met dit Britse christendom in contact. In 431 schijnt Palladius door de paus als bisschop naar Ierland te zijn gezonden, ten behoeve van de christenen die daar toen leefden. De bekering van de Ieren wordt echter toegeschreven aan de Brit St. Patrick die tussen 400 en 460 naar Ierland was gegaan om missie te bedrijven. De invoering van het christendom schijnt in Ierland niet tot grote botsingen te hebben geleid.⁴⁸ De Romeinse kerkelijke structuur met bisschoppen die vanuit hun bisschopssteden over diocesen heersten, die weer waren onderverdeeld in parochies, was niet geschikt voor Ierland. Hier waren geen steden. In de Oudierse stammenmaatschappij ontwikkelde het christendom dan ook vanaf ca. 600 een eigen vorm. In de vele klei-

ne koninkrijken werden door de aristocratie kloosters gesticht, die zich in de zevende eeuw ontwikkelden tot de centra van het kerkelijk leven. De abten hadden hier de macht. Als de abt niet ook bisschop was, wat regelmatig voorkwam, werden er aan de kloosters tot bisschop gewijde monniken verbonden. Zij konden priesters, kerken en heilige olie wijden en het vormsel – toen nog een zalving na de doop – toedienen, maar hadden geen bestuursmacht.⁴⁹ De Ierse monniken en nonnen stonden bekend om hun grote geleerdheid en streng ascetische levenswijze. Ze hadden een voorliefde voor het Oude Testament en maakten vele nieuwe bijbelcommentaren. Het dagelijks gebed bestond uit het opzeggen van alle honderdvijftig psalmen, waarbij men ascetische houdingen aan kon nemen, bijvoorbeeld een kruishouding. Ook wordt melding gemaakt van monniken die urenlang in ijskoud water gingen staan, streng vastten, lange nachtwakes hielden en tijdens de gebeden talloze kniebuigingen maakten. De 'peregrinatio' werd als toppunt van ascese beschouwd. Hierbij besloot men voorgoed uit het eigen land te vertrekken. De bescherming van de gemeenschap werd verlaten, als teken dat men als een vreemde op aarde wilde leven, steeds gericht op het leven in het hiernamaals. Via de 'peregrinatio' werd het Ierse christendom verspreid op het continent. Columbanus († 615) was de belangrijkste 'peregrinus'. Kort na 590 vertrok hij naar het Frankische rijk waar hij, gesteund door de adel en de koning, kloosters stichtte. De beroemdste daarvan zijn Luxeuil in het Frankische rijk, en Bobbio in Noord-Italië. Deze kloosters zouden belangrijke culturele en spirituele centra worden. Columbanus en zijn volgelingen bedreven ook missie en hebben invloed gehad op het streven van Dagobert I het christendom verder te verbreiden. In de kloosters leefde men aanvankelijk naar de regel van Columbanus zelf, maar al gauw werd deze gecombineerd met die van Benedictus. Kern van het kloosterleven was gehoorzaamheid, verzaking van het aardse leven en onophoudelijk gebed.

Behalve naar het continent had het Ierse christendom zich ook uitgebreid naar Engeland. Hier waren zeven Angelsaksische koninkrijken ontstaan: Kent, Sussex, Essex, Wessex, Oost-Anglia, Mercia en Northumbrië dat uit twee delen bestond: het noordelijke Bernicia en het zuidelijke Mercia. De eerste poging tot bekering van de Angelsaksen was niet van de Britse kerk maar van Rome uitgegaan. De belangrijkste bron voor de kerstening van Engeland is de 'Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum' (Kerkgeschiedenis van het volk der Angelen) van Beda Venerabilis († 735) (cat.nr. 49). Beda vertelt dat paus Gregorius de Grote (590-604),

Afb. 3. Disc-on-bow-fibula gevonden te Wijnaldum (Fr.), met fragmenten van de achterzijde. De speld heeft waarschijnlijk toebehoord aan een vrouw uit de hoogste Friese kringen. Midden 7de eeuw, goud, zilver, almandijn-cloisonné, goudfiligrain, totale lengte ca. 17 cm. Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 144-56.

toen hij nog prefect was, op de slavenmarkt van Rome eens heidense Angelen zag. Hij zou hebben uitgeroepen dat de Angelen 'angeli' (engelen) moesten worden. Zelf paus geworden, bracht hij zijn plannen ten uitvoer. Hij zond in 596 Augustinus († 604/5) met veertig tot missionaris opgeleide Angelsaksische jongelingen naar Engeland. Het christendom was in Kent binnengedrongen via de Merovingische koningsdochter Berta. Zij was met koning Aethelberht († 616) gehuwd op voorwaarde dat zij haar eigen geloof mocht blijven belijden. De koning, die opperkoning was over de zeven rijken, stond Augustinus toe te prediken en huisvestte hem en zijn volgelingen in Canterbury, waar een kloostergemeenschap ontstond. Augustinus werd in 596/7 tot aartsbisschop der Angelen gewijd. De koning bekeerde zich en met kerstmis zou Augustinus al meer dan 10.000 Angelen hebben gedoopt. Ook de koningen van Essex en Oost-Anglia werden voor het christendom gewonnen. In Northumbrië was in 617 koning Edwin (585-633) aan de macht gekomen. Hij was tevens opperkoning. Net als destijds Berta had zijn vrouw Aethelburh, dochter van koning Aethelberht van Kent haar eigen bisschop meegenomen. Deze Paulinus onderwees Edwin in de christelijke leer. De christelijke god moest wel eerst bewijzen de sterkere te zijn. Edwin was in zijn voorgenomen bekering gesterkt door de pijnloze geboorte van een dochter en in een aan de christelijke god toe-

geschreven overwinning op de West-Saksen.⁵⁰ Na lang beraad met zijn wijzen en groten aan het hof besloot Edwin zich met Pasen in 628 te laten dopen. Beda verhaalt hoe toen de heidense priester Coifi zijn eigen goden uitdaagde en verwierp. Hij vervloekte hun altaren en, hoewel het hem verboden was paard te rijden of wapens te dragen, verbrak hij zijn geloften door op een paard te springen en een speer door de poort van de tempel te werpen. Dat hij daarvoor niet direct door de goden gestraft werd zal ongetwijfeld opgevat zijn als een teken van de kracht van de christelijke god.⁵¹ Edwin, zijn edelen en een deel van zijn volk werden gedoopt in de koningspalts Yeavinger. Paulinus werd als bisschop in York geïnstalleerd. De missie vanuit het zuiden werd echter onderbroken doordat Edwin in 633 werd gedood in een veldslag met de Britse koning Caedwalla. Edwins vrouw en kinderen vluchten met de bisschop naar Kent. Oswald wist Caedwalla in 634 te verslaan en de macht in Northumbrië over te nemen. Hij was de zoon van Aethelfrith, koning van Bernicia. Hij was naar Ierland verbannen en in het Noordierse rijk van de koningsfamilie U Neill, Dal Riata, gedoopt. In Dal Riata, dat zich ook uitstreckte tot de westkust van Schotland, was het kerkelijk centrum Iona, het klooster van de heilige Columba. Oswald vroeg voor de verdere kerstening van zijn rijk assistentie uit Iona. Men zond hem abt-bisschop Aidan, die een eiland voor de noordoostkust kreeg toegewezen. Hier ontstond het beroemde klooster Lindisfarne. Vanaf die tijd kwamen vele Ierse monniken naar Northumbrië om het geloof te verspreiden. De koning schonk hen goederen en vele kinderen werden in de nieuw gestichte kloosters opgevoed. Onder invloed van Oswald en zijn opvolger Oswiu (641-670) breidde het christendom zich sterk uit. Onder Wulfhere van Mercia, de volgende opperkoning (657-678) werd de missionering afgesloten.

Whitby

Zoals in elke 'landskerk' waren ook in de Ierse kerk enkele gebruiken die afweken van wat men in Rome placht te doen. Zo was de tonsuur van de monniken niet een kaalgeschoren plek boven op het hoofd, zoals op het continent, maar schoren de Ierse monniken de voorkant van hun hoofd kaal. Ook waren er verschillen in het doopritueel. Het belangrijkste verschil was echter de berekening van de paasdatum. De Ieren vierden Pasen op de veertiende dag na de nieuwe maan, diegenen die de Romeinse ritus volgden op de eerste zondag na de veertiende dag na de nieuwe maan. Deze

tegenstelling zorgde voor onrust aan het Northumbriëse hof. Oswiu's vrouw Eadfred was de dochter van koning Edwin van Kent en volgde dus de Romeinse gebruiken, terwijl Oswiu zelf de Ierse volgde. Spanningen en onzekerheid waren het gevolg.⁵² De strijd werd in 664 beslecht in het dubbelklooster Whitby. Woordvoerder van de 'Romeinse partij' was de priester Wilfried. Hij was opgevoed in Lindisfarne, in de leer geweest bij aartsbisschop Dalfinus van Lyons en had Rome zelf bezocht. Hij voerde aan dat alleen Petrus de garantie voor de ware traditie kon zijn. Op Petrus was immers als op een rots de kerk gevestigd. Bovendien had hij de sleutels van de hemelpoort. Aangezien de paus in Rome de opvolger van Petrus was, behoorde men de Romeinse traditie te volgen. De koning vroeg of Colman, abt van Lindisfarne, een heilige van gelijke rang kon opvoeren, maar deze kon dit alleen ontkennen. Uit ontzag voor de macht van Petrus besloot Oswiu de Romeinse richting te volgen. Colman en zijn monniken verlieten Lindisfarne en gingen terug naar Ierland. De banden tussen Angelsaksen en Ieren bleven goed. Ierland werd nog steeds beschouwd als het land van geleerden en asceten en vele Angelsaksen gingen hierheen om zich door de Ierse leraren en kluizenaars te laten onderwijzen of om er een kloosterlijk leven te leiden. Maar ook Rome stond bij de Angelsaksen in hoog aanzien. Koning Caedwalla van Wessex liet zich door Paus Sergius in Rome dopen en stierf in 689 in zijn doopgewaad. Andere Angelsaksen, waaronder prins en vorsten volgden hem om bij het graf van Petrus te sterven.⁵³

Willibrords jeugd

In 658, toen de Angelsaksische kerk nog volop in ontwikkeling was, werd Willibrord geboren. Op ongeveer zesjarige leeftijd schonken zijn ouders hem als 'oblaat' aan het klooster Ripon. Dat betekende dat hij definitief, met zijn erfdeel, aan het klooster werd overgedragen.⁵⁴ Hij zou tot 678 in Ripon blijven en werd er tot monnik opgevoed. Dit klooster was door Alhfrith, de zoon van Oswiu, aan Wilfried gegeven.⁵⁵ Wilfried was in 669 aartsbisschop van Northumbrië geworden met als zetel York. In het voormalige Ierse klooster voerde hij de Benedictijnse kloosterregel in. Hij werd gesteund door de Angelsaksische adel die hem veel land schonk. In de 'Franks' Casket', een walvisbenen reliekschrijn, weerspiegelen de door ru-

nenschrift en Latijnse teksten omlijste reliëfs het geleerde milieu waarin Willibrord opgroeide (afb. 4). Op het kistje zijn scènes aangebracht uit het Oude en Nieuwe Testament en uit de Germaanse Wieland-sage. Er is wel verondersteld dat deze schrijn in Ripon is gemaakt.⁵⁶ Wellicht mede omdat zijn macht te groot werd, kwam Wilfried in conflict met koning Ecgrith van Northumbrië. Bovendien wilde aartsbisschop Theodorus het diocees van Wilfried verkleinen. Wilfried besloot in 678 zijn gelijk te gaan halen bij de paus en deed, zoals wij boven reeds hebben vermeld, op weg daarheen ook Friesland aan. Na vele strubbelingen en een tweede reis naar Rome werd Wilfried in zijn (verkleinde) diocees hersteld. Hij overleed in 709/10 en werd in Ripon begraven. Hier had Willibrord ondertussen Latijn, schrijven en het berekenen van de kerkelijke feestdagen geleerd. Hij was er onderwezen in de kloosterlijke levenswijze, de kloosterregel en de liturgie van koorgebed en misviering. Hij had er de bijbel gelezen, de psalmen geleerd die in het koorgebed werden gereciteerd en er, naast alle geestelijke arbeid, ook handenarbeid verricht. Rond zijn vijftiende zal hij er de monniksgeloften hebben afgelegd.

Willibrord in Rathmelsigi

In 678 vertrok Willibrord uit Ripon. Net als vele andere Angelsaksen voelde hij zich aangetrokken tot het Ierse ascetisme en de Ierse geleerdheid. Hij ging daarom naar Rathmelsigi, het huidige Clonmelsh in County Carlow, waar abt Egbert een klooster leidde. Willibrord zou hier tot het jaar 690 blijven. Volgens Beda was het de belangrijkste Angelsaksische vestiging in Ierland.⁵⁷ Egbert, die al vele jaren in Ierland leefde, had tijdens een pestepidemie besloten nooit meer naar zijn vaderland terug te keren als hij de ramp zou overleven en zich geheel aan de spirituele en fysieke 'peregrinatio' te wijden. Dit gebeurde en Egbert werd maar liefst negentig jaar oud. In 715 slaagde hij erin het klooster Iona tot de Romeinse richting over te

Afb. 4. De reliëfs op de 'Franks' Casket', een benen reliekschrijn, tonen scènes uit de Germaanse sage over Wieland de Smid, uit de Bijbel (de Verwoesting van Jeruzalem en de Aanbidding der Koningen) en uit de antieke geschiedenis (Romulus en Remus gezoogd door de wolvin). Angelsaksisch (Ripon?), 1ste helft 8ste eeuw, walvisbeen, l. 23 cm. Londen, British Museum, inv.nr. M&LA 1867, 1-20, 1.

halen. Hij wilde ook het christendom naar de overzeese Germanen brengen, waarvan de Angelsaksen zelf afstamden. Hij zal van Wilfried hebben gehoord dat in Friesland goede mogelijkheden voor de kerstening waren. Door profetische visioenen van andere geestelijken werd hij gewaarschuwd dit niet te doen. Hij was echter vastbesloten en pas toen een volledig tot de reis uitgerust schip door een storm werd verwoest, zag hij van zijn voornemen af en besloot aan het einde van de jaren tachtig van de zevende eeuw Wigbert te zenden. Twee jaar lang predikte Wigbert zonder succes in het Friese rijk waar koning Radbod Aldgisel was opgevolgd. Radbod had het niet zo begrepen op het christendom. Bijna was hij al eens bekeerd door abt Wulfram van Fontenelle, die, volgens zijn vita, in Noord-Holland en op de Waddeneilanden missie had bedreven. Met één been al in het doopvont staand, vroeg de koning zich af of hij in het hiernamaals zijn voorvaderen nog ooit zou zien. Toen Wulfram hem verzekerde van niet, omdat deze heidenen eeuwig verdoemd waren, zag Radbod van de doop af.⁵⁸ Ook Wigbert had dus geen succes. Egbert besloot toen Willibrord met elf volgelingen naar het land van de Friezen te zenden.⁵⁹ Willibrord gaf gehoor aan dit bevel omdat hij zich geroepen voelde tot 'peregrinatio'. Niet alleen zijn eigen zieleheil was hierbij belangrijk, ook dat van de nog ongedoopten, die als ze niet op tijd bekeerd zouden worden, voor eeuwig verloren waren.

Willibrord en Pippijn

Volgens een eigen vermelding in zijn kalender ging Willibrord in 690 naar het land van de Franken (cat.nr. 47). Volgens zijn door Alcuinus geschreven vita landde hij aan de monding van de Rijn en voer hij vandaar naar het castellum van Utrecht. Het is maar zeer de vraag of Alcuinus daarin gelijk had. Pippijn II had het Friese gebied in 690 waarschijnlijk pas tot aan Maas, Waal en Lek veroverd en Utrecht zal dus nog in Friese handen zijn geweest.⁶⁰ Als landingsplaats noemt men ook wel Antwerpen, waar een Petrus-en-Pauluskerk stond die door de geloofsverkondiger Amandus († 675/6) was gesticht.⁶¹ Willibrord ging niet direct naar koning Radbod. Allicht niet: Wigbert zal hem hebben verteld, dat het met de koning kwaad kersen eten was. Om zijn missie te laten slagen wendde hij zich tot hofmeier Pippijn II († 714), die politiek gezien op dat moment de overhand had. Als rechteloze 'peregrinus' moest Willibrord zich onder bescherming van een heerser stellen en van deze toestemming krijgen om te prediken. Hij werd door Pippijn goed ontvangen. 'Frisia citerior', het Friese gebied dat Pippijn net op Radbod veroverd had, werd hem als missiegebied aangewezen. In ruil voor Pippijns bescherming beloofde Willibrord hem en zijn familie trouw en dienstbaarheid. Hij erkende Pippijn als zijn heer.⁶² Kort na zijn bezoek aan Pippijn ging Willibrord, waarschijn-

lijk in de zomer van 691, naar paus Sergius (687-701) om van hem de zegen en relieken te krijgen. Het is vrij zeker dat de relieken die heden nog in Emmerik in een kostbare reliekschrijn worden bewaard, door Willibrord uit Rome zijn meegenomen (cat.nr. 54). De relieken van heiligen waren noodzakelijk voor het bekeringswerk. Hun beschermende kracht kon ook wonderen bewerkstelligen, waardoor ongelovigen werden overtuigd. In tijden van nood werden relieken rondgedragen. Van dit gebruik getuigen de kleine reliekschrijntjes die aan een koord om de nek konden worden gehangen. Ze zijn gevonden in Ierland (cat.nr. 52), maar ook in het Frankische rijk. Het schrijntje uit Andenne van rond 750 (cat.nr. 67) en dat uit Museum Catharijneconvent uit Willibrords tijd (cat.nr. 92) behoren tot de oudste van Europa. In de vijfde en zesde eeuw was het bovendien gebruikelijk geworden om relieken onder het altaar in de kerk te plaatsen. Sinds die tijd beschouwde men een altaar ook alleen maar gewijd als er relieken in geplaatst waren en er eenmaal de mis was gevierd.⁶³ Dit gold niet voor draagaltaren, die op reis gebruikt werden. Zij waren natuurlijk uitermate geschikt voor gebruik in gebieden waar nog geen kerken waren.⁶⁴ In Trier wordt een draagaltaar bewaard waarvan de groen porfieren plaat door Willibrord als draagaltaar gebruikt zou zijn (cat.nr. 55). Willibrord heeft wellicht ook liturgisch gerei meegenomen uit Rome. Of dit draagaltaar daartoe behoorde weten wij niet.

Suidbert

Na Willibrords terugkeer uit Rome bleek dat zijn gezellen één van hen, Suidbert, tot bisschop hadden gekozen. Hij werd door Wilfried, die op dat moment in Mercia verbleef, gewijd. Hoe Willibrord hier tegenover stond is niet bekend. Mogelijk was Suidbert buiten medeweten van Pippijn en Willibrord gekozen en hebben zij hem daarom nooit ingeschakeld bij het missiewerk in het rijk der Franken. Suidbert ging na terugkeer werken in het land van de Bructeren, ten oosten van de Rijn. Dit volk werd bekeerd maar daarna verslagen door de Saksen. Suidbert vluchtte naar Pippijn en kreeg op verzoek van diens vrouw Plectrudis Kaiserswerth, een eiland in de Rijn tegenover Düsseldorf. Hier stichtte hij een klooster dat hij naliet aan zijn erfgenamen en waar hij ook werd begraven.

Voorgangers in het Frankische rijk

Waar Willibrord in het begin met zijn gezellen heeft gewerkt is niet precies bekend. Mogelijk waren ze voornamelijk actief in Vlaanderen en Brabant.⁶⁵ Hier was in ieder geval nog genoeg te doen. De oude Romeinse steden vormden hier de centra van de bisdommen. Servaas wordt al in 343 genoemd als bisschop van Tongeren. Hij werd begraven in Maastricht, waar het christendom vanaf de Romeinse tijd vermoed-

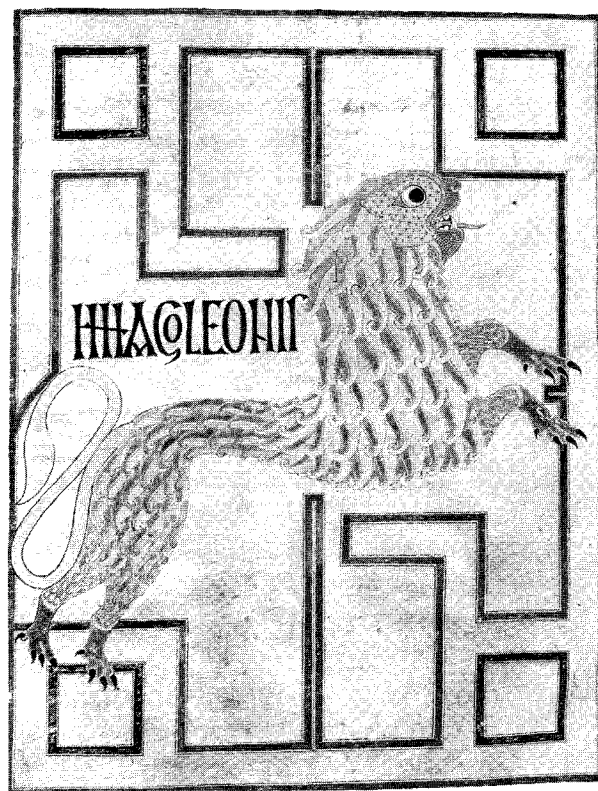
delijk vrijwel ononderbroken had bestaan en waar vanaf het midden van de zesde eeuw de bisschoppen van Tongeren hun zetel schijnen te hebben gehad. De kersteningspogingen vanuit deze steden schijnen bescheiden te zijn geweest. Behalve de reeds genoemde Wulfram hadden Amandus en Eligius of Eloy hier missie bedreven.⁶⁶ Misschien heeft Willibrord vanuit Antwerpen gewerkt. Rauching en zijn vrouw Bebelina zouden Willibrord al in 694 het hier door Amandus gestichte kerkje hebben geschonken.⁶⁷

Tweede Rome-reis en stichting van het bisdom

Willibrord kon pas echt vorderingen maken toen Pippijn in 695 Radbod voor de tweede maal had verslagen, waarbij Friesland werd veroverd tot aan het Vlie. Pippijn zond Willibrord toen naar Rome om hem tot bisschop te laten wijden. De wijding vond plaats op 21 november in de kerk van Sint Pieter te Rome en paus Sergius gaf Willibrord de naam Clemens, naar de derde opvolger van Petrus, wiens feestdag viel op 23 november. Hij gaf Willibrord het pallium, een smalle, witte, wollen band met zwarte kruisen. Dit was het teken dat Willibrord aartsbisschop was en een teken van de verbondenheid met Rome. Als aartsbisschop mocht Willibrord bisschoppen wijden en kon hij in het nieuw te kerstenen gebied bisdommen stichten. De paus gaf hem de titel 'aartsbisschop onder de Friezen'. Beladen met onder andere boeken en relieken en voorzien van instructies voor de wijding van bisschoppen, priesters en kerken keerde Willibrord terug. Pippijn wees hem als zetel het castellum te Utrecht aan, waar Willibrord twee kerken liet bouwen.⁶⁸ De belangrijkste schriftelijke bron voor Willibrords kerken is, zoals wij eerder hebben gezien, de brief van Bonifatius aan paus Sergius II van omstreeks 753 (afb. 2).⁶⁹ Bonifatius schrijft hierin dat Willibrord een zetel en een kerk ter ere van de heilige Verlosser (Salvator) had gevestigd in de plaats en de burcht die Traiectum genoemd werd. Tevens had hij in de burcht de ruïnes gevonden van het kerkje van Dagobert dat hij eigenhandig vanaf het fundament herbouwde en wijdde aan Sint Maarten. Willibrord zal niet lang na zijn wijding Utrecht als zijn missiepost hebben ingericht. Hier werd hij immers door de priester Acca en bisschop Wilfried in de winter van 703/704 bezocht.⁷⁰ Bij de Salvatorkerk stichtte hij ook een klooster, dat met beide kerken één complex vormde. Voor het onderhoud hiervan schonk Pippijn een tiende van de koningsgoederen die hij door de verovering had gekregen aan de kerk van St. Maarten.

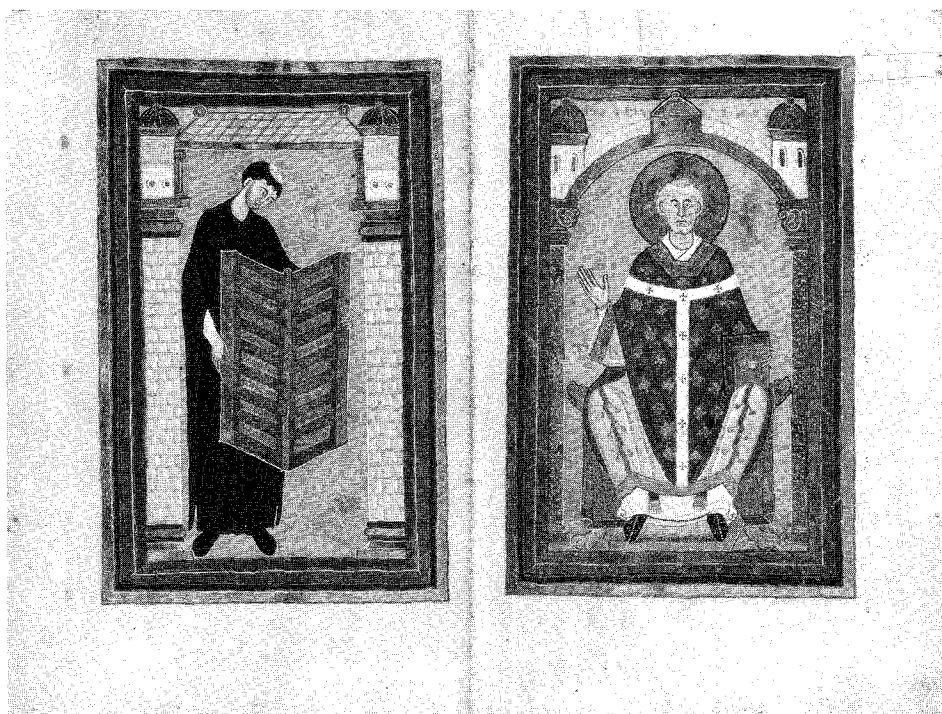
Echternach

Een missiepost aan de grens van het Frankische rijk was echter niet voldoende om de missie te laten slagen. Willibrord ontving daarom van de Pippiniden andere schenkingen, waarvan Echternach de belangrijkste was.⁷¹ In 698 kreeg Willibrord van Irmina, abdis van Oeren en dochter van Theotar haar deel van deze villa en een door haar gebouwd kloostertje met de daarbij aan Maria en de Drieëenheid gewijde kerk. Bij de schenking hoorde ook de voormalige Romeinse vesting met de eigenkerk. Het kloostertje was bestemd voor rondtrekkende monniken. Het aandeel in de villa bestond uit huizen, boerderijen, slaven, wijngaarden, bouwgronden, weiden, bossen, waterlopen, koeien, varkens, schaapskudden en hun hoeders en alles wat hier bij hoorde op verschillende plaatsen rond Echternach. In Echternach waren al goud, zilver, edelstenen, gewaden, altaardwalen, gordijnen, koperen en ijzeren vaatwerk en houten werktuigen aanwezig. In 706 schonken Pippijn en zijn vrouw Plectrudis het andere deel van de villa aan Willibrord. Dit deel was via de zoon van Theotar aan Plectrudis gekomen. Plectrudis was waarschijnlijk een dochter van Irmina van Oeren. Op dit tweede gedeelte had Willibrord al vóór deze schenking een groter klooster gebouwd, waarvan de kerk was gewijd aan Petrus, Paulus, Maria, de Drieëenheid en Johannes de Doper. Voor de Friese missie betekende de schenking van Echternach een stevige economische basis, gelegen in het veilige achterland. Willibrord stelde het klooster met zijn

Afb. 5. De Leeuw aan het begin van het Evangelie van Marcus. *Evangelium van Willibrord*, Lindisfarne/Echternach (?), eind 7de-begin 8ste eeuw, perkament, 33,5 x 25,5 cm. Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. lat. 9389, f. 75v.

Afb. 6. Abt Thiofrid van Echternach biedt Willibrord de nieuwe levensbeschrijving van de heilige aan. Thiofridus Epternacensis: *Opera selecta*, Echternach, begin 12de eeuw, perkament, 27,5 x 18,5 cm. Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, Memb. I 70, f. 1v-2r.

goederen onder bescherming van Pippijn en zijn familie. Hij beschouwde Echternach als zijn 'familieklooster'. Aan Echternach, en niet aan het minder veilige Utrecht, liet hij de hem geschenken goederen na. Hier liet hij zich ook begraven, achter het altaar. In Echternach was een belangrijk scriptorium gevestigd, waar vele handschriften werden gekopieerd.⁷² Er werkte minstens een dozijn schrijvers, afkomstig uit of opgeleid in Ierland, Engeland en Trier. In de verlichting en het schrift van deze handschriften zien wij dan ook zowel insulaire als continentale invloeden. Netzer schrijft aan dit scriptorium vele beroemde handschriften toe, zoals het Thomas-Evangeliarium uit Trier (cat.nr. 56), Willibrords kalender (cat.nr. 47), een canonverzameling uit Keulen (afb. 13) en het Willibrord-evangeliarium uit Parijs (afb. 5). Na een terugval in de negende en tiende eeuw, bereikten Echternachs klooster en scriptorium een hernieuwde bloei in de elfde eeuw. De nieuwe Vita van Willibrord, geschreven door abt Thiofridus in 1105, is hiervan een voorbeeld (afb. 6). Van de door Willibrord gestichte gebouwen is heel weinig bewaard gebleven.⁷³

Susteren

Een tweede belangrijke schenking, en een prettige pleisterplaats tussen Utrecht en Echternach, was het klooster te Susteren.⁷⁴ Plectrudis had van haar neven Alberik en Haderik een kleine hoeve in de Maasgouw aan het riviertje Suestra gekocht. Daarin stond een gebedshuis (oratorium ac cellulam) gewijd aan Salvator, Petrus en Paulus. Pippijn en Plectrudis herbouwden dit kerkje en schonken het kloostertje in 714 aan

Willibrord opdat hij daarin rondtrekkende monniken of andere godvrezende mannen bijeen zou brengen. In het klooster werden verscheidene historisch belangwekkende personen begraven, waaronder abt Gregorius van Utrecht (754-775) en bisschop Alberik van Utrecht (780-784). Zij werden patroonheiligen van Susteren en staan dan ook ter weerszijden van abdis Imago van Loon in het Evangeliarium van Susteren afgebeeld (cat.nr. 57). Susteren speelt ook een rol in de vita van Willibrord.⁷⁵ Hierin wordt verhaald hoe Willibrord op weg naar Susteren een stuk wilde afsteken via een smal pad door de korenvelden van een grootgrondbezitter. De opzichter schold Willibrord uit. Willibrords gezellen probeerden de man tot bedaren te brengen, maar dit lukte niet. Willibrord keerde daarom op zijn schreden terug. De volgende dag stierf de opzichter een plotselinge dood omdat hij het gewaagd had de dienaar Gods te beschimpen.

Verwoestingen door Radbod

De schenking van Echternach bleek geen overbodige luxe. Pippijn, die tijdens de uitvaarding van de oorconde voor Susteren al ziek was, stierf dat jaar. Radbod zag de kans schoon Utrecht te heroveren waardoor Willibrords kerken en het klooster verloren gingen. Pas na Radbods dood in 719 en de verovering van Friesland tot aan de Lauwers door Karel Martel kon Willibrord de schade herstellen. Dat deze groot was weten wij uit de vita van de Angelsaksische geloofsverkondiger Bonifatius, die in 716 naar Dorestad was gereisd en midden in het oorlogsgeweld terecht kwam.⁷⁶ Een groot deel van de kerken in het voorma-

lig Frankische gebied was verwoest en de geestelijken waren verdreven. Het heidendom had weer wortel geschoten in de nieuw opgerichte tempels. Wellicht mede uit het oogpunt van het herstel droeg Karel Martel in 723 aan het klooster in de burcht Trecht alle fiscale (koninklijke) goederen over die hij daarbinnen en daarbuiten had, alsmede het castrum of de villa Vechten in de gouw Nifterlake.

Brabant, Rivierengebied en West-Friesland

De basisvoorwaarden voor het slagen van de Friese missie waren zo geschapen. De vraag waar Willibrord precies gewerkt heeft en wat hij precies heeft gedaan is echter niet eenvoudig te beantwoorden. De schriftelijke bronnen zijn er summier over. Beda weet ons te melden dat Willibrord in het land van de Friezen her en der het geloof preekte en velen bekeerde. Ook bouwde hij menige kerk en een aantal kloosters en benoemde bisschoppen uit de kring van zijn gezellen of geloofsverkondigers die na hem waren gekomen.⁷⁷ Over de door Willibrord gewijde bisschoppen is heel weinig bekend. Het zijn geen bisschoppen met bisschopszetels geweest, maar zogenaamde 'hulp-' of 'wijbisschoppen', die om Willibrord bij te staan rondtrokken om bijvoorbeeld kerken en altaren te wijden en gedoopten het vormsel te geven.⁷⁸ Behalve Echternach en Susteren kreeg Willibrord nog vele andere schenkingen, waaronder veel goederen in Brabant. Er wordt daarom wel gesteld dat hij voornamelijk daar actief geweest is.⁷⁹ In Brabant en in het rivierengebied zullen al vóór Willibrords komst christelijke gemeenschappen hebben bestaan en op grotere landgoederen eigenkerken en -kloosters zijn gesticht die aan Willibrord werden geschonken. Van twee kerken die door Willibrord gewijd zouden zijn, staat de wijdingsdatum in zijn *Calendarium* (cat.nr. 47). Het zijn de kerk van St. Marie in Waalre en de St. Pauluskerk in Ruimel. In het Rivierengebied kreeg Willibrord het beheer over de kerk van St. Petrus en St. Jan de Doper in Rindern aan de Rijn. Volgens de overlevering zou hij ook de kerk van Emmerik hebben gesticht. In de Betuwe schonk Karel Martel de villa Elst aan Willibrord, waar deze de kerstening aan zijn gezelschap Werenfried zou hebben opgedragen.⁸⁰ Ook op Walcheren, rond Nijmegen, aan de monding van de Vecht en langs het Vlie lagen koningsgoederen, evenals in Kennemerland, dat wellicht de machtsbasis van Radbod was geweest. In de elfde eeuw, toen er een strijd was uitgebroken tussen het klooster Echternach en de Hollandse graven, werden in een Echternachse goederenlijst vijf kerken in het nu Hollandse gebied genoemd, die door Karel Martel en andere gelovigen aan Willibrord en de kerk van Echternach waren geschonken.⁸¹ Het waren Vlaardingen, Oegstgeest, Velsen, Petten en Heiloo. Het werden de moederkerken van latere parochiekerken. Het is niet onmogelijk dat de stichting van deze kerken teruggaat op Willibrord of

zijn medewerkers. De stichting van de kerk van Velsen wordt over het algemeen toegeschreven aan Bonifatius.⁸²

Bisdom of aartsbisdom Utrecht?

Of het initiatief om Willibrord tot aartsbisschop te laten wijden van de paus of van Pippijn uitging, is moeilijk te bepalen. Gregorius de Grote had Augustinus van Canterbury († 604) voor het eerst het pallium verleend. Pas vanaf deze tijd gebruiken de kerkhistorici de term 'aartsbisschop'.⁸³ Voor de volksverhuizingstijd kende men in de christelijke kerk het ambt van metropoliet, die binnen een provincie de bisschoppenvergaderingen of synodes organiseerde en voorzat. Na de volksverhuizingstijd en de vestiging van de Germaanse rijken ging deze organisatie teloor. De koningen namen de taak op zich om synodes bijeen te roepen. Ze zagen toe op de handhaving van het ware geloof en de verbreiding ervan en zorgden dat er bisschoppen werden benoemd. De koningen waren voor het uitoefenen van de liturgie en het voltrekken van wijdingen op de geestelijkheid aangewezen. Daarom hadden de koningen graag bisschoppen die van hen afhankelijk waren. Door het streven ieder volk een palliumdrager te zenden, probeerden de pausen de verschillende kerkelijke regio's aan Rome te binden. Dit streven lijkt haaks te staan op dat van de koningen. Volgens Angenendt konden deze heersers de aartsbisschoppen in de achtste en negende eeuw zodanig onder de duim houden dat zij via hen de macht over de kerk konden uitoefenen.⁸⁴ Hij gaat er dan ook vanuit dat Pippijn aan de paus heeft gevraagd Willibrord tot aartsbisschop te wijden. Aan Willibrord werd het eerste pallium verleend op het vasteland van Europa. Toch heeft dit niet geleid tot het ontstaan van een Friese kerkprovincie met daaraan ondergeschikte bisdommen. Er zijn vele redenen voor deze mislukking aangevoerd.⁸⁵ Een combinatie van factoren zal de oorzaak zijn geweest: bijvoorbeeld de politieke instabiliteit in het pas veroverde gebied en het ontbreken van steden waar zich bisschoppen konden vestigen. Volgens Angenendt was het ontstaan van een Fries aartsbisdom voor de Karolingers te gevaarlijk. De kerkelijke organisatie was voor de machthebbers een belangrijk bestuurlijk instrument omdat zij het hele rijk tot in de kleinste dorpen doordrong. Zolang de aartsbisschop zijn wereldlijk heer trouw bleef kon zich zo een sterke landskerk ontwikkelen. Het aartsbisdom zou de Friese kerk wellicht teveel zelfstandigheid hebben kunnen geven, die zou kunnen omslaan in een hernieuwd streven naar politieke zelfstandigheid. Na de dood van Willibrord kwam het aartsbisdom in ieder geval niet meer ter sprake. Er werd zelfs geen nieuwe bisschop benoemd. Dat het bisdom bleef bestaan is te danken aan Bonifatius.

Willibrords persoonlijkheid wordt nogal eens aangevoerd voor het mislukken van de oprichting van een

Friese kerkprovincie.⁸⁶ Hij zou zichzelf meer kloosterling en abt van Echternach hebben gevoeld dan bisschop, meer Ierse 'Wanderbischop' (rondtrekkende bisschop), dan Romeinse 'stadsbischop'. Zijn kracht zou gelegen hebben in zijn prediking en niet in het organiseren van de kerk. Wij weten te weinig van Willibrord om een oordeel over hem uit te spreken. Ondanks dat heb ik de indruk dat Willibrord vóór alles een praktisch man was. Hij was goed op de hoogte van de politieke verhoudingen en maakte daar gebruik van. Als bisschop en missionaris deed hij dat wat naar de omstandigheden mogelijk was: (wij)bisschoppen, kerken en priesters wijden, prediken en zijn goederen beheren. Of hij daarbij in alles de Romeinse gebruiken volgde, zal in deze vroege periode nog niet zo'n grote rol gespeeld hebben.⁸⁷ Afgezien van wat besloten was op de synode van Whitby kreeg het navolgen van wat in Rome gebruikelijk was pas grote nadruk in de Karolingische kerkhervorming, vooral in de tijd van Karel de Grote en Lodewijk de Vrome.⁸⁸ Onder de laatste werd bijvoorbeeld in 816/817 voor monniken de regel van Benedictus verplicht gesteld, voor kanniken de regel van Chrodegang van Metz.⁸⁹ Willibrord heeft met zijn kloosterlingen, ondanks dat Wilfried in Ripon de regel van Benedictus had ingevoerd, waarschijnlijk niet zuiver Benedictijns geleefd.⁹⁰ In de oudste liturgie-boeken van Echternach komen Ierse, Angelsaksische en Gallische elementen voor.⁹¹ 'Onromeins' was Willibrord mogelijk in het wijden van kerken buiten zijn eigen diocesis, namelijk die in Brabant, dat onder het bisdom Luik viel.⁹² De wijding van de kerk van Echternach die Willibrord zou hebben voltrokken, behoorde eigenlijk uitgevoerd te worden door de bisschop van Trier.⁹³ Verder was het geen Romeins gebruik dat Willibrord zijn goederen aan zijn familie klooster Echternach naliet en niet aan Utrecht. Vele van deze goederen had Willibrord echter persoonlijk gekregen. Wellicht vond hij daarom dat ze eerder aan zijn familie klooster Echternach toekwamen dan aan het Utrechtse bisdom. Tenslotte was Willibrord onderdanig aan Pippijn II en Karel Martel en niet in eerste instantie aan de paus. Hij erkende Karel Martel als 'heer' en doopte diens zoon. Willibrords kalender (cat.nr. 47) is wel het duidelijkste voorbeeld van de verschillende invloeden die hij had ondergaan. In de kalender zijn Ierse, Frankische, Angelsaksische en Italiaanse heiligen opgenomen.

Laatste jaren

Ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag schreef Willibrord in de marge van zijn kalender: 'In de naam des Heren kwam Clemens Willibrord in het zeshonderd negentigste jaar na de incarnatie van Christus over zee in het land van de Franken, en in de naam van God werd hij in het zeshonderd vijfenneentigste jaar na de incarnatie van de Heer, te Rome, ofschoon hij dit onwaardig was, tot bisschop gewijd

door de apostolische man, heer Sergius, paus. Maar nu leeft hij, in de naam van God, in het zevenhonderd achtentwintigste jaar na de incarnatie van onze Heer Jezus Christus, gelukkig in de naam van God' (cat.nr. 47). Willibrord had zich de laatste jaren van zijn leven vermoedelijk teruggetrokken in Echternach. Uit de Kerkgeschiedenis van het volk der Angelen door Beda, dat deze in 731, acht jaar voor Willibrords dood, voltooid, krijgen wij de indruk dat Willibrord oud en moe was. Beda schrijft: 'Willibrord zelf, ook Clemens genaamd, is nog in leven en eerbiedwaardig om zijn hoge leeftijd, gezien het feit dat hij al zesentertig jaar bisschop is. Na veel strijd geleverd te hebben in de hemelse krijgslust, verlangt hij met heel zijn hart naar het geschenk van de goddelijke beloning.'⁹⁴ Willibrord was toen ca. drieënzeventig jaar en zou nog acht jaar op zijn 'goddelijke beloning' in het hiernamaals moeten wachten. Ongeveer vijftig jaar na zijn dood schreef Alcuin zijn levensverhaal, waarin zowel de wonderen voor als na zijn dood zijn opgenomen. De wonderen hebben vaak te maken met spontaan ontspringende bronnen of met wonderbare wijnvermeerdering. Er zijn dan ook vele Willibrordspuiten en -bronnen in ons land, bijvoorbeeld bij het witte kerkje van Heiloo, dat door Willibrord gesticht zou zijn.⁹⁵ Willibrord had in 726/727 schenkingen die aan hem persoonlijk waren gedaan, aan Echternach vermaakt. Het lijkt alsof hij aan Utrecht niets naliet, maar dat is niet zeker.⁹⁶ Hoe het zij, tot op de huidige dag is Echternach de plaats waar hij het meest wordt vereerd. Daar ligt immers zijn gebeente begraven.

2. Willibrords navolgers: Bonifatius en Liudger

Bonifatius⁹⁷

'754, Bonifatius bij Dokkum vermoord!' Velen van ons zullen dit hebben opgedreund op de lagere school. Bonifatius werd bij Dokkum door heidense Friezen neergehouwen tijdens een bezoek aan Friesland, waar hij gedoopten het vormsel zou geven (afb. 7). Bonifatius is als Winfried rond 672/675 geboren in Wessex, uit een adellijk Angelsaksisch geslacht. Rond zijn zevende jaar werd hij als oblaat aan het klooster Exeter geschonken. Later ging hij naar Nursling bij Winchester. Hij had een succesvolle loopbaan als leraar en bracht het tot hoofd van de kloosterschool. Op zijn veertigste kreeg ook hij de drang om de rest van zijn leven als pelgrim door te brengen. Hij vertrok in 716 naar het vasteland en kwam midden in het krijgsgewoel van Friezen en Franken terecht. Na vruchteloos enige tijd gepredikt te hebben, keerde hij naar zijn klooster terug waar hij tot abt werd gewijd. In 718 verliet hij Nursling opnieuw en ditmaal voorgoed. Hij vertrok naar Rome, waar hij van paus Gregorius II (715-731) opdracht tot de missie in Germanië kreeg. De paus gaf hem de naam Bonifatius en verplichtte

hem de Romeinse doopliturgie te volgen. Dit was het begin van de 'romanisering' van de liturgie in het Frankische rijk. Na zijn terugkeer in het noorden schijnt hij eerst in Thüringen te hebben gewerkt. De hertog van Thüringen, dat deel uitmaakte van het Frankische rijk, was wellicht verwant aan de Pippiniden.⁹⁸ Bonifatius stuitte hier, niet voor het laatst, op geestelijken die zich niet aan de regels hielden en kwam met hen in conflict.⁹⁹

Bonifatius en Willibrord

Wellicht daarom trok Bonifatius verder naar het noordwesten en werkte hij tot 721 met Willibrord samen. Hij zou gewerkt hebben in Woerden, Attingahem (Nederhorst den Berg/Loenen?) en Velsen.¹⁰⁰ Bonifatius hield ondertussen contact met zijn vaderland, waaruit hij benodigdheden voor de missie, zoals boeken, liet zenden.¹⁰¹ Willibrord was inmiddels bijna zeventig jaar oud en vroeg Bonifatius bisschop te worden, om hem in zijn bisschoppelijke taken bij te staan. Bonifatius weigerde dit aanbod en schijnt kort daarop naar Hessen te zijn vertrokken. Vaak is gewezen op een verschil in persoonlijkheid tussen Willibrord en Bonifatius, dat aan het vertrek van Bonifatius ten grondslag zou liggen. Er zijn echter te weinig bronnen bewaard gebleven om welke theorie dan ook te onderbouwen.¹⁰²

Na zijn vertrek uit Utrecht nam Bonifatius' carrière een hoge vlucht. In 722 werd hij door de paus tot bisschop gewijd en kreeg hij de opdracht om niet-kanoniek levende bisschoppen te mijden en over hen in Rome te rapporteren. Hij werkte zowel aan een hervorming van de Frankische kerk als aan de missie. In 732 verkreeg hij het pallium, in 737/38 werd hij pauselijk legaat in Germanië. In Beieren reorganiseerde hij de kerk en richtte er vier nieuwe bisdommen in. In Thüringen stichtte hij de bisdommen Eichstätt, Bûrburg, Würzburg en Erfurt. De hervormingen die Bonifatius in de Frankische kerk wilde doorvoeren, stuitten echter op grote weerstand van de gevestigde bisschoppen. Daarom werd hem de aartsbisshopelijke zetel van Keulen geweigerd die hem op een synode in 745 was toegezegd. In plaats daarvan werd hem in 747 de bisschopszetel van Mainz toegewezen.

Tweede Friese missie

Op het einde van zijn leven wijdde Bonifatius zich weer aan de Friese missie. In zijn reeds genoemde brief uit 753 aan paus Stephanus II verdedigde hij Utrecht tegen de aanspraken van het bisdom Keulen (afb. 2).¹⁰³ De Utrechtse bisschopszetel was na Willibrords dood onbezet gebleven. Karloman had Bonifatius opdracht gegeven hier een bisschop te benoemen, wat hij ook had gedaan. Over deze bisschop (Wera?) is verder niets bekend. Wel weten wij dat abt Gregorius, een leerling van Bonifatius, vanaf de jaren veertig van de achtste eeuw de leiding over het Utrechtse

Afb. 7. Bonifatius doopt een Friese bekeerling. Links zijn gezellen achter een tent, rechts de familie van de dopeling. Daaronder: Bonifatius wordt door heidense Friezen vermoord. Sacramentarium, Fulda, rond 1000, perkament, 22,4 x 16,5 cm. Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Lit. 1, fol. 126v.

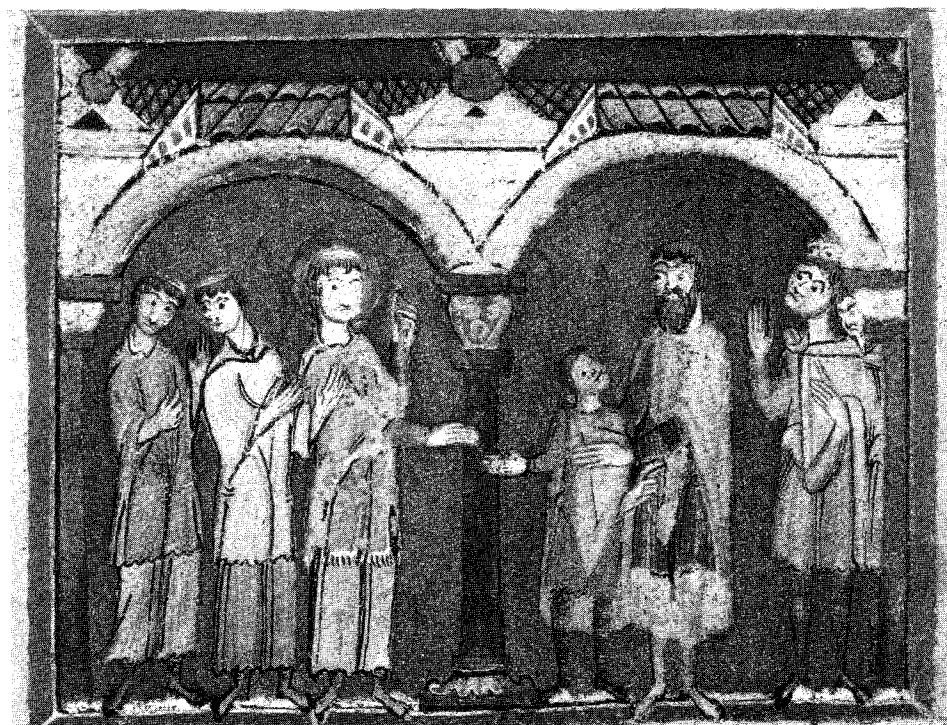
klooster had. Blijkbaar was in 753 de bisschopszetel weer vacant geworden en bisschop Hildegard van Keulen eiste Utrecht op, verwijzend naar de schenking van het eerste Maartenskerkje aan bisschop Kunibert door koning Dagobert († 639). Bonifatius voerde aan dat het kerkje aan Keulen was geschonken opdat er missie in het gebied zou worden bedreven. Dit hadden de Keulse bisschoppen nagelaten. Het bisdom stond volgens Bonifatius bovendien direct onder gezag van Rome. Het antwoord van de paus kennen wij niet maar Bonifatius' protesten hadden blijkbaar succes. De rechten van de Utrechtse kerk werden door koning Pippijn (741-768) in hetzelfde jaar nog bevestigd. Zijn dood voorvoelend liet Bonifatius in zijn boekenkisten een lijkwade leggen en reisde van Mainz naar Utrecht. Hier stelde hij Eoban als bisschop aan en reisde met vele helpers verder om het geloof te verkondigen in de gebieden boven het Almere, die sinds 734 Frankisch waren. Na de winter in Utrecht doorgebracht te hebben, trok hij er het volgende jaar weer op uit en drong door tot het noorden van Friesland. Hier vonden hij en zijn gezellen aan de Boorne of Middel-

zee bij het huidige Dokkum de martelaarsdood. De aanvallers maakten zich meester van de boekenkisten en reliekschrijnen, in de gedachte dat ze grote rijkdommen hadden bemachtigd. Toen ze de inhoud zagen gooiden ze de boeken weg. Drie handschriften uit Fulda, het Ierse Cadmug-evangelarium uit de achtste eeuw¹⁰⁴, een zesde-eeuwse evangelieharmonie¹⁰⁵ en de Ragyndrudis-codex uit de achtste eeuw (cat.nr. 58), worden beschouwd als handschriften die Bonifatius in Friesland bij zich had. In een negende-eeuwse levensbeschrijving van Bonifatius, gemaakt door een Utrechtse priester, is een ooggetuigeverslag van een hoogbejaarde vrouw opgenomen. Zij zou gezien hebben hoe Bonifatius een evangelieboek boven zijn hoofd gehouden heeft om zich tegen de zwaardhouwen van zijn aanvallers te beschermen.¹⁰⁶ Dit wordt ook afgebeeld in de voorstellingen van de marteldood van Bonifatius (afb. 7). Het boek is mogelijk de Ragyndrudis-codex geweest. Band en handschrift vertonen meerdere sneden. Het is alleen geen evangelieboek, maar een verzameling theologische tractaten. De dood van Bonifatius schokte Europa en werd spoedig gewroken. De lichamen van de martelaren werden na een strafexpeditie naar Utrecht vervoerd en daar begraven. Volgens ander versies van Bonifatius' vita werd hij in Utrecht alleen opgebaard. Tegen de zin van koning Pippijn en de Utrechters werd het lijk van Bonifatius overgebracht naar zijn familieklooster te Fulda, waar het overeenkomstig zijn wens te ruste werd gelegd.¹⁰⁷ Dit klooster was in 744 in opdracht van Bonifatius gesticht door Sturm. Wat Echternach was voor Willibrord, was Fulda voor Bonifatius. De

voltooiing van de kerstening in onze streken was voorbehouden aan Liudger.

De Karolingische koningen

Tijdens het leven van Liudger slaagden de Pippiniden er in het koningschap te verkrijgen. Lange tijd waren de Merovingische koningen slechts marionetten geweest. Toch konden de hofmeiers de koningen niet zo maar afzetten. Het Merovingische koningschap werd als heilig beschouwd. De hofmeiers, die niet van koninklijke bloede waren, moesten hun heil letterlijk elders zoeken. Pippijn III, die sinds Karloman in 747 afstand van de Austrasische macht had gedaan over het gehele rijk heerste, wendde zich daarom tot de paus. Abt Fulrad van St. Denis en bisschop Burchard van Würzburg legden paus Zacharias (741-752) in 750 de vraag voor of het juist was dat in het Frankenrijk koningen regeerden, die geen koninklijke macht bezaten. Zacharias antwoordde, dat het beter zou zijn diegene die werkelijk de macht had koning te noemen. Na deze positieve uitspraak werd Pippijn tot koning gekroond. Als vervanging voor het Merovingische 'koningsheil' werd Pippijn gezalfd, net als koning David uit het Oude Testament. Hij werd zo koning door Gods genade.¹⁰⁸ Koning Pippijn beloofde op zijn beurt de belangen van de paus te verdedigen. In 754 en 755/56 wist hij de Longobarden te verslaan. De gebieden die hij aan de paus overdroeg, het zogenaamde 'Patrimonium Petri', vormden de basis voor diens wereldlijke heerschappij.¹⁰⁹ Pippijn stierf in 768 en werd opgevolgd door zijn twee zoons Karloman en Karel (koning 768/keizer 800-814). Na de dood van Kar-

Afb. 8. De kleine Liudger wordt door zijn verwanten overgedragen aan Gregorius, abt van het Utrechtse klooster. Leven van de Heilige Liudger, Werden, rond 1100, perkament, 30 x 12,5 cm. Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz - Handschriftenabteilung. Ms. theol. lat. fol. 323, f. 5v.

loman in 771 was Karel alleenheerser over het Frankische rijk. Hij werd in 800 in Rome door de paus tot keizer gekroond. De achterliggende gedachte was het herstel van het Romeinse rijk in het westen. Karel de Grote beschouwde zich als opvolger van Constantijn de Grote († 337), de eerste christelijke keizer van het Romeinse rijk. Met hem begon de dynastie der Karolingen.

Liudger (742-809)¹¹⁰

Ten oosten van het Friese gebied roerde zich in Karels tijd nog een heidens Germaans volk, namelijk de Saksen.¹¹¹ Karel de Grote slaagde er na drieëndertig jaar in hen te onderwerpen. Onder grote dwang werden de Saksen bekeerd, maar tot 803 zouden zij geregeld in opstand komen, soms samen met een deel van de Friezen. De kerstening van de Saksen werd vanaf 777 ondernomen vanuit de bisdommen die Bonifatius in het zuiden had gesticht. Voor onze streken is echter het werk van Liudger het belangrijkste. Liudger stamde uit een oud adellijk Fries geslacht. Zijn grootvader Wursing kwam in botsing met de Friese koning Radbod, die hem niet vertrouwde en graag uit de weg wilde ruimen. Wursing vluchtte met zijn familie naar de Frankische hertog Grimoald († 714), de zoon van Pippijn II. Hij werd vriendelijk ontvangen en vestigde zich in het Frankische rijk. Met zijn familie werd hij onderwezen in de christelijke leer en gedoopt. In 719 stierf Radbod, en Wursing kreeg van de Franken zijn bezittingen in het Friese gebied terug, met een extra leengoed en de opdracht te helpen bij de missionering van het gebied. Twee oudooms van Liudger, Willibraht en Thiadbraht waren leerlingen van Willibrord geweest. Willibraht was de eerste Friese diaken geworden. Liudger werd in 742 in Suabsna geboren. Suabsna of Zwesen wordt wel vereenzelvigd met Zuilen bij Utrecht. Een groot deel van de gouw Nifterlake, het gebied vanaf Utrecht tot aan de monding van de Vecht, zou in het bezit van zijn familie zijn geweest.¹¹² Hij werd opgevoed in het klooster van Utrecht, waar abt Gregorius de leiding had (afb. 8).¹¹³ Hier had hij Bonifatius nog gezien als door ouderdom verzwakte grijsaard met zilverwit haar.¹¹⁴ Toen de Angelsaks Alubert door Gregorius naar York werd gezonden om de bisschopswijding te ontvangen, greep Liudger de kans aan om een jaar bij Alcuinus († 804) te studeren, een van de grootste geleerden van zijn tijd. Kort na zijn terugkeer in Utrecht kreeg hij nogmaals toestemming in York verder te leren. Ditmaal bleef hij drieënehalf jaar weg, tot de doodslag van een Friese koopman op de zoon van een Angelsaksische graaf hem tot een overhaast vertrek noopte.

Liudgers missiewerk

Zijn eerste leermeester Gregorius was ondertussen ziek geworden. Na een driejarig ziekbed werd hij in 775 opgevolgd door zijn neef Alberik. Die stuurde

Liudger op zijn eerste missiereis, en wel naar Deventer. Hier, in het grensgebied met de Saksen, was de Angelsaksische missionaris Lebuinus reeds actief geweest.¹¹⁵ Hij had er in Wilp een kapel en in Deventer een kerk gebouwd. Ook had hij het gewaagd te prediken op de jaarlijkse stamvergadering in Marklo aan de Wezer. Hier was hij maar net aan de dood ontsnapt. Toch voelden velen zich aangetrokken tot het nieuwe geloof en de kerk te Deventer kende volgens Liudgers biograaf Altfrid grote toeloop. Daarom brachten de Saksen een leger op de been, verjoegen de christenen zowel uit Wilp als uit Deventer en brandden in deze laatste plaats de kerk plat. Lebuinus herbouwde de kerk en werkte er tot zijn dood rond 773. Hij werd in de kerk begraven, die echter daarna ten tweeden male door de Saksen werd verwoest. In Museum Catharijneconvent worden verschillende voorwerpen bewaard die met Lebuinus in verband gebracht zijn. Het enige dat werkelijk door hem gebruikt kan zijn is een fragment van een priestergewaad (cat.nr. 63). De zogenaamde Lebuinuskelk en -codex zijn pas na zijn dood vervaardigd (cat.nrs. 97 en 99). Liudgers taak was het de kerk weer op te bouwen en de kerstening van het gebied te hervatten. In 777 werd Alberik door de bisschop van Keulen tot bisschop van Utrecht gewijd en Liudger tot priester. Zijn tweede missie-opdracht voerde hem naar Dokkum in Oostergo, waar sinds de dood van Bonifatius een missiepost was ingericht. Hij werkte er een aantal jaren samen met Willehad. Tijdens zijn zevenjarig verblijf in Friesland keerde hij elk jaar drie maanden terug naar Utrecht om hier aan de kloosterschool les te geven.

Liudgers Rome-reis en bisschopsbenoeming

Gedwongen door de grote Saksen-opstand onder Widukind gaf Liudger het werk in Friesland op. Hij maakte van de gelegenheid gebruik een pelgrimstocht naar Rome te ondernemen. Wellicht nam hij zijn intrek in het verblijf ofwel de 'schola' van de Friezen, die aan het eind van de achtste eeuw ontstaan kan zijn.¹¹⁶ Op de terugweg verbleef hij enige jaren in het klooster Monte Cassino, dat door Benedictus van Nursia was gesticht († 555/60), die de Benedictijnse kloosterregel had opgesteld. Liudger kon hier inspiratie opdoen voor de stichting van zijn eigen klooster. De laat-antieke pyxis die nog heden in de kerk van de parochiekerk van Werden wordt bewaard (cat.nr. 62) en de laat-antieke consulaire diptiek die de boekband van zijn vita siert (afb. 14), zal hij samen met relieken, boeken en ander liturgisch gerei uit Italië hebben meegebracht. Karel de Grote, die Liudger wellicht in 787 in Monte Cassino had ontmoet, zond hem naar het gebied tussen de Lauwers en de Eems. Als economische ondersteuning gaf hij Liudger goederen en het klooster Lotusa in Henegouwen.¹¹⁷ In deze periode bouwde Liudger ook een kerk op familiebezit in de Vechtstreek, in Werinon¹¹⁸, waar zijn zuster Heri-

burg een kloosterlijk leven leidde. Karel bood hem in 791 het bisdom van Trier aan. Liudger weigerde echter en Karel wees hem het gebied van de West-Saksen toe, waar een zekere Beornrad, mogelijk de abt van Echternach, in Münster een missiepost had ingericht. Hier vond Liudger ook de geschikte plaats voor zijn familieklooster: Werden. Het klooster lag niet ver van Münster, dat vanaf zijn bisschopswijding in 805 Liudgers bisschopsstad zou zijn. Het was bedoeld als familie- en grafklooster en diende tevens om in de behoeften van de missiebasis Münster te voorzien. Naast Liudger zelf werden hier ook verwanten bijgezet, die eveneens hoge geestelijke ambten bekleed hadden. Velen van hen waren abt van Werden en bisschop. Behalve de pyxis (cat.nr. 62) bleef in de kerschat van de abdij een achtste-eeuws benen kistje bewaard dat dienst gedaan heeft als draagaltaar en reliekschrijn tijdens Liudgers missiewerk (cat.nr. 61). Dankzij dit werk was de kerstening van het huidige gebied van Nederland voltooid. Groningen, uitgezonderd de stad, zou door het werk van Liudger in de middeleeuwen tot het bisdom Münster horen (afb. 9).

3. De sterkere god

*Het geloof van de Germanen*¹¹⁹

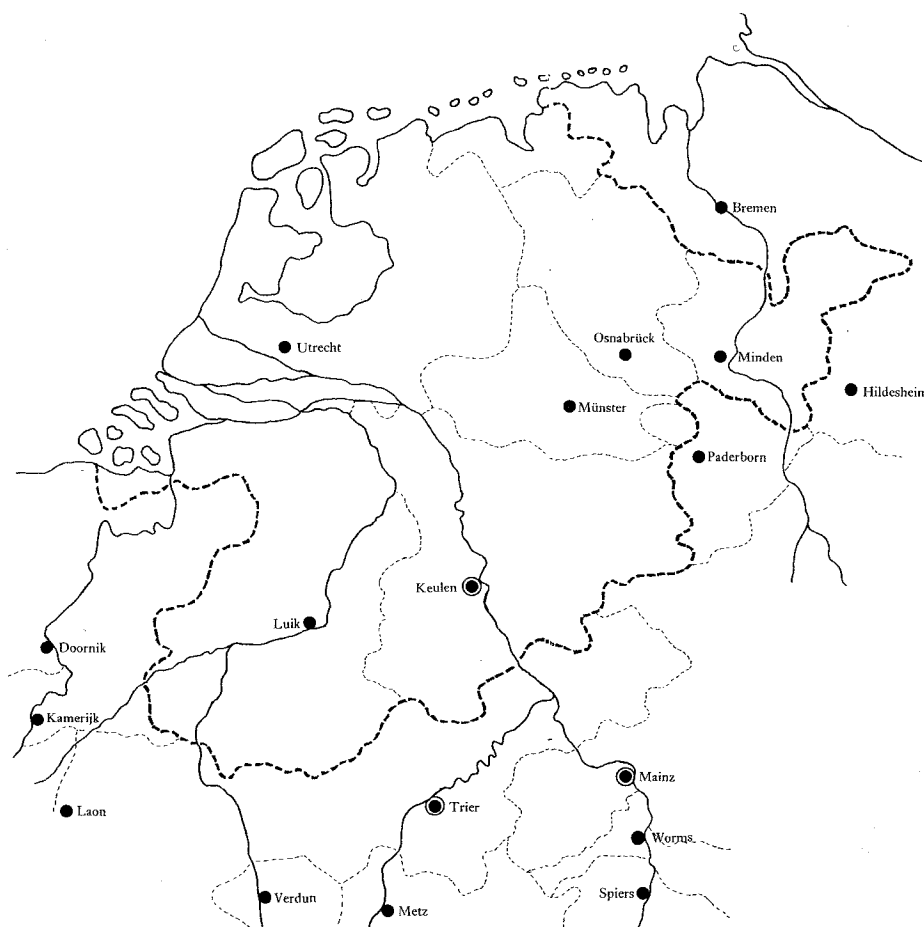
In een achtste-eeuws handschrift uit Mainz is een doopbelofte bewaard gebleven waarvan het origineel mogelijk in Utrecht ontstaan is (cat.nr. 68). Het is opgesteld in de vorm van vraag en antwoord van priester en bekeerling. Laatstgenoemde belooft de duivel en de goden Wodan, Donar en Saxnot af te zweren en zegt te geloven in God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Als deze doopbelofte eenmaal was uitgesproken, en de doop daarna door onderdompeling was voltrokken, hadden de geloofsverkondigers hun eerste doel bereikt. Tot dan moest er echter strijd geleverd worden met de Germaanse goden. Hoewel er geen directe bronnen voor het aangehangen heidendom in onze streken bestaan, gaat men ervan uit dat in de Noordelijke Nederlanden de Germaanse heidense gebruiken werden nagevolgd. Verschillende van deze gebruiken worden opgesomd in een lijst die op de 'Utrechtse doopbelofte' volgt. Hierin worden genoemd: het verrichten van lijkzangen of 'dadsidas' bij de doden; de heilige wouden die zij 'nimidas' noemen; het vuur dat uit hout gewreven wordt, dat is 'nodfyr'; heidense rondgangen in gescheurde kleding en schoeisel ter ere van Freya, die zij 'yrias' noemen. De lijst spreekt verder onder andere over de verering van Wodan, Thor en Frey; over vieringen rond de overledenen en bij de graven van de doden; over heilige maaltijden; over de cultus in de wouden en bij heilige stenen, bij bronnen en ander heilige plaatsen; over bezweringen en waarzeggerij uit vogel-, paarden- en ossemest, uit de hersenen van dieren, of uit het

haardvuur; over het werpen van het lot; over het geloof dat vrouwen de maan opeten en de harten van mensen kunnen wegnemen; over het aanmoedigen van de maan als die afneemt en over houten handen en voeten, gebruikt in een heidens ritueel. Met verschillende van deze gebruiken werd Willibrord direct geconfronteerd. Het opeten van de maan was immers de kern van het visioen dat zijn eigen geboorte had aangekondigd. Op Walcheren had hij volgens zijn vita een heidens afgodsbeeld stukgeslagen.¹²⁰ Dit betrof mogelijk een Romeins Nehalennia-altaar (cat.nr. 69). Ook lotwerpen had hij van dichtbij meegemaakt. Op één van zijn reizen was hij op Fosetland (Helgoland) terechtgekomen. Hier graasden heilige koeien bij een heilige bron, waaruit men alleen zwijgend water mocht nemen. Willibrord daagde de heidense goden uit door de koeien te slachten en op te eten en door dertig Deense jongelingen in de bron te dopen. Hierop werd hij door Radbod, die ook over dit gebied heerste, ter verantwoording geroepen. Hij verdedigde de christelijke leer met verve, waardoor hij Radbods respect verwierf. Hij kon echter niet voorkomen dat deze over hem en zijn gezellen driemaal het lot wierp. Mogelijk deed Radbod dit met bikkels, zoals die in meerdere Friese graven zijn gevonden (cat.nr. 35). Het lot trof uiteindelijk niet Willibrord zelf maar één van zijn gezellen, die zo de marteldood stierf. Een gebruik dat vrij zeker bij de Friezen is voorgekomen is dat ongeboren kinderen voor hun eerste voeding ongestraft door de moeder konden worden gedood. Aan dit gebruik was de moeder van Liudger bijna ten offer gevallen. Het wordt vermeld in de 'Lex Frisionum' en in een boeteboek, waarin zonden en de daarvoor op te leggen boeten staan opgetekend. Mogelijk is dit boeteboek in onze streken ontstaan en heeft het Willibrord tot steun gediend bij zijn bekeringswerk.¹²¹

De goden

Het christendom van Willibrord moest het opnemen tegen meerdere goden. Odin of Wodan was de wereldbeheerser. Naar hem is onze 'woensdag' genoemd. Hij werd beschouwd als de god van de oorlog en de dood en de helft van de gevallenen op het slagveld behoorde hem toe. Deze gevallenen gingen naar het Walhalla om daar, op aangename wijze vermaakt door drank en vrouwen, te wachten tot zij aan het einde der tijden tegen de demonen zouden strijden. Odin was ook de god van de wijsheid en de poëzie. Hangend aan een boom, doorboord door zijn eigen speer, zou hij de runtekens hebben geleerd. Naast Odin stond Tiwaz. Hij wordt genoemd op een amulet uit Wijnaldum (cat.nr. 32) en was de god van oorlog, recht, procedures zoals de volksvergadering, het 'ding'. Wij hebben aan zijn naam het woord 'dinsdag' te danken. De Vries beschouwt hem als de belangrijkste god, een hemelgod, die later door Odin zou zijn verdrongen en hij zou dezelfde zijn als de in de doopbelofte genoemde

Afb. 9. Het middeleeuwse bisdom Utrecht binnen de Keulse kerkprovincie.

Saxnot, de stamgod der Saksen. Tiwaz zou ook dezelfde zijn als de god Irmin, wiens 'zuil' die de hemel droeg, door Karel de Grote in diens strijd tegen de Saksen in 772 werd verwoest.¹²² Thor of Donar was de god van de krijgers. Met hem verbonden waren de donder, het onweer, de vruchtbaarheid. De zogenaamde 'Donar-amuletten', die voornamelijk in de graven van vrouwen en kinderen zijn gevonden, bijvoorbeeld in Hogebeintum (cat.nr. 36), worden als vruchtbaarheidsamuletten beschouwd. Frey, ook wel Ing of Yngi (heer, vorst) genoemd was de god van de vrede, maar ondanks dat een dapper strijder. Zijn naam komt ook voor op het amulet van Wijnaldum (cat.nr. 32). Zijn zuster Freya was een vegetatie- en vruchtbaarheidsgodin en beïnvloedde de seksuele drift. Beiden behoorden tot de groep van de Wanen. Odin en Donar behoorden tot de groep van de Asen. Beide groepen hadden elkaar eerst bestreden, maar vochten sindsdien samen tegen reuzen en andere demonen die de orde bedreigden. Wanen en Asen zorgden voor een balans tussen de geregelde samenleving en de onregelende vruchtbaarheidsdriften.

De heilige plaatsen

De goden werden vereerd op heilige plaatsen in de natuur, bij bomen, bronnen en stenen. Hier werden ook

offers gebracht. Wellicht is de goudschat van Rhenen zo'n offer geweest (cat.nr. 22). De boom Yggdrasil was de spil van de wereld. Zijn kruin droeg de hemel, zijn wortels reikten tot in de onderwereld. Bij de Yggdrasil stond de zetel van Odin, die er zijn wijsheid verkondigde. Aan de voet ontsprongen bronnen die uitstroonden over de wereld. De taxusboom werd niet alleen bij de Germanen, maar ook bij de Kelten vereerd, hetgeen wellicht verklaard dat de Ierse reliëfschrijn uit Kopenhagen (cat.nr. 52) een taxushouten kern bezit. Ook waren er heilige wouden, in ons land bijvoorbeeld bij Heiloo. De heilige bron op Helgoland is al eerder ter sprake gekomen. In de levensbeschrijvingen van de geloofsverkondigers worden ook heilighdommen en tempels genoemd waar goden werden vereerd. Liudger zou na de verwoesting ervan met schatten naar Utrecht zijn teruggekeerd.¹²³ Hoe deze tempels er in ons land uitgezien hebben, weten wij niet. Wellicht moeten wij hierbij denken aan heilighdommen uit de Romeinse periode die in gebruik waren gebleven, zoals misschien het heiligdom van Nehalennia op Walcheren (cat.nr. 69). Deze godin was vermoedelijk een lokale vruchtbaarheidsgodin. Ze wordt ook beschouwd als godin van de scheepvaart en de dood.¹²⁴

Het verwoesten van heiligdommen

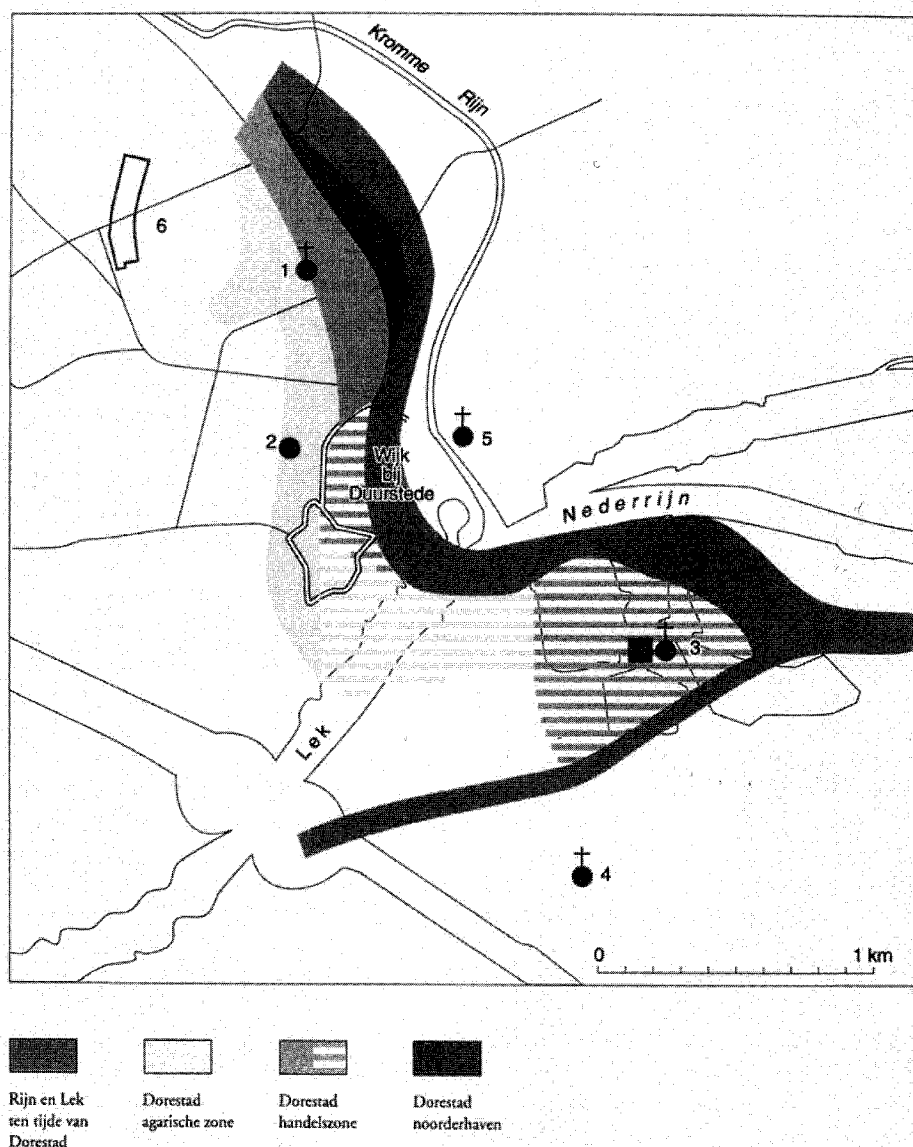
Hoe moesten de heidense goden en gebruiken worden bestreden? Willibrord en de zijnen moesten aantonen dat hun god de sterkste was. Dit konden zij proberen door te overtuigen, hetgeen door de pracht van de kostbare liturgische boeken, de gewaden en het vaatwerk werd versterkt. Het bijbelverhaal konden zij overbrengen met behulp van een Evangelieharmonie. Hierin waren de vier evangeliën tot één verhaal gemaakt. Een dergelijke tekst lag ten grondslag aan het grootste, Oudsaksische, christelijke heldenepos, de Heliand, waarin het leven van Christus werd beschreven. Het staat qua vorm in de heidense traditie van de heldendichten en zal hierdoor de bekeerde en te bekeren Saksen zeker hebben aangesproken.¹²⁵ Er wordt verondersteld dat het geschreven is in het klooster Werden, door de blinde dichter Bernlef, die door Liudger werd genezen.¹²⁶ In het geval van de Friezen en de Saksen was overtuiging echter niet voldoende. In Ierland en bij de Angelsaksen, maar ook bij de Franken, was het zo gegaan dat de vorsten zich hadden laten overtuigen, waarna zij, met een groot deel van het volk, werden gedoopt. Aangezien aan de koningen sacrale macht werd toegekend was de bekering een politieke, openbare zaak. De nieuwe god moest net zo goed als, of liever: beter dan, de oude goden vrede en heil brengen. Het christendom doordrong na de bekering heel langzaam de maatschappij waarin een nieuw cultureel en sociaal systeem ontstond en waarin het christendom met zijn eigen leer, cultus, wetten en hiërarchie werd opgenomen.¹²⁷ De leiders van Friezen en Saksen wilden zich echter niet vrijwillig bekeren, waarschijnlijk mede omdat zij dit beschouwden als een onderwerping aan de Franken. De missie kon hier alleen slagen met politieke en economische steun van de Frankische heersers, die de missionarissen dan ook kregen. In hun missie-methoden zullen Willibrord en zijn navolgers zich wellicht gehouden hebben aan de richtlijnen die paus Gregorius de Grote aan Augustinus van Canterbury had gestuurd, inzake de kerstening van de Angelsaksen. Volgens Gregorius moesten de missionarissen de afgodsbeelden verwoesten en de tempels tot kerk wijden. De nieuwe gelovigen zouden zo bijeen kunnen komen op de plaatsen waar zij dit gewend waren. De stichting van het witte kerkje van Heiloo, in een heilig woud, is hiervan een voorbeeld. Van het vernietigen van heiligenbeelden getuigen de legenden rond de 'Hamer van St. Maarten' uit de Utrechtse Domschat en de Hludana-geloftesteen (cat.nrs. 70 en 71). De inscriptie op de vating van de hamer meldt dat St. Maarten zelf hiermee godenbeelden heeft doen neerstorten. Het Romeinse beeld van Hludana zou door christelijke missionarissen zijn verwoest. Hludana was vermoedelijk een aardgodin en werd beschouwd als de moeder van Donar.¹²⁸ Ook de heilige bomen moesten eraan geloven. Bonifatius velde de Donar-eik

bij Geismar en liet van het hout een Pieterskerk bouwen in Fritzlar. Dat bij deze heiligschennende daden de geloofsverkondigers niets overkwam zal door velen als een bewijs zijn opgevat dat Christus de sterkere god was. Zo is hij ook afgebeeld op de diptiek van Genoels-Elderen (cat.nr. 66). Gewapend met de kruisstaf en de Heilige Schrift vertreedt hij onverschrokken het kwaad onder zijn voeten, dat de vorm heeft aangenomen van een leeuw, draak, adder en basilisk.

De invloed van de kerstening op het grafritueel¹²⁹

Aan het eind van de vierde eeuw was in de westelijke provincies van het Romeinse rijk een nieuwe vorm van begraven ingeburgerd onder invloed van meerdere factoren, waarvan het christendom er één was.¹³⁰ De doden werden niet meer gecremeerd, ze kregen geen bijgaven meer mee en ze werden met het hoofd naar het westen begraven. Bij de verrijzing der doden zouden ze dan opstaan met het gezicht naar het oosten, waar aan de horizon Christus zou verschijnen.¹³¹ Deze Romeinse grafzede werd onder de christenen de norm. In de gebieden die buiten de Romeinse invloedssfeer vielen bleef het gebruik de doden hun persoonlijke bezittingen en voedsel mee te geven gehandhaafd, zoals te zien was bij de in het Utrechtse castellum begraven jongetjes (cat.nrs. 20 en 21). Ook de christelijk geworden Franken deden dit, terwijl ze daarnaast zowel de 'christelijke' west-oost-oriëntatie, als het gebruik de doden te begraven accepteerden. Bijgaven waren niet alleen nodig in het hiernamaals, maar waren ook een indicatie van de status van de overledene.¹³² Dit speelt waarschijnlijk een grote rol bij de rijke graven uit Rhenen en bij het ruitergraf uit Lent (cat.nrs. 24, 25 en 27). In de vroege middeleeuwen kwamen crematie (verbranding) inhumatie (begraving) in het gebied van de Noordelijke Nederlanden naast elkaar, tegelijkertijd voor. De asresten van een crematie met de al of niet meeverbrande bijgaven werden vaak in een urn bijgezet. Een voorbeeld hiervan zijn de urn en bijgaven uit Hogebeintum (cat.nr. 37). Per grafveld en regio zijn er aanzienlijke verschillen. Na de kerstening hield men op de doden te verbranden. Dit werd als een onchristelijk gebruik beschouwd en door Karel de Grote in zijn strafmaatregelen tegen de Saksen met de dood bestraft. Misschien is het langer vasthouden aan de crematiezede in Groningen en Oost-Friesland te zien als een demonstratie van heidendom tegen de christelijke machthebbers.¹³³ Het meegeven van grafgiften werd in principe niet als onchristelijk beschouwd. Toch nam dit gebruik langzaam af terwijl het karakter van de bijgaven lijkt te veranderen. Uit de bijgaven van de vrouw uit Aalsum kunnen wij niet afleiden of zij christelijk was (cat.nr. 38). Gezien de vroege datering, zevende eeuw, is dit niet waarschijnlijk. Toch is in het graf een amuletdoosje met kruisversieringen gevonden. Dergelijke doosjes zijn ook

Afb. 10. Schematische plattegrond van Dorestad. 1 grafveld en kerkje (?) op De Heul, 2 grafveld op De Engk, 3 kerkje in het Romeinse castellum, 6 vluchtburcht op De Geer (4 en 5 parochiekerken buiten Dorestad).

uit christelijke context bekend. Hier kan het vermoedelijk slechts duiden op contact met christenen en is het geen bewijs dat de begraven vrouw zelf al gekerstend was. Met meer zekerheid kunnen wij dat aannemen van een vrouw uit Beers, die nog in de negende eeuw grafgiftten meekreeg (cat.nr. 39). Ze werd begraven met een kralensnoer met een bronzen kruisje eraan om de hals. Ook had men haar een munt van Lodewijk de Vrome met het opschrift 'christiana religio' meegegeven.

Conclusie

Zo zien we, dat slechts heel langzaam de gewoonten van de mensen onder invloed van de kerstening veranderen. Nog in de negende eeuw schijnt Odulphus, geestelijke van het Utrechtse Salvatorklooster, door bisschop Frederik naar Friesland te zijn gezonden om

bepaalde ketterijen te bestrijden. Dit deed hij met succes. Na zijn dood werd hij in de Salvatorkerk begraven, waar hij als één van de belangrijkste heiligen werd vereerd. In Museum Catharijneconvent worden zijn relieken, fragmenten van zijn albe en zijn nap, bewaard (cat.nr. 64 en 65).¹³⁴ Het georganiseerde heidendom werd uitgeroeid, maar heel veel 'heidense' gebruiken zouden blijven bestaan of in het christendom worden geïntegreerd. Hier noem ik slechts één voorbeeld, namelijk het ontsteken van 'nodfyr' ofwel 'noodvuur' dat wordt genoemd in de lijst met heidense gebruiken (cat.nr. 68). Volgens Frazer was dit gebruik tot in de negentiende eeuw in verschillende delen van West-Europa nog levend. Tijdens ziekte onder het vee, werden dergelijke vuren ontstoken om het kwaad te weren.¹³⁵

III. Bloei onder Karolingen en Ottonen

1. Utrecht en Dorestad

'(...) omdat zich ook door de genade Gods het woord des geloofs verbreidde, richtte Willibrord hier zijn bisschopszetel in.' (Vita Willibrordi, cap. 5)¹³⁶

Een kleine bisschop, herkenbaar aan het kostbaar versierde schoeisel van het bisschopsornaat, staat in de schaduw van de grote initiaal 'T' van het begin van het canongebed (cat.nr. 102).¹³⁷ Kostbaar purper en goud zijn de hoofdkleuren van deze miniatuur in dit tiende-eeuws sacramentarium. Wellicht heeft het ooit toebehoord aan de Utrechtse bisschoppen, die toen aan de vooravond van hun grootste machtsontplooiing stonden. Het voortbestaan van de Utrechtse bisschopszetel was door Bonifatius zeker gesteld. Het bisdom omvatte nu het grootste deel van het gebied dat men later de Noordelijke Nederlanden zou noemen. Het was sinds Alberiks wijding in 777 onderhorig aan de aartsbisschop van Keulen en werd behalve door dit aartsbisdom, begrensd door de bisdommen Münster, Osnabrück, Luik en Doornik (afb. 9).¹³⁸ In de betrekkelijke stabiliteit van het Karolingische rijk kon het bisdom een korte bloeiperiode doormaken. Deze was mede mogelijk doordat Utrecht profiteerde van de bloei van Dorestad¹³⁹. De tiendschenking van Pippijn II († 714), die aan het eind van de zevende eeuw aan de kerk van Utrecht gedaan was, hield immers in dat Utrecht recht had op een tiende deel van alle koninklijke inkomsten in het diocees. In 777 was door Karel de Grote de 'Upkirka' (Bovenkerk) van Dorestad aan de kerk van Utrecht geschonken en ook het terrein rond de kerk, vermoedelijk het kerkhof. Ook ontving het bisdom de opbrengst van de haven-gelden en een waard ten oosten van de 'Bovenkerk' tussen Rijn en Lek. Aangezien Dorestad in de achtste eeuw uitgroeide tot het belangrijkste economische centrum in onze streken zullen de inkomsten van deze schenkingen aanzienlijk zijn geweest.

Dorestad

Dorestad was ontstaan op de plaats waar de noordelijkste tak van de Rijn zich splitste in de Lek en de Kromme Rijn. Net als in Utrecht was hier een voormalig Romeins castellum, Levefanum, in handen van de Franken gekomen. Wellicht had koning Dagobert (629-639) ook hier een kerkje gesticht, de latere Upkirka of Bovenkerk. Misschien moeten wij hier het koninklijke centrum van Dorestad zoeken, waar Madelinus in 625-650 zijn gouden tremisses sloeg (cat.nr. 74). De aanwezigheid van de Merovingische muntmeester duidt erop dat er lokale heren in Dorestad woonden, die betrokken waren bij internationale

handel. Wie de stichters van Dorestad waren is niet bekend. De vondst van een zesde-eeuwse goudschat op het terrein De Geer bij Dorestad doet vermoeden dat hier in ieder geval mensen waren die internationale contacten hadden (cat.nr. 73). Bij de ontwikkeling van Dorestad zullen de bisschop, de koning en zijn hofmeiers de Pippiniden en wellicht de regionale of Austrasische adel betrokken zijn geweest. Terwijl Utrecht uitgroeide tot het geestelijk centrum, ontwikkelde Dorestad zich tot het belangrijkste economisch centrum van onze streken.

Dorestad was ongeveer drie kilometer lang en bestond uit drie delen die alle langs de westoever van de rivier lagen (afb. 10). Het noordelijkste deel was de Noorderwijk, die zeker in 650 al bestond en die vanaf 700, toen het gebied vast in Frankische handen was, een grote bloei doormaakte. Deze wijk zelf bestond weer uit drie gedeelten, van oost naar west: de haven, de 'vicus' en verspreide bebouwing. In het begin werden de schepen in de haven op de glooiende oever getrokken. Op korte, houten steigers, die haaks op de oever waren gebouwd, zullen de waren in- en uitgeladen zijn. In de loop van de achtste en negende eeuw verlegde de rivierloop zich ongeveer tweehonderd meter naar het oosten. De steigers werden evenzovele meters verlengd. De schepen zullen nu langs de steigers zijn afgemeerd. De grote, houten huizen van de eigenlijke nederzetting lagen in rijen naast elkaar op brede percelen achter een weg langs de oever. Achter deze 'vicus' of wijk lag het grafveld, nu 'De Heul' waar misschien ook een houten kerk stond. Het derde deel van de Noorderwijk had verspreide bebouwing. De sporen van bootvormige houten gebouwen zijn tot nu toe geïnterpreteerd als boerderijen. Het middendeel van Dorestad lag ten westen van de huidige kern van Wijk bij Duurstede. Hier lag een koninklijk hof, het centrum van een agrarisch domein. Men veronderstelt dan ook dat het middendeel van Dorestad in hoofdzaak een agrarische functie had. Het is echter niet uit te sluiten dat hier ook een havengedeelte was.

Het zuidelijkste deel was vermoedelijk het al genoemde castellum Levefanum, waar de koningen Dagobert en Radbod slag geleverd hadden om de macht in het rivierengebied. Het fort zal gelegen hebben in de punt van de splitsing tussen Rijn en Lek. Zeker weten doen wij dit niet, omdat het hele fort (rond 1100?) is weggespoeld.

Handel en nijverheid

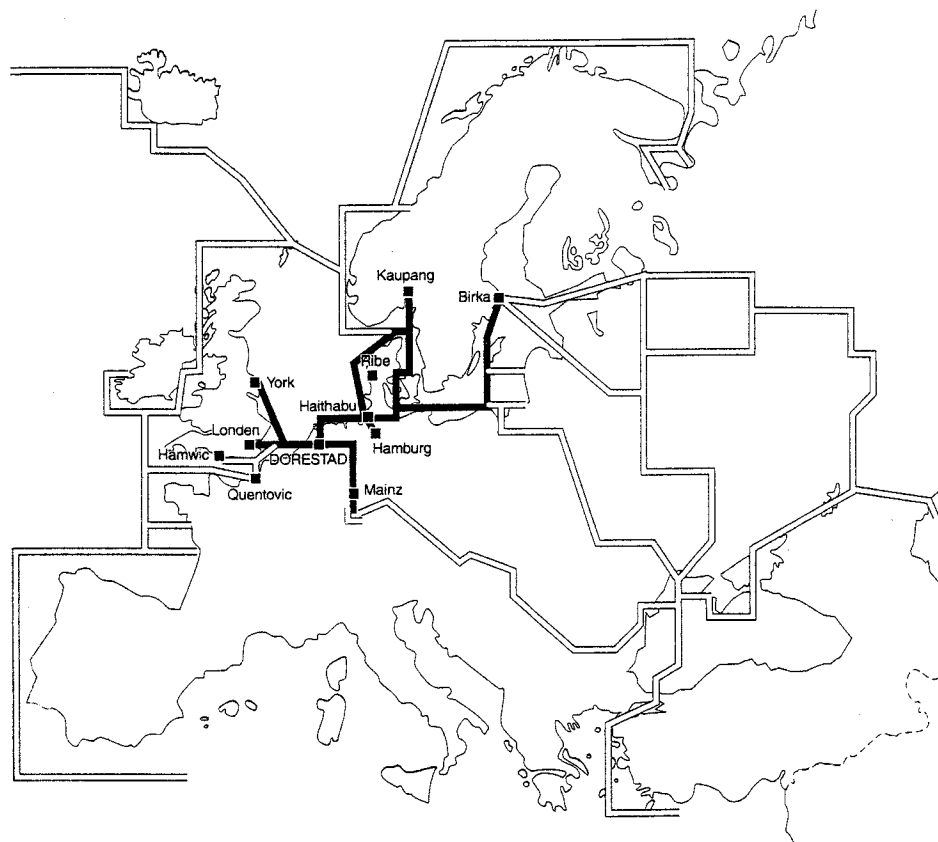
Dorestad lag in een netwerk van Noordwesteuropese scheepvaartroutes. De Nederrijn was de weg naar het Rijngebied, de Kromme Rijn naar Engeland, Noord-

Nederland, Noord-Duitsland en Scandinavië en de Lek gaf via verbindingswateren toegang tot de Maasstreek. De handelaars van Dorestad onderhielden dan ook contacten van Haithabu in Denemarken en Birka in Zweden tot York en Londen in Engeland en tot Mainz in het zuiden (afb. 11). Schepen zijn bij de opgravingen in Dorestad niet gevonden, wel een scheepsketting (cat.nr. 81) en bijlen en dissels (cat.nr. 83) die bij de scheepsbouw gebruikt zullen zijn. De schepen zullen de vorm hebben gehad van kleine, open, zeewaardige eenmasters, zoals afgebeeld op een in Dorestad geslagen munt uit de tijd van Lodewijk de Vrome (814-840) (cat.nr. 74). Uit het zuiden kwamen luxe goederen als wijn, sieraden, wapens, glaswerk, manuscripten, specerijen en kostbare Oosterse stoffen, maar ook dagelijkse gebruiksvoorwerpen als maalstenen en vijzels (cat.nr. 80) en aardewerk (cat.nrs. 78 en 79) uit de Eifel en het Vorgebirge. Dorestad was één van de belangrijkste centra voor de doorvoer van aardewerk uit Mayen en Badorf. Het werd verspreid tot in Oost-Engeland, Noord-Duitsland, Scandinavië en wellicht het Scheldegebied.¹⁴⁰ Uit Scandinavië zullen slaven, pelzen, walrusivoor en barnsteen zijn aangevoerd terwijl onze streken ijzer, wol, hout, zout, leer en bijenwas geleverd zullen hebben.¹⁴¹ Een bijzonder produkt uit de Nederlanden zouden de zogenaamde 'Friese lakens' zijn geweest. Het is niet zeker dat deze 'pallia fresonica' alle in Friesland waren gemaakt. De Friezen importeerden al vroeg wollen stoffen uit

Engeland. Het aandeel van de Friezen in de interregionale handel van de zevende tot de negende eeuw was dermate groot, dat het woord 'Fries' ook gebruikt werd waar 'koopman' in het algemeen werd bedoeld. Naast handel speelde ook plaatselijke nijverheid een rol. De in Dorestad gevonden sleutels en bijlen (cat.nrs. 82 en 83) zijn wellicht ter plaatse vervaardigd van ijzererts uit de Veluwe. Tijdens de opgravingen zijn ook resten van been- en gewebewerking gevonden. Van deze grondstof werden onder andere kammen gemaakt (cat.nr. 84).

Rijkdom en invloed

De rijkdom en handelsactiviteit van Dorestad weer spiegelt zich in de enorme hoeveelheden aardewerk, die tijdens de opgravingen zijn gevonden, maar vooral ook in de vondsten van munten, muntgewichten, toetsstenen (cat.nrs. 75-77) en sieraden. De gouden hangers met filigrainversiering (cat.nr. 85) gevonden op De Geer en in de noordelijke havenwijk dateren uit het begin van Dorestads bloeiperiode. Dorestad was Utrecht tot ongeveer het midden van de negende eeuw in economisch opzicht de baas. Het was een levendige, rijke handelsplaats, terwijl Utrecht in deze periode een rustige, kleine missiepost lijkt te zijn geweest. Was Dorestad ook op kerkelijk gebied Utrecht vooruit? De achtste- of negende-eeuwse vermelding '(Theu?)tberti episcopi de dorostat' in een vijfde-eeuwse Liviuscodex (afb. 12) geeft wel te denken.

Afb. 11. Net van vroeg-middeleeuwse handelswegen en de plaats van Dorestad daarin (zwart).

Afb. 12 Detail van de laatste bladzijde van een Liviuscodex met negende-eeuwse aantekening '...tberti ep(iscop)i de dorostat'. Titus Livius, *Ab urbe condita libri XLI-XLV*, Italië, 1ste helft 5de eeuw, perkament, 25 x 15 cm. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek. Cod. Vind. Lat. 15.

Wellicht is met deze Theutbert de gelijknamige bisschop van Utrecht (784-790) bedoeld. De meest spectaculaire vondst uit Dorestad, een gouden fibula, ingelegd met almandijn, email-cloisonné, parels en gekleurd glas, is vanwege de mogelijk christelijke symboliek in de decoratie wel in verband gebracht met de aanwezigheid van hoge geestelijken in Dorestad (cat.nr. 87). Via de handel verspreidde ook het christendom zich. Ansgar, 'apostel van het Noorden' en aartsbisschop van Hamburg/Bremen († 865), stichtte in 848 in Haithabu een kerk. In Haithabu waren ook vele christenen, die in Dorestad of Hamburg waren gedoopt. De christelijke weduwe Friedeburg, die in Birka woonde, droeg haar dochter Catla op om na haar dood haar vermogen te verdelen onder de armen. Omdat er in Birka te weinig armen waren, moest alles te gelde gemaakt worden en een deel daarvan in Dorestad worden uitgegeven, waar vele geestelijken, kerken en armen waren.¹⁴²

Neergang

Dorestads bloeiperiode duurde maar kort: tot het midden van de negende eeuw. De politieke instabiliteit van het Karolingische rijk gaf de Vikingen de kans om plundertochten te ondernemen, waarbij Dorestad meerdere malen doelwit was. Wellicht speelden veranderingen in de rivierlopen ook een rol in deze neergang. Friese kooplieden vestigden zich aan het eind van de negende eeuw in Mainz, Worms, Keulen en Duisburg. Dit heeft men wel met de neergang van Dorestad in verband gebracht.¹⁴³ Wellicht zijn ze ook naar Deventer en Tiel getrokken. Deze steden ontwikkelen zich in de negende en tiende eeuw tot nieuwe handelscentra. Na het wegvallen van de koninklijke bescherming bleef in Dorestad een agrarische nederzetting over, die in de tiende eeuw Wijk heette en waaruit zich na de dertiende eeuw de stad Wijk bij Duurstede ontwikkelde. Utrecht kon zich echter na de Viking-invalen wel herstellen en werd de belangrijkste middeleeuwse stad in de Noordelijke Nederlanden. Een glimp van Utrecht en Dorestad in de negende eeuw vangen wij op in een gedicht van Alcuinus († 804) waarin hij zijn perkament een reis laat maken (cat.nr. 72). Het perkament reist via de Rijn langs

Utrecht, waar bisschop Albericus woont, rijk aan koeien, en zijn prior Hadda, die de reiziger een maal van honing, gevogelte en boter zal opdienen. Het perkament moet vooral Dorestad niet aandoen, want daar woont de gierige koopman Zwarte Rodbert, die niet van poëzie is gediend. Het gedicht moet ontstaan zijn vóór 784, het sterfjaar van bisschop Alberik. Deze was abt Gregorius opgevolgd, onder wiens leiding in Utrecht een belangrijke Domschool was ontstaan.

2. De Karolingische 'Renaissance'

Hervorming van het onderwijs

De scholen bij kathedralen en in kloosters speelden een belangrijke rol in het streven van Karel de Grote om in zijn rijk tot culturele en religieuze vernieuwing te komen. In zijn monumentale palts te Aken had hij daartoe kunstvoorwerpen en handschriften uit Rome en Byzantium bijeengebracht en ook vele handwerkslieden en geleerden, waaronder Alcuinus. Zo ontstond de zogenaamde 'hofschool' waar een culturele vernieuwing tot stand kwam, die van verregaande invloed was op de kerkorganisatie, de liturgie, het onderwijs en de kunsten. Deze Karolingische 'Renaissance' had als doel het rijk moreel te verheffen. Het was van groot belang dat de godsdienst juist werd beleiden, gebeden juist werden opgezegd en de liturgie juist werd uitgevoerd. Voor dit laatste was voor Karel de Grote Rome het ijkpunt. Hij liet daarom Romeinse liturgieboeken naar Aken brengen, waaronder een afschrift van de 'Ordo Romanus' (cat.nr. 91). Ook de leesbaarheid van het schrift werd verbeterd. De heldere Romeinse schriftvormen, zoals de 'capitalis quadrata', waren langzamerhand in onbruik geraakt en verdrongen door het cursieve schrift. Rond 810-820 gebruikten de meeste Karolingische scriptoria de Karolingische minuskel, een helder, goed leesbaar schrift met hoofdletters en kleine letters. Dit schrift ligt ten grondslag aan onze drukletters.¹⁴⁴ Een vergelijking tussen de Merovingische minuskel van de Ragyndrudis-codex (cat.nr. 58) en de Karolingische minuskel in bijvoorbeeld het astronomisch-computistisch verzamelhandschrift uit Keulen (cat.nr. 89) maakt dit duidelijk.

Vooraf ten behoeve van het onderwijs werd de stichting van dom- en kloosterscholen en het stichten en uitbreiden van de bibliotheken bevorderd. Onderwijs was van het grootste belang voor het slagen van de missie. Het christendom is tenslotte een boekreligie, gebaseerd op de bijbel. In het missiecentrum Utrecht moesten priesters worden opgeleid om de kerken die in het nieuwe aartsbisdom werden gesticht te bedienen. Alle teksten die in de liturgie werden gebruikt en ook de bijbel zelf, waren in het Latijn gesteld. Van de priesters en andere geestelijken werd dan ook verwacht dat zij het Latijn meester waren en de liturgi-

sche teksten kenden. Ook waren geletterden nodig die administratieve taken voor hun rekening konden nemen. Dat het met de kennis van het Latijn vaak slecht gesteld was, bewijst de klacht die Bonifatius uitte over een priester, die iemand had gedoopt 'in nomine patria et filia et spiritus sancti' ofwel 'in naam van het vaderland, de dochter en de Heilige Geest'.¹⁴⁵

*De Utrechtse Domschool van abt Gregorius.*¹⁴⁶

De Utrechtse Domschool moet onder abt Gregorius, die een leerling van Bonifatius was, een zekere faam hebben gehad. Liudger was aan deze Domschool opgevoed en vermeldt in zijn levensbeschrijving van Gregorius dat Franken, Angelen, Friezen, Saksen, Beieren en Zwaben en zelfs nog leerlingen uit andere streken naar Utrecht kwamen om zich te laten onderwijzen. Het kleine missiecentrum kon natuurlijk niet tippen aan de belangrijkste centra van geleerdheid. Liudger ging niet voor niets bij Alcuinus in York studeren. Ook zou hij uit York boeken hebben meegebracht. Welke is helaas niet bekend. Er wordt wel verondersteld dat Liudger het handschrift met de brieven van Paulus uit de abdij van Werden, in York heeft gekopieerd (cat.nr. 60). In de tijd van bisschop Alberik (775-784) waren er vier leermeesters aan de school verbonden. Alberik zelf gaf les in de lente, Adalgar, wellicht een leerling van Gregorius, in de zomer, Liudger in de herfst en Thiatbraht, waarschijnlijk Alberiks opvolger, in de winter. Van de opvolgers van Alberik, de bisschoppen Thiatbraht (784-790), Harmacar (790-806) en Ricfrid (806-820) is weinig meer bekend dan hun naam. Pas bisschop Frederik (820-835) is een meer aansprekende figuur. Hij schijnt bevriend geweest te zijn met Hrabanus Maurus, de geleerde abt van Fulda († 856).¹⁴⁷ Deze zou voor hem een verklaring van het boek Jozua hebben geschreven. Ook zond hij de bisschop een commentaar op het evangelie van Mattheus om het in Utrecht te laten afschrijven en schreef hij een lofdicht op Frederik, vermoedelijk naar aanleiding van diens bisschopswijding.¹⁴⁸ Frederik zelf schreef een leven van Bonifatius.¹⁴⁹

Boeken

Basis voor het onderwijs vormde de bibliotheek.¹⁵⁰ Het is niet mogelijk ons een beeld te vormen van de Utrechtse. Geen enkel boek uit de periode voor de Noormannen-inval is bewaard gebleven. Alleen van het 'Enchiridion' van Augustinus, dat door abt Gregorius aan Liudger werd verklaard, kunnen wij zeker zijn dat een exemplaar van dit werk in Utrecht aanwezig was. Het 'Enchiridion' (handboek) heette eigenlijk 'De fide, spe et caritate' (over geloof, hoop en liefde). Het was door Augustinus in 421/22 geschreven voor de Romein Laurentius en bevatte een korte samenvatting van het christelijk geloof.¹⁵¹ Wellicht komt de reeds genoemde vijfde-eeuwse Livius-

codex ook uit het Utrechtse boekenbezit (afb. 12).¹⁵² Dit handschrift met een tekst over de geschiedenis van de Romeinen door Titus Livius toont in ieder geval wel aan dat in Utrecht of omgeving boeken met antieke teksten voorhanden waren.

Er is weinig bekend over de omvang van de bibliotheken in het Karolingische rijk. De grootste bibliotheken zullen in de negende eeuw vier- tot vijfhonderd boeken hebben gehad.¹⁵³ Perkament was duur, hoewel dat voor Utrecht wellicht minder een probleem zal zijn geweest. Alcuinus schrijft niet voor niets dat de Utrechtse bisschop rijk aan koeien was (cat.nr. 72). Toch zal de Utrechtse bibliotheek zeker niet groot zijn geweest. Wellicht moeten wij denken aan de omvang van de bibliotheek van Würzburg, waarvan de eerste catalogus rond 800 vijfendertig titels vermeldt: vier bijbelse boeken, drie liturgische, eenentwintig boeken met geschriften van de kerkvaders, een canonverzameling, Beda's *Historia Ecclesiastica* en vijf schoolboeken waaronder een grammaticaboek met teksten van o.a. Bonifatius en een 'Glosa' (woordenboek). Het grootste deel van het boekenbezit bestond dus uit liturgische en theologische werken. Met de vlucht van bisschop Hunger voor de Vikingen naar Odiliënberg is het boekenbezit van Utrecht verspreid geraakt en waarschijnlijk grotendeels verloren gegaan.¹⁵⁴

*Onderwijs*¹⁵⁵

Ondanks het feit dat in de Karolingische periode de boekproductie sterk toenam, bleven boeken een schaars en kostbaar goed. Het onderwijs werd voornamelijk mondeling gegeven, vaak in de vorm van vraag-en-antwoord. De leermeester las de teksten voor uit de leerboeken en verduidelijkte de inhoud. Het lagere onderwijs, waaraan de leerlingen rond hun zevende jaar begonnen, omvatte lezen, eventueel schrijven, Latijn, het zingen van de psalmen en enige rekenkunde. Het hogere onderwijs was gebaseerd op het systeem van de zeven vrije kunsten dat al in de oudheid was ontstaan. De vrije kunsten waren onderverdeeld in het trivium en het quadrivium. Het trivium bestond uit grammatica, dialectica en retorica, het quadrivium omvatte arithmetica, geometria, musica en astronomia. Terwijl het trivium was gericht op taal, hadden de vakken uit het quadrivium met rekenkunde te maken. De kennis van Latijn was een absolute voorwaarde om toegang tot onderwijs en wetenschap te krijgen. Daarom was grammatica de eerste trede die de leerling moest beklimmen. De allerhoogste trap van studie was de bestudering van de Heilige Schrift, de bijbel. De grammatica behelsde het verwerven van kennis van spelling en zinsbouw. Dialectica was de kunst van het redeneren, terwijl in de retorica wel sprekendheid werd beoefend. Eén van de belangrijkste grammaticaboeken was in de middeleeuwen Priscianus' *Institutiones Grammaticae* (cat.nr. 88) dat oorspronkelijk dateerde uit de zesde eeuw. De lessen wer-

den verduidelijkt met behulp van citaten uit de antieke heidense en christelijke literatuur. De rekenkundige vakken waren onder andere van belang voor de computistiek. Dit was de tijdrekenkunde, die gebruikt werd om uit te rekenen op welke dagen de verschuivende christelijke feesten zoals Pasen, Pinksteren en Hemelvaart zouden vallen. Over dit onderwerp schreef Beda Venerabilis 'De temporum ratione' dat in het gehele Karolingische rijk werd aanvaard.¹⁵⁶ Delen van deze tekst zijn opgenomen in een astronomisch verzamelhandschrift dat in opdracht van aartsbisschop Hildebald van Keulen (785-819) werd samengesteld (cat.nr. 89). Als afronding van de studie werd de leerlingen ook enige kennis van de geschiedenis, de geografie en de natuur bijgebracht. Als leerboeken konden hiervoor worden gebruikt Beda's *Historia Ecclesiastica* (cat.nr. 49) of Plinius' *Naturalis Historia* (cat.nr. 90) waarin de auteur ook een beschrijving geeft van onze streken.

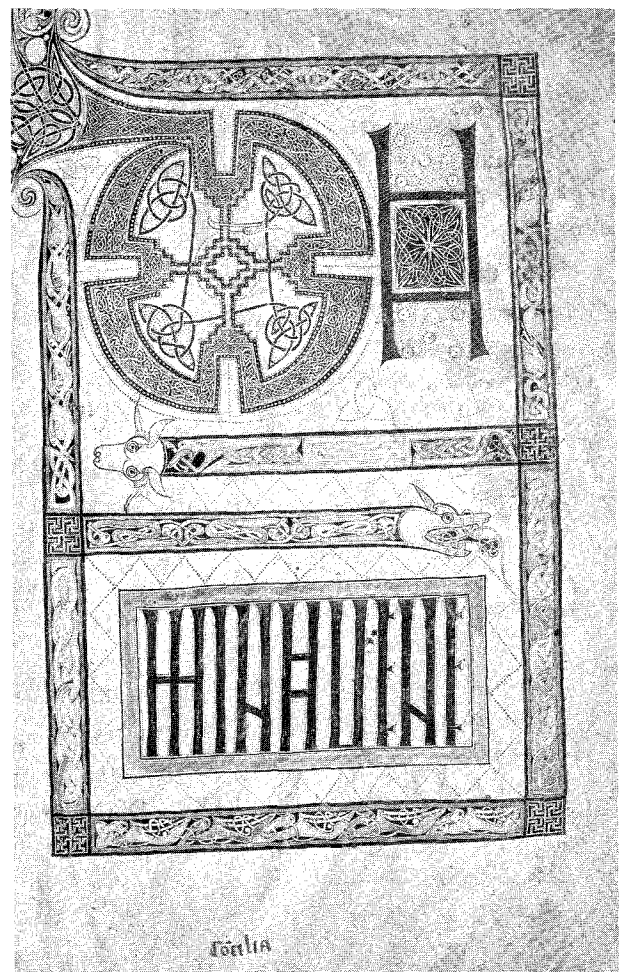
*Kunst van de Germaanse volkeren*¹⁵⁷

De Karolingische Renaissance betrof niet alleen zaken als het onderwijs en de liturgie, maar ook de kunsten. Ook hier baseerde men zich op klassieke voorbeelden uit het antieke Rome en uit Byzantium. Toch waren niet alleen de antieken van invloed. De Karolingische kunst kwam voort uit een samengaan van de Mediterrane met de Germaanse en insulaire tradities. Kenmerkend voor de kunst van de Germaanse stammen was de nadruk op het decoratieve aspect en het gebruik van dierornament. Naar men tegenwoordig aanneemt, hebben Saksen in het gebied tussen Elbe en Weser zich rond 400 laten beïnvloeden door de dierornamentiek van Romeinse militaire gordelbeslagen. Deze dierornamentiek ontwikkelde zich tot dier- vlechtwerk, dat tot in de negende eeuw en in de Scandinavische landen nog eeuwen langer, populair bleef. Via de verplaatsingen van de Germaanse stammen tijdens de volksverhuizingen verspreidde deze stijl zich over heel West-Europa. Dierornamentiek is te zien op de twee beugelfibulae uit het graf van een vrouw uit Rhenen (cat.nr. 25), uitgevoerd in de zogenaamde 'kerfsnede-techniek' die van Romeinse oorsprong was. Het gordelbeslag uit het ruitergraf van Lent uit de zevende eeuw toont diervlechtwerk in een regelmatig patroon van vlechtbanden (cat.nr. 27). De riemtong van het Domplein te Utrecht (rond 700, cat.nr. 93) heeft dit ook. Hier is het echter op de keerzijde gecombineerd met palmet-ranken van Byzantijnse oorsprong. Dit plaatst de riemtong in de overgang naar de Karolingische kunst. Vergelijkbare palmet-ranken overdekken het kleine reliekschrijntje uit Museum Catharijneconvent (rond 700, cat.nr. 92). Dit toont ook

een ander aspect van de Germaanse edelsmeedkunst: het veelkleurig inlegwerk. Deze techniek ontstond in de Oudheid tussen de Zwarte Zee en de Kaspische Zee en zou zich in de loop van de vierde tot en met de achtste eeuw via het Donaugebied en Lombardije over de rest van Europa verspreiden. Almandijn-cloisonné, inlegwerk met rode granaatsteen dat in kleine vlakke plaatjes gekloofd kon worden, was één van de meest geliefde versieringsvormen tot ca. 700. In de Merovingische grafvelden zijn in de vrouwengraven vele schijffibulae met almandijn-cloisonné aangetroffen (cat.nr. 25). Een late toepassing zien wij op de prachtige fibula van Dorestad (ca. 800, cat.nr. 87).

*Ierse en Angelsaksische kunst*¹⁵⁸

De kunstvoorwerpen en handschriften die onder andere via de Ierse en Angelsaksische geloofsverkondigers naar het continent kwamen, vertoonden invloeden van de Germaanse, Keltische en klassieke tradities en hadden zelf weer invloed op de ontwikkeling van de kunst op het continent. De spiraalpatronen in de initiaal 'N' in een negende-eeuws, Iers grammatica-handschrift (cat.nr. 88), behoren tot de Keltische decoratieve patronen die in Ierland gebruikelijk waren. Wij zien ze

Afb. 13. Fraai verluchte beginpagina van een canonverzameling uit Northumbrië. Begin 8ste eeuw, perkament, 33 x 23 cm. Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, Dom Hs. 213.

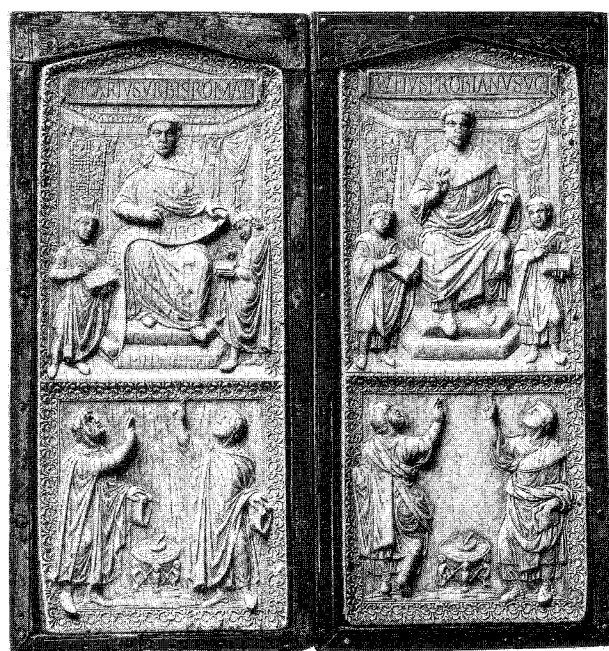
ook op de medaillons aan de achterzijde van de reliekschrijn uit Kopenhagen (cat.nr. 52) en, samen met trompetmotieven, op de lichamen van de dieren aan de achterzijde van een fragment van een schrijn voor een klok (cat.nr. 51). Het diervlechtwerk kwam via de Angelsaksen naar Brittannië. Het bereikte een ongehooflijke fijnheid in de scriptoria van Angelsaksische kloosters.¹⁵⁹ De ornamentale tekstpagina waarmee een canonverzameling uit de dombibliotheek van Keulen begint is hiermee gedecoreerd (afb. 13). Schrift en decoratie doen vermoeden dat dit handschrift, dat waarschijnlijk al vanaf het eind van de achtste eeuw in Keulen was, is ontstaan in Northumbrië. Netzer heeft het onlangs echter aan het scriptorium van Echternach toegeschreven. Hier was de invloed van de kunst uit het Northumbrische klooster Lindisfarne groot.¹⁶⁰

De nadruk in de kunst van de Germaanse stammen lag op het decoratieve aspect. Voor de afbeelding van bijbelse figuren en scènes moest men zowel in Ierland en Engeland als op het continent teruggrijpen op antieke voorbeelden. Door de komst van de Angelsaksische missionarissen naar het continent kreeg niet alleen het christendom, maar ook de kunst een nieuwe impuls. In het scriptorium van Echternach werkten schrijvers en verluchters uit de continentale Merovingische en de insulaire tradities naast elkaar. Aan het Thomas-evangelium uit Trier (cat.nr. 56), heeft naast de schrijver Thomas, die opgeleid was in de insulaire traditie, bijvoorbeeld ook een Merovingische schrijver gewerkt.

De Karolingische Renaissance van de kunst¹⁶¹

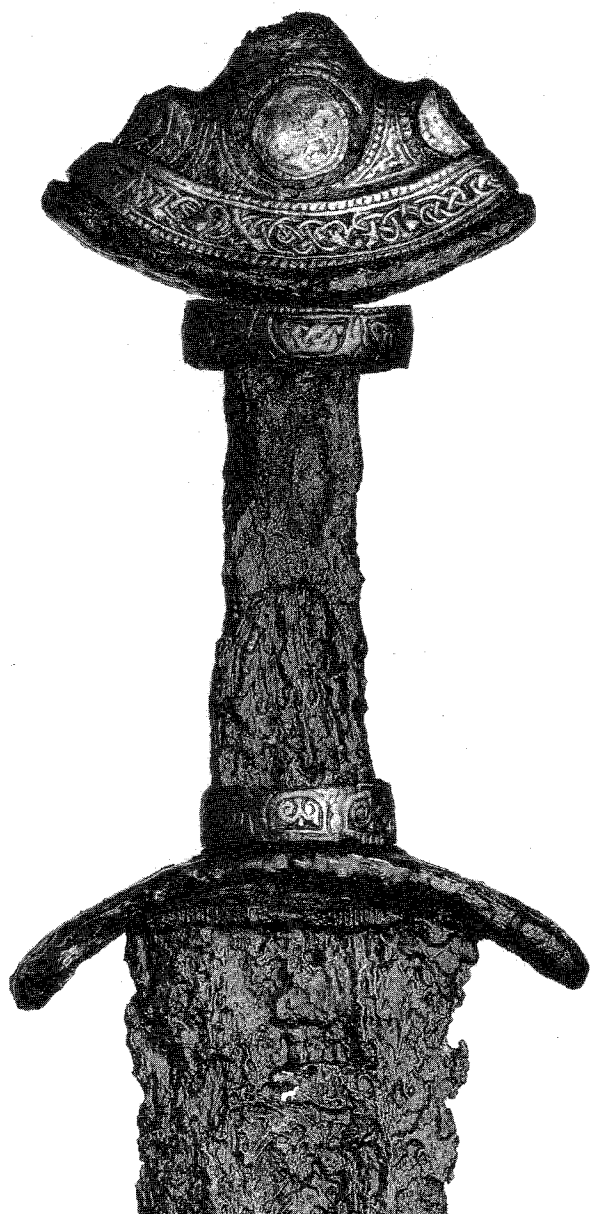
Een indruk van deze 'Renaissance' van de kunst krijgen wij als wij drie ivoeren diptieken vergelijken. De eerste, de Probianus-diptiek uit Werden (afb. 14) is een laat-antiek ivoor uit ca. 500 en is afkomstig uit het

oostelijk Middellandse Zeegebied.¹⁶² Van deze diptiek wordt verondersteld dat hij door Liudger zelf uit Italië is meegebracht, samen met de laat-antieke pyxis uit Werden (cat.nr. 62). Op de diptiek zien wij in het bovenste register tweemaal Probianus, consul van Rome met zijn schrijvers, in het onderste register telkens twee mannen die hem toejuichen. De figuren zijn gekleed in klassieke toga's en mantels. Onder hun kleding is op naturalistische wijze de vorm van hun lichamen te zien. Ondanks het zeer vlakke reliëf is er door middel van perspectief diepte in de voorstelling gecreëerd. Kijken wij nu naar de tweede diptiek, die van Genoels-Elderen (770-800, cat.nr. 66), dan zien wij dat de ruimtelijkheid en het naturalisme van de laat-antieke kunst heeft plaats gemaakt voor nadruk op het lineaire en decoratieve. Vlak en bewegingloos staat Christus op het kwaad in de vorm van leeuw, draak en basilisk. Star en dwingend kijkt hij ons aan, geflankeerd door twee naast hem zwevende engelen. De plooien van de gewaden zijn een decoratief lijnenspel geworden, waarin de verticaal overheerst. In de voorstellingen op het rechterpaneel zien wij in het bovenste register de verkondiging aan Maria, in het onderste de ontmoeting van Maria met Elizabeth. De ruimte is aangegeven door twee op zuilen rustende zadeldaken boven de figuren. Toch krijgen wij geen moment het idee dat zij zich werkelijk in deze ruimte bevinden. Ondanks het ontbreken van naturalisme en beweeglijkheid (of dankzij?) verkrijgen de voorstellingen op de diptiek van Genoels-Elderen met hun ornamentale strengheid een imponerende zeggingskracht. In de Akense diptiek uit het begin van de negende eeuw, zien wij dat beweeglijkheid en lichamelijkheid in de figuren zijn teruggekeerd. Hoewel de ruimteweergave nog niet zo volmaakt is als op het Probianus-diptiek, staan de gedrongen figuren, gekleed in klassieke toga's, stevig met beide benen op de grond. De verschijningen van Christus uit het Lukas-evangelie zijn in levendige scènes neergezet tegen een decor van daken, stadsmuren of gordijnen. Zowel de diptiek van Genoels-Elderen als die van Aken zijn op antieke voorbeelden geïnspireerd. Bij de kunstenaar van Genoels-Elderen, die mogelijk insulair getraind was, ontbrak de vaardigheid, maar wellicht ook de wil om tot een klassieke vormtaal te komen.¹⁶³ Aan het hof van Karel de Grote waren die wil en vaardigheid er wel. Topstukken uit de hofschoon van Karel de Grote, zeer waarschijnlijk beide ontstaan in de werkplaats van de bronzen hekken van Karels Paltskapel te Aken, zijn de sleutel van St. Servaas (cat.nr. 96) en de Lebuinuskelk (cat.nr. 97). Ook het wierookvat uit het

Afb. 14. Consulaire diptiek van de Romeinse consul Probianus. Onderdeel van de boekschrijn van de Levensbeschrijving van Liudger. Rome rond 400, ivoor, 31,8 x 13 cm. Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz - Handschriftenabteilung. Ms. theol. lat. fol. 323.

Schnütgen-Museum in Keulen zou in deze werkplaats zijn ontstaan (cat.nr. 98). De stijve palmetranken van de riemtong van het Domplein zijn uitgegroeid tot klassieke, omgekrulde acanthusbladeren. De sleutel is mogelijk in het Servaasklooster gekomen via Einhard, die in Aken het toezicht had op de bouw en de kunstproductie.¹⁶⁴ Hij was ook abt van St. Servaas dat door de Karolingen als een eigenklooster beschouwd werd. Een ander voorbeeld van de kunst uit de omgeving van het hof is de wild met zijn knots zwaaiende Hercules, afgebeeld in een astronomisch-computistisch verzamelhandschrift uit Keulen (ca. 805, cat.nr. 89). Ook deze voorstelling is gebaseerd op antieke voorstellingen. Toch leefden ook de niet-antieke tradities voort. In de *Ordo Romanus* uit Keulen (cat.nr. 91) zien wij nog de vlote, schilderachtige decoratie-

Afb. 15. Angelsaksisch zwaard, opgevest uit de Maas bij Wesseem, mogelijk ooit door de Vikingen gebruikt. Eind 9de eeuw, ijzer, deels met zilver bekleed, 89,4 x 5,2 cm. Maastricht, Bonnefantenmuseum, inv.nr. 3239 A.

stijl uit de Merovingische periode, zoals die eerder in de *Ragyndrudis-codex* werd toegepast (cat.nr. 58). In de kloosters ontwikkelde zich de Franco-Saksische stijl, waarin het heldere Karolingische schrift werd gecombineerd met ornamentele, insulair beïnvloede decoraties. In de decoratie van het begin van het Johannes-evangelie van de *Lebuinus-codex* (825-850) is dit goed te zien (cat.nr. 99). De kloosterscholen van St. Bertin te St. Omaars, St. Vaast te Atrecht en St. Amand bij Doornik waren de belangrijkste centra van deze stijl, die tot in de tiende eeuw populair bleef.¹⁶⁵

De invallen van de Vikingen¹⁶⁶

Dat er bijna geen Karolingische kunstvoorwerpen bewaard zijn gebleven die wij direct met Utrecht in verband kunnen brengen, is waarschijnlijk veroorzaakt door de invallen van de Vikingen in het Karolingische rijk. Deze invallen zijn niet zozeer de oorzaak van het verval van de politieke macht van de Karolingen, als wel een symptoom ervan. Het rijk leed nog altijd onder de erfopvolgingsregeling die ook in de Merovingische periode voor verdeeldheid had gezorgd. Karel beschouwde het rijk als zijn erfgoed en beschikte dat het na zijn dood onder zijn drie zonen verdeeld zou moeten worden. Toen dit moment gekomen was, had hij echter nog maar één zoon over, Lodewijk de Vrome († 840). Deze had meerdere erfgenamen. In 829 brak dan ook een machtsstrijd uit binnen de Karolingische dynastie. Na veel onderlinge strijd viel het rijk in 843 in een oostelijk en een westelijk deel uiteen. Daar tussen lag het middenrijk waaraan de keizertitel verbonden werd en dat de huidige Nederlanden, Luxemburg, een deel van Duitsland met Trier, een deel van Zwitserland, het Rhônegebied en Noord-Italië omvatte. Het verzwakte rijk werd van alle kanten aangevallen. Slaven en Magyaren dreigden in het oosten, Saracenen in het zuiden, de Vikingen in het noordwesten. De Vikingen waren vanuit Scandinavië, op zoek naar nieuwe vestigingsgebieden, uitgezwermd naar de Shetlands, Hebriden, IJsland en Groenland. Door de handel waren ze in contact gekomen met de rijkdommen in de Angelsaksische en de Karolingische wereld. Aange trokken door de kostbaarheden in de kloosters ondernamen ze vanaf het eind van de achtste eeuw snelle plundertochten, waarbij in 793 het klooster Lindisfarne verwoest werd. Heel Europa was geschokt. In 834 werd Dorestad voor de eerste maal door de Vikingen geplunderd, hetgeen zich jaarlijks tot en met 837 herhaalde. Men wist geen betere manier te bedenken om de aanvallen af te slaan dan Dorestad aan de Viking-aanvoerders Harald

en Rorik in leen te geven. In 841 krègen zij ook Walcheren en strekte hun macht zich uit tot het hele Zeeuwse en Friese kustgebied. Dit werkte niet al te best. Tot 863 vonden er nog zes aanvallen in onze streken plaats. In dat jaar werd Dorestad voor het laatst aangevallen. De Vikingen hebben hier veel gehaald, maar uiteraard weinig achtergelaten. Twee zilveren spelden, een zilveren en een gouden armband, alle Scandinavisch, en een Angelsaksische zilveren ringfibula vormen tekens van hun aanwezigheid (cat.nr. 101). Deze voorwerpen kunnen echter ook duiden op handelscontacten. Handel en roof gingen bij de Vikingen hand in hand. In 879 stak een groot Viking-leger uit Engeland over naar het continent om opnieuw kerken en kloosters te plunderen. De Vikingen sloegen hun kamp op in Asselt aan de Maas. Een Angelsaksisch zwaard, niet ver daarvandaan uit de rivier opgevist, is wellicht een herinnering aan dit verblijf (afb. 15). Hier werden de Vikingen in 882 ingesloten door een leger van Longobarden, Beieren, Alemannen, Thüringers, Saksen en Friezen, onder leiding van Karel de Dikke. De ene Vikingleider, Godfried, kreeg het gebied in leen dat destijds Rorik had gekregen. De andere, Siegfried, liet zich afkopen met 2000 pond goud en zilver die hij, samen met andere buit, op 200 schepen naar het noorden vervoerde. Godfried, die latere invallen niet verhinderde, werd in 885 tijdens een bespreking met Karel de Dikke in Spijk bij Lobith gedood. De Friese graven Gerulf en Gardulf zouden bij deze moord betrokken zijn geweest. De Vikingen werden vervolgens uit de Lage Landen verdreven. Ondanks het feit dat de verdediging steeds beter georganiseerd werd en er ringwalburchten werden opgericht, bijvoorbeeld bij Domburg, gingen de Vikingen tot in de elfde eeuw in onze streken op rooftocht. Twee tiende-eeuwse zwaarden, het ene uit de Lek gevist bij Wijk bij Duurstede, het andere in Utrecht opgegraven, hebben wellicht ooit bij de verdediging tegen de Vikingen dienst gedaan (cat.nr. 100). In 1006/7 werd Utrecht voor de laatste maal aangevallen. Ook de nieuwe handelscentra Tiel, Groningen en Staveren moesten het toen ontgelden.

Bisschoppen in de Vikingtijd

Over de bisschoppen die in deze roerige periode in Utrecht zetelden is niet veel bekend.¹⁶⁷ Bisschop Hunger moest rond 856 voor de Vikingen vluchten. De stad was toen in handen van de Vikingen gevallen en, samen met de bebouwing die buiten de 'Domburcht' was gelegen, grotendeels verwoest. Ook de kleine handelshaven die in het midden van de achtste eeuw in een arm van de Rijn bij het bisschoppelijke centrum van Utrecht was ontstaan, zal aan de Vikingen ten prooi zijn gevallen. Zij zal vergelijkbaar zijn geweest met het allereerste begin van Dorestad: een glooiende rivieroever waarop de schepen aan land werden getrokken, met bescheiden houten gebou-

wen.¹⁶⁸ De Utrechtse bisschoppen verbleven bijna 50 jaar in ballingschap. Bisschop Hunger kreeg van Lotharius II het klooster te Odiliënberg ten geschenke. De bisschopszetel werd onder bisschop Adelbold II (867/9-898) rond 879 naar Deventer verplaatst omdat de Vikingen toen ook Odiliënberg bedreigden. Aan het eind van de negende eeuw lijkt Utrecht veiliger te worden. Volgens Beka zou bisschop Egilbert (898/99) in Utrecht zijn begraven en bisschop Radbod (900-917) zou de verwoeste stad meerdere malen hebben bezocht.¹⁶⁹ Radbod zou echter nog niet naar Utrecht terugkeren, wellicht afgeschrikt door een ontmoeting met de Vikingen in Friesland waarbij hij het er ter nauwernood levend afbracht.¹⁷⁰ Toen bisschop Balderik (918-976) rond 920 naar Utrecht terugkeerde was Utrecht, om met Boeles te spreken, 'zo grondig verwoest, dat er geen muur meer bestond, waartegen een hond kon wateren.'¹⁷¹ Het herstel ving aan met hulp van de nieuwe machthebbers: de Ottonen.

3. De ontwikkeling tot rijksbisdom

Lotharingen tot 925¹⁷²

Het bisdom Utrecht was sinds de driedeling van het Middenrijk een deel van Lotharingen, dat toegevalen was aan Lotharius II (855-869). Het strekte zich uit van het meer van Genève tot de Noordzee. Het gebied omvatte de Karolingische stamlanden, een reden waarom de heersers uit het Karolingische huis van het Oostfrankische en Westfrankische rijk er beiden aanspraak op maakten. Dit leidde tot vele schermutselingen waarbij de regionale adelsfamilies zich naar gelang de omstandigheden bij het oosten of het westen aansloten. De heersers in beide rijken waren dus gedwongen om rekening te houden met de regionale adel. Vele edelen in het gebied hadden zowel leengoederen van de Westfrankische als van de Oostfrankische koning. Slachtoffer van, en medespeler in de politieke twisten, was koning Zwentibold van Lotharingen (895-900), zoon van de Oostfrankische koning Arnulf van Karinthië (877-899). In 900 werd hij in een hinderlaag aan de Maas gedood. Hij werd begraven in het klooster Susteren. Dit Karolingische eigenklooster was in 882 door de Noormannen verwoest en daarna door Arnulf aan het klooster van Prüm geschonken. Na herstel werd het een vrouwenklooster, onder leiding van de abdis Amelberga. In deze periode werd voor de kerk een met verguld zilveren platen beklede reliekschrijn of draagaltaar vervaardigd (cat.nr. 103). De platen behoren tot de weinige tiende-eeuwse kunstvoorwerpen binnen onze landsgrenzen.

De ontwikkeling van de rijkskerk onder de Ottonen

Met Hendrik I (919-936), hertog van Saksen, kwam het Saksische, later Ottoonse huis aan de macht.¹⁷³ Hendrik bracht de opstandige Lotharingse edelen in

925 weer onder zijn gezag. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Otto I, die in 936 in Aken tot koning werd gekroond. In 962 drukte de paus hem in Rome de keizerskroon op het hoofd, waarmee het keizerschap van Karel de Grote was vernieuwd. Otto I moest in het begin van zijn regeringsperiode vele opstanden neerslaan. Hij zag in dat hij een tegenwicht tegen de macht van de rijksgroten moest scheppen. Dit waren in de eerste plaats de stamhertogen van Beieren, Zwaben, Saksen en Thüringen. Dit tegenwicht vond hij in de rijkskerk. De bisschopskerken en de grote rijkskloosters gaf hij daartoe vele schenkingen. In ruil hiervoor moesten bisschoppen en abten hem militaire diensten, gastvrijheid en bestuurlijke ondersteuning verlenen. Zij werden zo de belangrijkste steunpilaren van zijn macht. Aan het hof was een zogenaamde 'hofkapel'. De geestelijken die hiervan deel uitmaakten, hadden als taken het uitvoeren van de liturgie, het bijhouden van de administratie en het verrichten van diplomatieke diensten. Deze bezigheden vormden een uitstekende opleiding voor leden van de hoge adel die voor een geestelijk ambt bestemd waren.¹⁷⁴ Velen die in de hofkapel waren opgeleid, zouden zich tot trouwe rijksbisschoppen ontwikkelen. Politiek gezien was het gunstig dat zij geen legitieme erfgenamen hadden die op hun rechten aanspraak konden maken. Na de dood van een bisschop konden de keizers de vrijgekomen rechten aan een geschikte opvolger overdragen. En mede omdat ze geen erfgenamen hadden, gaven de bisschoppen hun ambities gestalte in de vorm van de stichting van kerken en kloosters en de kostbare uitmonstering daarvan.¹⁷⁵ Een goed voorbeeld van een rijksbisschop was Bruno, de jongste broer van Otto I. Bruno heeft, zo nodig te zwaard, als aartsbisschop van Keulen en 'aartshertog' van Lotharingen (953-965) de belangen van Otto I trouw verdedigd. Hij was vorst, staatsman en legeraanvoerder.¹⁷⁶ Lang niet alle bisschoppen voldeden aan dit ideaal.

Bisschop Balderik, tweede stichter van het bisdom¹⁷⁷

In Utrecht ging de ontwikkeling tot rijksbisdom langzaam. Door middel van schenkingen versterkten de Ottonen de wereldlijke macht van de bisschop, maar ondanks hun diplomatie was hun invloed op de bisschopskeuze en de handelswijze van de bisschoppen niet altijd even sterk. Pas rond het jaar 1000 was de situatie zoals de heersers die graag zagen. Een Utrechtse bisschop die niet altijd de zin van de Ottonen volgde was Balderik. Hij was afkomstig uit één van de belangrijkste Lotharingse adelsgeslachten. Zijn vader Ricfried, ook wel Dodo genaamd, was graaf in de Betuwe en zou de Vikingen uit Utrecht hebben verdreven. Balderik was de eerste bisschop die zich rond 920 na de Viking-invalen weer in Utrecht vestigde. Volgens een oorkonde uit 940, die qua vorm vals, maar qua inhoud waarschijnlijk wel correct is, was hij geschokt door de verwoestingen die hij hier

aantrof. Hij heeft '(...) een brug over de gracht gebouwd en de stad met zijn poorten en de muren met hun verdedigingswerken tegen de aanval van de vijanden opgericht. En (...) de kerken, namelijk die van mijn roemrijke patroonheilige Martinus en die van de heilige Verlosser, die door de Noormannen verwoest en verbrand waren (...) een weinig hersteld.'¹⁷⁸ Dit herstel zal zeker met steun van koning Hendrik I zijn geschied. Toen in 929 Hendrik zijn driejarig zoontje Bruno, de eerdergenoemde latere aartsbisschop, naar Balderik zond, was Utrecht genoeg opgebouwd om het koningskind waardig te kunnen huisvesten. Voor de komst van Bruno naar Utrecht worden politieke redenen verondersteld. De roem van de Utrechtse Domschool was immers sinds lang overtroffen door bijvoorbeeld die van Luik. Hendrik heeft met de keus voor het bisschopshof te Utrecht de band met de Lotharingse adel, waaruit Balderik afkomstig was, willen versterken. Onder Otto I werd de band met het keizershuis nog beter. In 936 verkreeg Balderik het muntrecht. Tijdens een opstand tegen Otto I in 939 schijnt Balderik zich afzijdig te hebben gehouden. Nadat deze opstand was neergeslagen, kreeg hij leengoederen uit het bezit van Waldger, de oom van de Westfriese graaf Dirk II, die de zijde der opstandelingen had gekozen. Hiertoe behoorden het Walburgisklooster in Tiel, dat door Waldger als familieklooster was gesticht en waarheen deze in 892 de relieken van St. Walburg had overbracht¹⁷⁹, de tol en andere rechten in Muiden, langs het IJsselmeer en de Vecht.¹⁸⁰ In 953 brak de laatste opstand tegen Otto I uit. Otto's oudste zoon Liudolf, die door de geboorte van Hendrik uit Otto's tweede huwelijk met Adelheid zijn opvolgingsrecht bedreigd zag, verbond zich met Koenraad de Rode, hertog van Lotharingen. Uit het feit dat Balderik na 953 tot 975 geen schenkingen meer van Otto I kreeg, leidde Grosse af dat Balderik mogelijk met de opstandelingen heeft gesympathiseerd. In ieder geval heeft hij in 953 bij de verdrijving van bisschop Rather uit Luik duidelijker tegen de Ottonen gekozen. Balderik werkte eraan mee dat zijn eigen, gelijknamige neef op deze bisschopszetel kwam. Hierna heeft Balderik zich verre van opstanden gehouden, maar wijdde zich aan geestelijker taken. Ter verhoging van de status van zijn kerken verhief hij in 954 de relieken van Plechelmus, Wiro en Odgerus in St. Odiliënberg. Een gedeelte van de relieken bracht hij over naar Oldenzaal, waar hij de Plechelmuskerk stichtte, en naar de Maartenskerk te Utrecht (Wiro) en naar Stadlohn (Odgerus). Een gouden emailplaatje uit een reliekengraf in de kerk van Odiliënberg is wellicht afkomstig van een toen gemaakt reliekschrijn (cat.nr. 104). De Maartenskerk verrijkte hij verder met de relieken van Agnes, Benignus en Pontianus.¹⁸¹ Op een hofdag in 965 was Balderik weer aanwezig. Blijkbaar hebben de Ottonen zich met hem verzoend. Onder keizer Otto II (973-983) mocht de bisschop in 975 de

Afb. 16. Hertog Hendrik I van Beieren († 995), in 978 verbannen naar Utrecht wegens opstand tegen de Ottonen, werd in 984 vrijgelaten door Folcmar, bisschop van Utrecht (976-990). Kloosterregel van de abdij Niedermünster te Regensburg, Regensburg, vóór 995, perkament, 22,8 x 16,7 cm. Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Lit. 142, f. 4v.

tol van Muiden naar Utrecht verplaatsen, wat kort daarna waarschijnlijk is gebeurd. Nog voor de opstand van de aanhangers van het geslacht van Reinout I van Henegouwen, de Reginaren, tegen Otto II kon uitbreken, stierf Balderik na een lange regeringsperiode op 27 december 975. Hij werd als eerste bisschop begraven in de Maartensdom, en niet in de Salvatorkerk zoals zijn voorgangers.¹⁸²

Egbert, aartsbisschop van Trier en het Westfriesel/Hollandse gravenhuis

Aan de carrière van Egbert, aartsbisschop van Trier (977-993), is goed te zien hoe de Lotharingse adelsfamilies in de loop van de tiende eeuw een steeds belangrijker politieke factor worden, en hoe de Ottonen deze adel aan zich probeerden te binden. Eén van de toen opkomende geslachten was dat van de graven van West-Friesland/Holland. Onderzoek van de laatste jaren lijkt erop te duiden dat de Hollandse gravenfamilie, en ook de Utrechtse bisschop Radbod (900-917), verwant waren aan de Friese koning Radbod, de vroegere tegenstander van Pippijn II.¹⁸³ Er wordt wel verondersteld dat de moeder van bisschop Radbod een zuster van graaf Gerulf was, de vader van graaf Dirk I van Holland. Dirk II, zoon van Dirk I, was gehuwd met Hildegard, dochter van markgraaf Arnulf I van Vlaanderen. Zij was verwant aan het Angelsaksische koningshuis van Wessex, aan de Karolingers en aan de Ottonen.¹⁸⁴ Hun zoon Egbert werd opgevoed in de abdij van Egmond en was hier diaken. Het klooster te Egmond was de begraafplaats van de graven van Holland. Lange tijd was het de enige plaats in het graafschap waar een uitgebreide liturgie werd gevierd en waar historische feiten werden opgetekend. Egbert schonk als aartsbisschop maar liefst twintig codices aan het klooster.¹⁸⁵ De kerk van Egmond en wellicht ook de kloostergebouwen waren vanaf 950 door Egberts vader in steen herbouwd, op de plaats van een houten nonnenklooster. Dit voorgangerklooster was tussen 928 en 939 gesticht door graaf Dirk I.¹⁸⁶ Hier werden de relieken van Adalbert, vermeend gezelschap van Willibrord, vereerd. Deze waren door Dirk I hierheen gebracht uit Adalberts grafkerkje, dat Dirk I in 922 van de Westfrankische koning Karel de Eenvoudige had gekregen.¹⁸⁷ Het nieuwe klooster werd bevolkt met monniken uit de St. Pietersabdij te Gent.¹⁸⁸ Rond 950 huwde Dirk II met Hildegard. Zij schonken aan het klooster het Evangelarium van Egmond (cat.nr. 105).

Egberts carrière

Kort na 960, hij was toen tussen de tien en vijftien jaar oud, werd Egbert naar aartsbisschop Bruno van Keulen gezonden wiens leerling hij werd. Na diens dood in 965 ging hij naar het hof van keizer Otto I waar hij snel carrière maakte. Hij werd er achtereenvolgens hofkapelaan en kanselier, waarna in 977 de benoeming tot aartsbisschop van Trier volgde. Hij ontpopte zich als een waar mecenas voor de kunsten en wetenschap. De goudsmeedkunst uit zijn werkplaats en de handschriften vervaardigd door de zogenaamde 'Meester van het Registrum Gregorii' die hij uit Reichenau had laten komen, behoren tot de topstukken van de Ottonse kunst.¹⁸⁹ De miniatuur van Willibrord tussen twee diakens zou in de omgeving van deze meester zijn ontstaan (cat.nr. 53). Het borstkruis van St. Servaas (cat.nr. 106) komt waarschijnlijk uit de werkplaats van Egbert van Trier. Het Servaasklooster was in 993 door Egberts bemoeienis weer aan Trier toegevalen.¹⁹⁰

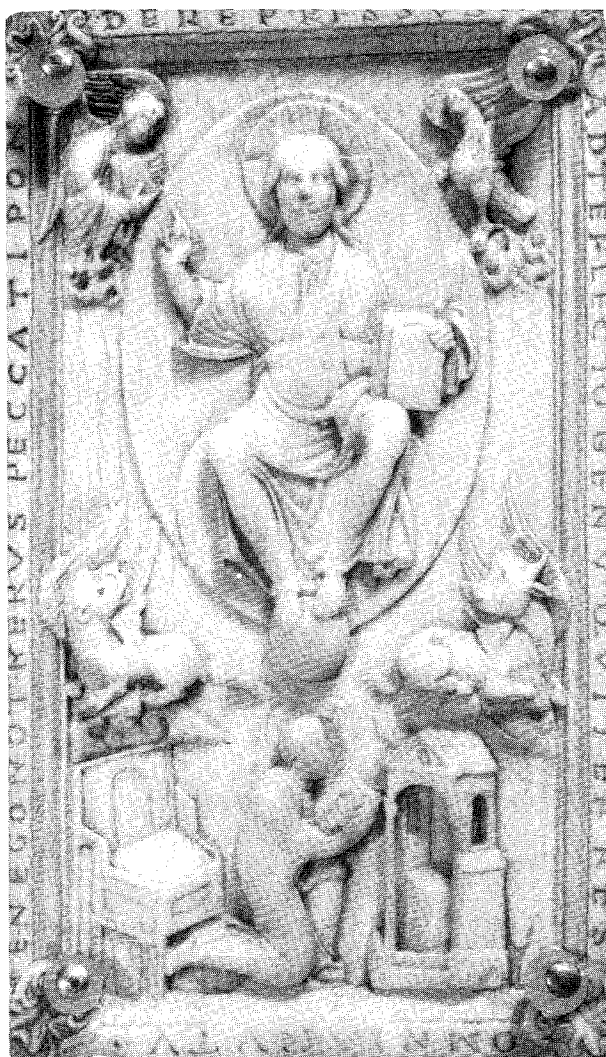
De troonstrijd van 983 en de houding van aartsbisschop Egbert van Trier en bisschop Folcmar van Utrecht¹⁹¹

In 980 vergezelde Egbert Otto II naar Italië. Hij was aanwezig op de rijksdag van Verona in 983 waar de rijksgroten Otto II toestemming gaven zijn driejarige zoon Otto III tot mede-koning te benoemen. Toen Otto II in Italië aan een besmettelijke ziekte gestorven was,

brak in het rijk een strijd uit die in eerste instantie ging over het regentschap. Na de dood van zijn vader werd Otto III in Aken gekroond. Otto was na deze koningskroning in Aken overgedragen aan bisschop Warin van Keulen, wellicht als een tegemoetkoming van de Ottonen aan de rijksgroten. Hertog Hendrik van Beieren, de neef van Otto I, en naaste verwant van Otto III, eiste nu het regentschap op (afb. 16). Hij was wegens herhaaldelijke samenzweringen tegen Otto II afgezet en sinds 978 gevangengezet bij bisschop Folcmar van Utrecht (976-990) die Balderik was opgevolgd. Folcmar was de zoon van Paltsgraaf Adalbero van Bern en stamde uit het geslacht van de heilige bisschop Ulrich van Augsburg (923-973).¹⁹² Folcmar was voor zijn bisschopsbenoeming lid (diaken?) van het domkapittel van Hildesheim, waaruit in de tiende en elfde eeuw vele bisschoppen voortkwamen. In de domschool van Hildesheim werden Folcmars neef Bernward, de latere bisschop Bernward van Hildesheim (993-1022) en de latere keizer Hendrik II (1002-1024) opgevoed.¹⁹³ Het domkapittel van Hildesheim had nauwe banden met de keizerlijke hofkapel. Hier was Folcmar vóór Egbert kanselier geweest. Ondanks het feit dat Folcmar als een vertrouweling van de Ottonen werd beschouwd, heeft hij kort na de dood van Otto II Hendrik van Beieren vrijgelaten. Deze verzamelde zijn aanhangers en trok op naar Keulen, waar bisschop Warin de kleine Otto aan hem uitleverde. Toen het erop leek dat Hendrik Lotharingen aan de Westfrankische koning Lotharius wilde overlaten en zichzelf in 984 tot koning liet kronen, grepen de rijksgroten in. In Rara moest Hendrik Otto III overdragen aan diens grootmoeder Adelheid en moeder Theophanu die inmiddels uit Italië waren teruggekeerd. Hendrik werd hersteld als hertog van Beieren en zou tot zijn dood in 995 de Ottonen geen last meer bezorgen. Bisschop Egbert verzoende zich in 985 op een rijksdag in Nijmegen met de Ottonen, nadat hij eerst nog Lotharius in zijn pogingen Lotharingen te bemachtigen had gesteund. De motieven voor de handelwijze van bisschop Folcmar blijven duister. De band tussen bisschop Folcmar en de Ottonen lijkt niet hersteld te zijn.¹⁹⁴

Bisschop Ansfried (995-1010)

Folcmar was de Ottonen als bisschop van Utrecht niet goed bevallen. Zijn opvolger Baldewin/Boudewijn I regeerde maar kort, van 990 tot 995, en heeft weinig sporen nagelaten. Grosse oppert dat hij uit het Hollandse gravenhuis kan stammen. Zijn benoeming zou dus een poging van de keizer zijn geweest om de graven aan de zijde der Ottonen te krijgen.¹⁹⁵ Na Baldewin kwam Ansfried, die net als Egbert uit een voornaam Lotharings geslacht stamde. Zijn precieze herkomst is onzeker. Hij was in ieder geval een neef van bisschop Robert van Trier en van een zekere graaf Ansfried en een zoon van een zekere Lambert. Ook is

Afb. 17. Ivoor met bisschop Notker van Luik (972-1008). De bisschop zit geknield tussen zijn bisschopszetel en een klein kerkgebouwtje, onder Christus in de mandorla omgeven door de vier evangelistensymbolen. Luik, 990-1000, ivoor, 19 x 11 cm. Luik, *Musées d'Archéologie et d'Arts décoratifs de Liège*, Musée Curtius, inv.nr. 12/1.

wel geopperd dat hij een neef zou zijn geweest van aartsbisschop Bruno van Keulen en verwant was aan Reinout I van Henegouwen.¹⁹⁶ Ansfried werd onderwezen in kerkelijk en wereldlijk recht bij Robert van Trier en was later in de leer bij Bruno van Keulen. Hij kreeg ook militaire training, omdat hij voor een wereldlijke loopbaan was bestemd. Bij de intocht van Otto I in Rome in 962 was hij diens zwaarddrager. Na terugkeer stichtte hij op familiegoederen het klooster te Thorn bij Roermond, dat onder het bisdom Luik viel. Hier was op dat moment bisschop Notker van Luik (972-1008) aan de macht. Notker was een neef van Otto I en behoorde samen met Egbert van Trier en Bernward van Hildesheim tot de belangrijkste opdrachtgevers voor de kunsten. Hij was een betrouwbare politiek steunpilaar voor de Ottonen, wier belan-

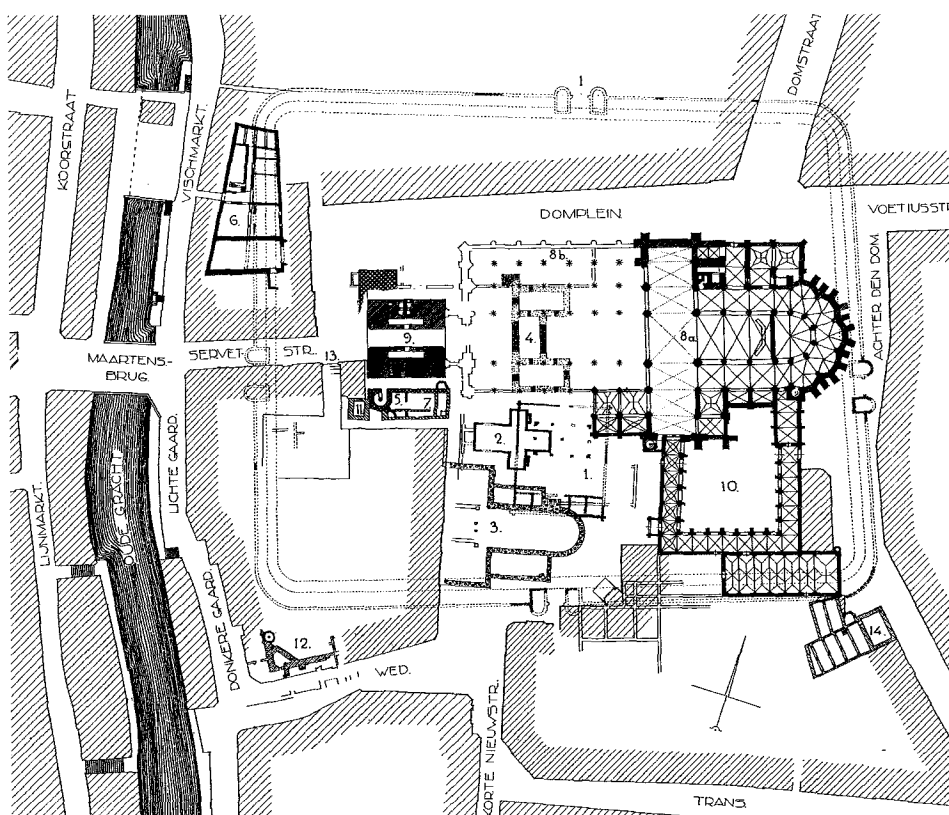
gen hij ook met militaire middelen verdedigde.¹⁹⁷ Op het Notker-ivoor zien wij hem geknield onder de voeten van Christus (afb. 17). Ter versterking van het rijksgezag in het noordwesten van Lotharingen schonk Otto III Ansfried in 985 de koninklijke inkomsten uit tol, munt en tienden in Medemblik en leengoederen in het graafschap Friesland en het Maasland. Wellicht was het bedoeld als een tegenwicht tegen een schenking aan graaf Dirk II in dit gebied. Na de dood van zijn vrouw Hereswinth in 994 wilde Ansfried in het klooster treden. Dat werd hem echter niet gegund. Otto III verzocht hem in 995 bisschop Baldewin op te volgen. Onder verwijzing naar zijn ouderdom en wereldlijke loopbaan zou Ansfried hebben geweigerd. Op verzoek van aartsbisschop Everger van Keulen (985-999) een vertrouweling van Theophanu en Otto III (cat.nr. 107), gaf hij toe. Notker van Luik had hem voorgedragen als kandidaat. Als bisschop zette hij de keizersdienst voort. In het voorjaar van 999 was Ansfried met Notker en Otto III in Italië. In Rome vaardigde Otto III een oorkonde uit ten behoeve van de Maartenskerk waarin munt-, tol- en gruitrechten werden verleend en belangrijke koningsgoederen in Teisterbant werden geschonken, onder andere in Arkel, Zaltbommel en Tiel. Dit betekende wederom een versterking van het bisdom tegenover de Hollandse graven en was een teken van het vertrouwen dat de Ottonen in Ansfried stelden. Otto III stierf in 1002 in Italië zonder erfgenamen. Er kwam nu alsnog een Beierse hertog op de troon, en wel koning Hendrik II (1002-1024), zoon van Hendrik van Beieren. Ansfried schijnt tijdens de regering van Hendrik II niet aan de politieke verwickelingen en krijgstochten te hebben deelgenomen. In 1007 werd onder zijn leiding de laatste aanval van de Vikingen op Utrecht afgeslagen, die met negentig schepen over de Lek waren binnengevaren. De Utrechters staken de havenwijk in brand en verschansten zich in de Domburch.¹⁹⁸ Ansfried deed een schenking uit zijn eigen erfgoederen rond Antwerpen aan de kerk van Maria (d.i. de Salvatorkerk) en St. Maarten om deze te herstellen. De schade is wellicht door de Vikingen veroorzaakt. Oud en blind geworden besloot Ansfried rond deze tijd zijn vroeger plan om een kloosterlijk leven te gaan leiden uit te voeren. Hij stichtte een Benedictijnenabdij op de Hohorst of Heiligenberg bij Amersfoort. Aan de St. Maartenskerk te Utrecht schonk hij een met goud en edelstenen versierd evangelistarium, waarvan de bewaard gebleven achterzijde is gesierd met zijn portret (cat.nr. 108). Steeds vaker zou hij zich in zijn klooster terugtrekken. Hij stierf hier ook en werd blijkbaar toen al als een heilige beschouwd: de Utrechters en de monniken zouden om zijn lijk hebben gevochten. De Utrechters wonnen en Ansfried werd bijgezet in de Maartensdom.

De ontwikkeling van Utrecht tot middeleeuwse kerkenstad onder de bisschoppen Adelbold en Bernold.

Bisschop Adelbold II (1010-1026), rond 970 geboren, werd opgevoed aan de domschool van bisschop Notker van Luik.¹⁹⁹ Hij werd Benedictijn en gaf les aan de scholen van Luik en Lobbes.²⁰⁰ Een tijdgenoot van hem was Wolbodo, hoofd van de Utrechtse Dom-school en bisschop van Luik sinds 1018. Hij liet het Laurentiusklooster aldaar een kostbaar psalterium na (cat.nr. 109). Adelbold werd in 1010 tot bisschop van Utrecht benoemd door Hendrik II, wiens raadsman hij was en die in hem een energiek en politiek betrokken kerkvorst zou vinden. Tijdens zijn regering kreeg hij belangrijke grafelijke rechten, zodat zijn wereldlijke macht aanzienlijk werd versterkt. In de eerste plaats betrof het gebieden in Drenthe, waar Balderik van Otto de Grote al het jachtrecht had ontvangen.²⁰¹ Het goederencomplex, omschreven als een graafschap, was afkomstig uit de uitgestrekte bezittingen van graaf Wichman van Hamaland. Deze had een klooster gesticht in Elten, waaraan hij zijn erfgoed naliet. Zijn dochter Adela, de moeder van bisschop Meinwerk van Paderborn, verzette zich hiertegen en er brak een oorlog uit, die tientallen jaren zou duren. In 1018 werd Adela op een hofdag in Nijmegen veroordeeld en haar goederen werden geconfisqueerd. Het graafschap Drenthe werd aan de bisschop van Utrecht geschonken. Hendrik II was in 1023 in Utrecht bij de wijding van de Maartensdom, die na een brand door Adelbold was hersteld. Het tweede graafschap, Teisterbant, kreeg Adelbold in zijn laatste regeringsjaar, 1026. Hendrik II was inmiddels opgevolgd door zijn neef Koenraad II (1024-1039).

Bisschop Bernold²⁰²

Adelbold werd opgevolgd door bisschop Bernold (1027-1054). Onder zijn leiding werd Utrecht tot een monumentale kerkenstad. Hij begon met de bouw van een kerkenkruis rond de Maartensdom, waarvan de Pieterskerk in het oosten, de van Amersfoort naar Utrecht verplaatste Paulusabdij in het zuiden, en de Janskerk in het westen nog tijdens zijn leven werden voltooid. Talrijke schenkingen van Hendrik III (koning 1039/keizer 1046-1056) maakten deze enorme bouwactiviteit mogelijk. Hendrik deed de schenkingen voor het zieleheil van zijn vader Koenraad II, die in 1039 Utrecht gestorven was en wiens ingewanden in de Dom waren begraven. Bernold schonk de Dom een gouden antependium en kostbare liturgische gewaden. Een kostbaar evangeliarium uit Reichenau, met een met goud en edelstenen versierde band, wordt ook als een schenking van Bernold aan de Maartensdom beschouwd (cat.nr. 110). Het gebied waarin de Utrechtse bisschoppen de wereldlijke macht uitoefenden, waarvoor schenkingen van grafelijke rechten vanaf Balderiks regering de basis waren geweest, bereikte onder Bernold zijn grootste omvang. Het om-

Afb. 18. Plattegrond van het Utrechtse Domplein met contouren van de huidige gebouwen en de plattegronden van de Romeinse en middeleeuwse bebouwing. 1 Ommuring en hoofdgebouw van het Romeinse castellum. 2 Heilig-Kruiskapel. 3 Sint-Salvator. 4 Resten van de romaanse Maartensdom. 8 De huidige gotische Maartensdom. 9 De Domtoren. (Overige nrs. diverse middeleeuwse gebouwen op en rond het Domplein.)

vatte ten eerste het Nedersticht, ongeveer de huidige provincie Utrecht. Daarnaast verwierf Bernold verder grafelijke rechten in grote delen van het Oversticht (Overijssel en Drente) en in de stad Groningen. Deze rechten waren deels al onder Adelbold aan het Utrechtse bisdom toegefallen. Na Bernold zou de macht van de bisschoppen alleen maar afnemen. De band tussen vorst en paus, destijds aangeknoopt door koning Pippijn, werd in 1075 verbroken. In dit jaar sprak Gregorius VII (1073-1085) de banvloek uit over keizer Hendrik IV (1056-1106), naar aanleiding van een geschil over de benoeming van de bisschop van Milaan. Dit luidde het begin in van de investituur-

strijd, die in 1122 zou worden beëindigd met het 'Concordaat van Worms'. De invloed van de heersers van het Oostfrankische rijk op de benoeming van bisschoppen en abten nam af, mede door de opkomst van de regionale vorsten en de steden. Ondanks dat bleef Utrecht nog eeuwen lang de belangrijkste stad in de Noordelijke Nederlanden. Willibrords activiteiten hadden daarnaast de basis gevormd voor het Utrechtse bisdom, dat de loop van de staatkundige grenzen van het latere Nederland voor een groot deel bepaalde en dat daarom als het begin van Nederland kan worden beschouwd.

IV. Willibrords kerken op het Domplesin

De geschiedenis van de door Willibrord herstellde Maartenskerk en de door hem gebouwde Salvatorkerk heeft al heel wat pennen in beweging gebracht.²⁰³ Uitgangspunt voor de discussie zijn de middeleeuwse kerken op het Domplesin, gelegen binnen het voormalige Romeinse castellum (afb. 18). Aan de noordzijde van het plesin liggen de gotische Maartensdom en Domtoren, met daaronder enkele resten van een oudere voorganger. Aan de zuidzijde lag tot de afbraak na de Reformatie de Salvatorkerk. Tussen de twee kerken lag de kleine Heilig-Kruiskapel, die in 1826 werd gesloopt. Op grond van recent archeologisch en bouw-historisch onderzoek is geopperd dat de Heilig-Kruiskapel de oudste, door Willibrord gebouwde Maartenskerk is geweest. Later zou op de plaats van de huidige Domkerk een nieuwe Maartenskerk zijn verzezen. Deze mening is nog niet algemeen geaccepteerd. Dat de Salvatorkerk door Willibrord zou zijn gesticht is vrijwel onomstreden.²⁰⁴

De Salvatorkerk.

Volgens de brief van Bonifatius aan paus Stephanus II in 753 (afb. 2) stichtte Willibrord de Salvatorkerk in de plaats en de burcht die Utrecht wordt genoemd en was het zijn kathedraal. De stichting zal dus na de bisschopswijding in 695 hebben plaatsgevonden. De Karolingische hofmeiers wijdden bij voorkeur kerken binnen een rijks- of koninklijk bezit aan Christus Salvator. In een oorkonde van Karel Martel uit 726 blijkt dat de kerk ook aan Maria, Petrus en Paulus en alle andere apostelen en aan andere heiligen was gewijd. In de tijd van Ansfried (994-1010) trad het patronaat van Maria op de voorgrond. In 1108 wordt Salvator weer genoemd, samen met een nieuwe patroonheilige: Bonifatius. De kerk werd vanaf het begin bediend door een kloostergemeenschap. Dit klooster werd in een oorkonde van Karel Martel uit 722 voor het eerst genoemd. De Salvatorkerk vormde met de door Willibrord herbouwde Maartenskerk één kathedraalcomplex of kerkengroep. De bisschop beheerde het gehele, ongedeelde vermogen van beide kerken. De relaties tussen de kerken op het Domplesin worden onderzocht door Van Welie.²⁰⁵ Het bouwen van meerdere kerken naast elkaar was niet ongebruikelijk. Neuman de Vegvar meldt dit voor de zevende-eeuwse kloosters Monkwearmouth en Jarrow, waar respectievelijk een Pieters- en een Mariakerk en een Paulus- en een Mariakerk waren. Beide kloosters vormden samen weer een dubbelklooster.²⁰⁶ St. Salvator was van oorsprong de hoofdkerk, maar moest vanaf het midden van de achttiende eeuw haar positie delen met St. Maarten. De Salvatorkerk diende als

grafkerk voor de bisschoppen. Met bisschop Balderik († 976) kwam hierin verandering. Hij en alle latere bisschoppen werden in de St. Maartenskerk begraven. In de tiende eeuw werd ook het vermogen van beide kerken gescheiden. De oorspronkelijke eenheid van beide kerken bleef zichtbaar door allerlei gebruiken, bijvoorbeeld door wederkerige staties (processies van geestelijken) van beide kerken en door de gewoonte dat op Paas- en Pinksterzaterdag de kanunniken van St. Maarten in processie naar de St. Salvator gingen om de doopvont mede te wijden. De doop zal in oorsprong alleen in de St. Salvator voltrokken zijn. De kerk zou onder Balderik rond 925 herbouwd zijn, onder Ansfried (994-1010) hersteld en vergroot. In 1131 en 1253 is de kerk door brand beschadigd en hersteld.

De Salvatorkerk was in haar laatste gedaante (cat.nrs. 116-118) een kruisbasiliek met zijkapellen aan de schipzijbeuken en zijkapellen aan een half rond gesloten crypte, waarboven zich een driezijdig gesloten, gotisch koor verhief.²⁰⁷ Het schip was heel kort en had een drieledige arcade. De crypte was in steen overwelfd en had zeven zuilenparen. Aan de westkant bevond zich een hoge westpartij over de gehele breedte van het schip. Deze westpartij werd bekroond door twee gotische naaldspitsen. Aan de noordzijde van het koor sloten kapellen aan waarboven een sacristie en kosterswoning waren gelegen. Ook naast de zuidzijde van het koor lagen kapellen. Tegen de zuidelijke zijbeuken van het schip stond het kapittelhuis, aan de zuidkant van de westbouw de kapittelschool (cat.nr. 117). Zoals boven al vermeld werd de Salvatorkerk direct na de Reformatie volledig gesloopt en wel vanaf 11 november 1587.

Tijdens de opgravingen op het Domplesin zijn ter plaatse van de Salvatorkerk twee oost-west gerichte funderingsresten gevonden, die in eerste instantie in de tiende eeuw werden gedateerd. Nu houdt men het voor mogelijk dat deze resten toebehoren aan de door Willibrord gestichte Salvatorkerk.²⁰⁸ Deze oudste St. Salvator was volgens Stöver een grote zaalkerk waarop aan de oostzijde een smallere, rechthoekige annex aansloot. De onder de St. Salvator gevonden funderingsresten behoren volgens hem tot de zijmuren van de oostelijke annex. De annex deed mogelijk dienst als grafruimte voor de bisschoppen, want een flink aantal witte kalkstenen sarcophagen werd hier gevonden, onder andere een vlechtbandsarcofaag die in de achttiende eeuw te dateren is (cat.nr. 46).²⁰⁹ Ook Willibrord is in Echternach achter het altaar, in een stenen sarcophag, in de annex begraven.

*De oudste Maartenskerk en de Heilig-Kruiskapel.*²¹⁰

De oudste Maartenskerk dateerde uit het eind van de zesde of het begin van de zevende eeuw. Theodebertus II (586-612) en Chlotarius II (584-629) hadden het kerkje wellicht al voorrechten verleend. St. Maarten was de patroonheilige van het Merovingisch-Karolingische koningshuis. Het kerkje werd rond 650 verwoest en door Willibrord omstreeks 695 herbouwd. In 857 werd de kerk door de Noormannen verwoest en zou later door bisschop Balderik na 920 geheel nieuw zijn opgebouwd.²¹¹ De Heilig-Kruiskapel wordt voor het eerst vermeld in de *Vita Willibrordi Metrica* van Theofridus van Echternach uit 1105 (afb. 6). Abt Theofridus beschouwde de kapel als een stichting van Willibrord. Willibrord zou hier een doopvont hebben geplaatst. In de annalen van Egmond en van St. Marie wordt vermeld dat de kapel in 1148 geheel afbrandde, waarbij een kruisbeeld op wonderbaarlijke wijze ongeschonden bleef. Hieraan zou de kapel haar naam hebben ontleend. De kapel is na de brand hersteld. In een oorkonde uit 1294 blijkt dat de kapel werd beheerd door de proost van het Salvatorkapittel. De kapel heeft ook andere namen gehad. In de zestiende eeuw sprak men van St. Victorskapel, in de zeventiende van Thomaskapel. St. Victor zou afgeleid zijn van een mogelijk Victorsaltaar of verbonden zijn met de wijdingsdag van de kapel. De naam van Thomas zou een vergissing zijn, veroorzaakt door de tekst op de al genoemde dertiende-eeuwse Domtafelen (zie p. 11). In de kapel kwam de Grote Kaland-Broederschap bijeen, een gilde dat zorgde voor de begrafenis van zijn leden en bad voor hun zieleheil. Er vonden ook uitdelingen aan de armen plaats. Sinds 1800 werd er soep uitgedeeld aan behoeftigen, hetgeen de kapel de naam 'Soepkapel' opleverde. In 1826 werd de kapel gesloopt (cat.nr. 115).

De kapel bestond uit een schip, een smaller, rechthoekig koor en twee smalle, lage kruisarmen met rechthoekig uitgebouwde altaarnissen. De Heilig-Kruiskapel werd door proost Petrus van Steinen in 1423 verbouwd, zoals volgens Van Buchel (cat.nr. 117) gebeteld was in een steen boven de deur. De gotische vensters zullen van deze verbouwing dateren. De zuidelijke kruisarm is toen wellicht gesloopt. De noordelijke is nog te zien op de tekeningen die Van Hardenberg in 1826 tijdens de sloop maakte (cat.nr. 115). Archeologische opgravingen toonden aan dat het koor

van de kapel op de resten van de Romeinse principia was gebouwd. Van Giffen dateerde het gebouw in de tiende of elfde eeuw. De Groot en Rijntjes zijn van mening dat de kapel ouder kan zijn. De Groot houdt het voor mogelijk dat het eerste kerkje, dat door koning Dagobert I (629-639) aan bisschop Kunibert van Keulen was geschonken, in de verbouwde principia is ingericht.²¹² Rijntjes schrijft de sporen van verbouw van de Romeinse principia niet toe aan het kerkje van Dagobert. Het zijn wellicht sporen van een heidense cultusplaats (Friezen?). De zuidelijke kruisarm of annex van de Heilig-Kruiskapel beschouwt hij als het kerkje van Dagobert of zijn voorgangers. Deze 'cella' was wellicht een grafkapel of memoriekapel op het grafveld op het Domplein. Koor, schip en noordelijke annex zijn volgens hem later toegevoegd.²¹³ Als deze theorieën juist zijn, dan zou de Heilig-Kruiskapel dus de door Willibrord herbouwde Maartenskerk zijn. Later zou dan op de plaats van de huidige gotische Maartensdom een nieuwe Maartenskerk zijn gebouwd, die tevens de nieuwe bisschopskerk werd. Dit zou niet voor het einde van de tiende eeuw hebben plaatsgevonden, namelijk rond het moment dat de Maartenskerk als grafkerk voor de bisschoppen ging dienen. De voorgestelde veranderingen in Utrecht zijn niet uniek. In meer bisschopssteden in het Heilige Roomse Rijk werden in deze periode grote, nieuwe kathedralen gebouwd naast een oudere domkerk. Dit gebeurde bevoorbeeld in Mainz, ten tijde van aartsbisschop Willigis.²¹⁴

Voor de kerken van Willibrord zijn heel weinig bronnen, zowel schriftelijke als archeologische, die bovendien voor vele interpretaties vatbaar blijken te zijn. Het enige dat duidelijk lijkt, is dat Willibrord in Utrecht een ouder Frankisch kerkje herbouwde en aan St. Maarten wijdde en daarnaast een Salvatorkerk stichtte. Waarom de St. Maarten later de overhand kreeg en hoe de kerken precies werden gebruikt blijft schimmig.²¹⁵ Voorlopig zullen wij het moeten doen met de gegevens die er zijn. Op alle fronten, archeologisch, historisch, kunst- en bouwhistorisch, wordt momenteel hard met deze gegevens gewerkt om de vraagtekens op te lossen. Willibrords activiteiten in Utrecht zorgen in ieder geval ook heden nog voor een bloeiend wetenschappelijk leven!

Noten

- ¹ Zie: Utrecht 1939-1 en -2; De Jonge 1939; Vermaseren 1939; Van Schaik 1981.
- ² Alcuinus, *Vita Willibrordi*, kap. 5; Reischmann 1989, 55 (vert. auteur).
- ³ Jansen 1983, 21. Zie voor een recent overzicht van de Romeinse periode in Nederland en de belangrijkste literatuur: Van Es 1994-1, Van Es 1994-2 en Van Es 1994-3. Een prettig en toegankelijk werk is ook Bechert 1983.
- ⁴ Zie voor de geschiedenis van de opgravingen op het Domplein Ozinga 1989; voor de opgravingen in het algemeen Ozinga & Hoekstra & De Weerd & Wynia 1989 (uitgebreide literatuuropgave) en de wetenschappelijke verslagen: Van Giffen 1934 en Vollgraff & Van Hoorn 1934, 1936 en 1938; Montforts 1995.
- ⁵ De onderzoeken daarna, die tot 1993 voortgingen, waren kleinschalig en incidenteel. In totaal heeft men slechts 5% van het castellum kunnen onderzoeken. 60% van het terrein is immers overbouwd.
- ⁶ Of deze 'Frisii' de voorouders van de huidige Friezen zijn is niet zeker.
- ⁷ Halbertsma 1982, XI-XVII; XLIV-LXIX.
- ⁸ Bloemers 1989; Ozinga & De Weerd & Montforts 1989.
- ⁹ Jansen 1983, 22; Halbertsma 1982, LXXII-LXXIX.
- ¹⁰ De brokstukken van een van de bogen werden teruggevonden in een dichtgegooid waterput in de principia. Ozinga 1989, 20. Heden bevinden ze zich in de collectie van het Centraal Museum. Montforts 1995, afb. 19.
- ¹¹ Ozinga & De Weerd & Montforts, 56-57.
- ¹² Zie voor een overzicht van de vondsten Van Giffen 1934; Vollgraff & Van Hoorn 1934, 1936 en 1938; Ozinga & Hoekstra & De Weerd & Wynia 1989, 121-159.
- ¹³ Montforts 1986, 126-131; Ozinga & Hoekstra & De Weerd & Wynia 1989, 57-59, afb. 26; De Groot 1992, 6-8, afb. 3.
- ¹⁴ Jansen 1983, 11-16; Van Es & Helsing 1994, 64-69.
- ¹⁵ Ozinga & De Weerd & Montforts 1989, 56.
- ¹⁶ Aangezien ze ook melding maken van reliëfband-aardewerk uit de Karolingische periode, is het duidelijk dat de laag waarin ze deze vondsten deden, is verstoord en dat de datering van de daarin gevonden zaken moeilijk is. Hetzelfde geldt voor een partij ijzerwerk die ze aantroffen bij de zuid-oosthoek van het hoofdgebouw. Vollgraff & Van Hoorn 1935, 139-141.
- ¹⁷ Van Es 1994-4, 67 en 70. De Groot 1992, 8-9.
- ¹⁸ Van Es 1994-1.
- ¹⁹ Blok 1979; Van Es 1994-4 en Van Es 1994-5.
- ²⁰ Zie voor een beknopte, maar heldere inleiding Wood 1994 en Angenendt 1990, hoofdstuk 3.
- ²¹ De Germaanse vorsten vóór hem hadden zich tot een andere, niet-Romeinse variant van het christendom bekeerd: het Arianisme. Uiteindelijk zijn ze tot het Romeinse christendom overgegaan. Zie Angenendt § 18 e.v.
- ²² Een handig overzicht bieden de kaarten op p. 131 van Angenendt 1990.
- ²³ Ganshof & Blok 1981-2.
- ²⁴ Angenendt 1990, 191-192, 203; Wood 1994, 58-60; Jansen 1983, 40; Blok 1981.
- ²⁵ Heidinga 1990.
- ²⁶ Van Es is er niet van overtuigd dat Rhenen continu vanaf de Chamaafse periode tot in de vroege middeleeuwen het belangrijkste centrum in dit gebied was. Hij stelt dat er in de vijfde eeuw zeer grote veranderingen zijn geweest en dat er meer plaatsen in het Kromme Rijngebied waren, die belangrijke centra kunnen zijn geweest. Van Es 1994-5, 86.
- ²⁷ Halbertsma 1982, 192-193.
- ²⁸ Ypey 1973; Wagner 1994.
- ²⁹ Zie voor de geschiedenis van Dorestad hoofdstuk III.1.
- ³⁰ Het gouden schijfje werd gevonden op het Domplein in 1933 maar is helaas zoekgeraakt. Het was vermoedelijk het centrale deel van een Frankische fibula die tot de filigrain-schijffibulae behoorde. Deze fibulae bestonden altijd uit twee delen. Op een bronzen of zilveren grondplaat werd een dun met filigrain en stenen bezet, gouden of zilveren dekplaatje bevestigd. De ruimte tussen de grondplaat en het dekplaatje vulde men op met kalk, leem of zand. Resten van een dergelijke vulstof zijn aan de achterzijde van het schijfje aangetroffen. Het type fibula was wijd verspreid in het Frankische rijk. Ze worden rond 600-650 gedateerd, omdat ze zo klein zijn. De grotere en ingewikkelder vormgegeven exemplaren zijn tot het eind van de zevende eeuw als mantelspelden in gebruik. Vollgraff & Van Hoorn 1934, 61, fig. 33; vgl. Bonn 1994, nr. 78; Berlijn 1995, Tafel 53 en 54.
- ³¹ De vervalsing bevat veel meer zilver dan toegestaan en is daardoor lichter van kleur. Dit biedt meteen de oplossing tot de raadselachtige vermelding in het opgravingsverslag van 1936 van een gouden en zilveren muntje door Madelinus te Dorestad geslagen. Deze munten zijn sinds de jaren veertig verdwenen. Waarschijnlijk ging het hier ook om een vervalste en een echte triens. Ze werden gevonden ten zuiden van de Dom, in een opgraving die aansloot op het koor van de Heilig-Kruiskapel. Ozinga 1989, 74.
- ³² Zie hoofdstuk IV.
- ³³ Rau 1968, nr. 109.
- ³⁴ Het recentste overzichtswerk is Bos 1995. Standaardwerk voor geschiedenis en archeologica van Friesland is nog immer, ondanks dat e.e.a. in de loop ter tijd achterhaald is, Boeles 1951. Voor een recentere Friese geschiedenis, waarin denkkelijk vrijwel alle historische bronnen zijn vermeld zie Halbertsma 1982. Voor de vroeg-middeleeuwse periode en archeologica zie de uitstekende dissertatie van Egge Knol: Knol 1993-2. Voor een beknopt en toegankelijk overzicht, toegespitst op de Tjitsma-terp van Wijnaldum: Besteman & Bos & Heidinga 1993.
- ³⁵ Halbertsma ziet West-Friesland als bakermat voor de Friezen. Halbertsma 1982, XIV-XVIII.
- ³⁶ Boeles 1951, 207-218, 579-580; Bos 1995, 47-51.
- ³⁷ Besteman & Bos & Heidinga 1993, 17-19; Halbertsma 1984, 22.
- ³⁸ Bos 1995, 153-157.
- ³⁹ Zie o.a.: Schoneveld 1993; Besteman & Bos &

- Heidinga 1993; Zijlstra 1991.
- ⁴⁰ Zijlstra 1991.
- ⁴¹ Halbertsma 1982, 30-46. Bron is de levensbeschrijving van Wilfried door zijn gezelschap Eddius Stephanus. Ook Beda vermeldt dit bezoek, maar steunt volgens Halbertsma op Eddius Stephanus.
- ⁴² Van Es 1994-5, 89-90.
- ⁴³ Halbertsma 1982, 43-44.
- ⁴⁴ Boeles 1951, 338-359; Philippa & Quak 1994; Looijenga 1993 en 1994; Bos 1995, hoofdstuk 31.
- ⁴⁵ Alcuinus, *Vita Willibrordi*, cap. 2; Reischmann 1989, 49 (vert. auteur). Het visioen komt ook in andere heiligen-vitae voor, bijvoorbeeld in die van Wilfried en van Columbanus. Wampach 1929-30, 10, noot 6.
- ⁴⁶ De literatuur over Willibrord is zeer uitgebreid. Ik heb mij in dit kader beperkt tot de recentere, zoals Bange & Weiler 1990 en Kiesel & Schroeder 1989. Basis voor dit hoofdstuk was Weiler 1989 die Willibrord prachtig in zijn context plaatst.
- ⁴⁷ Zie voor een beknopte geschiedenis van de kerstening van Ierland en Engeland bijvoorbeeld: Angenendt 1990-2, 203-232; voor Ierland alleen: Richter 1989-1, 43-100 en ook Edel 1991.
- ⁴⁸ Edel & Van Strien-Gerritsen 1988.
- ⁴⁹ Dit was echter niet in geheel Ierland in dezelfde mate het geval. De 'monastieke', op kloosters gebaseerde kerk schijnt in het noorden van Ierland het sterkst te zijn geweest. In het zuiden hadden bisschoppen de overhand. Richter 1989-1, 91.
- ⁵⁰ Angenendt 1990-2, 230.
- ⁵¹ Neuman de Vegvar 1987, 48.
- ⁵² Edel 1991, 34, houdt het op een politieke strijd tussen twee zoons van Oswiu, Alhfrith zoon van Eanflaet en Aldfrith zoon van een Ierse vrouw uit het geslacht van Columbanus.
- ⁵³ Angenendt 1990-2, 232.
- ⁵⁴ De Jong 1986.
- ⁵⁵ Zie voor Wilfried ook: Neuman de Vegvar 1987, 137-167.
- ⁵⁶ Londen, British Museum, inv.nr. M&LA 1867, 1-20, I; Gaborit-Chopin 1978, cat.nr. 35 (lit.opg.); Londen 1991, cat.nr. 70 (lit.opg.).
- ⁵⁷ O Cróinín 1987.
- ⁵⁸ De passage komt voor in de *Vita Wulframni*. Halbertsma 1982, 597. De dooppoging van Radbod werd later toegeschreven aan Willibrord. Dit is afgebeeld op een zestiende-eeuws aurifriesveld van een koorkap in de collectie van Museum Catharijneconvent (inv.nr. ABM t 2104). Utrecht 1987, cat.nr. 50c.
- ⁵⁹ Willibrords gezellen waren volgens de traditie onder andere: Suidbert, Ewald de Witte en Ewald de Zwarte, Wiro en zijn diaken Odgerus, Plechelmus en Werenfried, Adelbertus en Engelmundus. Alleen van Suidbert, die al eerder werd vermeld, weten we zeker dat hij Willibrords gezelschap was. Dit zegt niet dat de anderen dit niet kunnen zijn geweest, maar ze kunnen ook met eigen groepen volgelingen naar onze streken zijn gereisd om hier te prediken. Zie: Vis 1990.
- ⁶⁰ Fritze 1971.
- ⁶¹ Weiler 1989, 93-97.
- ⁶² Edel 1991, 46. Zie ook: Angenendt 1973; Angenendt 1990-1.
- ⁶³ De Kreek 1994, 18.
- ⁶⁴ Elbern 1962, 465. De Angelsaksische missionarissen Ewald de Witte en Ewald de Zwarte gebruikten een plank als altaar: Beda's *Historia Ecclesiastica*, boek V, hoofdstuk 10; zie: Weiler 1989, 210.
- ⁶⁵ Van Berkum 1990.
- ⁶⁶ Amandus kwam uit Zuid-Frankrijk († 675/6). Hij stichtte de St. Baafs- en St. Pietersabdij in Gent en een kerk in het Frankische fort te Antwerpen. Hij schijnt tegen zijn zin tot bisschop van Maastricht te zijn benoemd en zou zich na drie jaar onenigheid met de geestelijkheid aldaar naar het door hem gestichte klooster Elnone hebben teruggetrokken, waar hij stierf. Eligius (ca. 590-660) kwam ook uit Zuid-Frankrijk en was vanaf 641 bisschop van Noyon/Doornik. Hij zou in hetzelfde gebied missie hebben bedreven, net als bisschop Lambertus van Maastricht, die in 705 in Luik werd vermoord en diens opvolger Hubertus (705-727), die de zetel van Maastricht naar Luik verplaatste. Angenendt 1990-2, 216, 222, 416.
- ⁶⁷ Een andere bron vermeldt echter 726, zodat we hierover geen zekerheid verkrijgen; Fritze 1971, 148; Weiler 1989, 93-97.
- ⁶⁸ Zie ook hoofdstuk IV.
- ⁶⁹ Rau 1968, nr. 109; vertaling: Weiler 1989, 212-214.
- ⁷⁰ Fritze 1971, 114.
- ⁷¹ Wampach 1929-1930; Cüppers 1975; Metzler & Zimmer & Bakker 1981.
- ⁷² Netzer 1994.
- ⁷³ Cüppers 1975; Kubach & Verbeek 1976-89, Bd. 1, 229-234; Jacobsen 1992, 218-221.
- ⁷⁴ Kubach & Verbeek 1976-89, Bd. 2, 1061-1064.
- ⁷⁵ Cap. 15; Reischmann 1989, 68-69.
- ⁷⁶ *Vita Bonifatii*, cap. 4; Rau 1968, 477.
- ⁷⁷ Beda's *Historia Ecclesiastica*, boek 5, hoofdstuk 11; Weiler 1989, 212.
- ⁷⁸ Weiler 1989, 151-155.
- ⁷⁹ Van Berkum 1989.
- ⁸⁰ Kubach & Verbeek 1976-89, Bd. 1, 245-246.
- ⁸¹ Van Berkum 1993.
- ⁸² Zie hoofdstuk II.2.
- ⁸³ Angenendt 1989.
- ⁸⁴ Angenendt 1990-1, 21.
- ⁸⁵ Van Berkum 1990.
- ⁸⁶ Angenendt 1989, 1990-1; Schroeder 1989.
- ⁸⁷ Zie vooral Angenendt 1989 en 1990-1; Schroeder 1990.
- ⁸⁸ Zie Angenendt 1990-2, § 49, § 56-58, § 62.
- ⁸⁹ Overigens werd vermoedelijk pas in de elfde eeuw in Utrecht bij de kanunniken van St. Salvator en St. Maarten de Akense regel ingevoerd. Dit was geen uitzondering voor de kathedrale kapitels in het oostelijke deel van het voormalige Karolingische rijk. Zie: De Bruijn 1994, 76-77.
- ⁹⁰ Het kloosterlijk leven van de geestelijken, ook van de priesters die geen monnik waren, kwam overigens voort uit het idee dat de priesters rein en ascetisch moesten leven. Angenendt 1990-2, 366.
- ⁹¹ Angenendt 1990-1, 19-21.
- ⁹² Van Berkum tekent hierbij aan dat de invloed van de 'stedelijke' bisdommen zich maar langzaam uitbreidde en dat er nog lang 'interdiocesane' gebieden zullen zijn geweest. Van Berkum 1989, 72-73.
- ⁹³ Angenendt 1989, 39.
- ⁹⁴ Beda, *Historia Ecclesiastica*, boek V, hoofdstuk 11; zie

- Weiler 1989, 212.
- ⁹⁵ Halbertsma 1989, 64-66.
- ⁹⁶ Weiler 1989, 148-151. Zie voor Willibrords 'testament' dat in het zogenaamde Liber aureus van Echternach bewaard is: Wampach 1929-1930.
- ⁹⁷ Zie voor een kort overzicht van Bonifatius' activiteiten Angenendt 1990-2, 270-275. Standaardwerk is Schieffer 1980. Voor Bonifatius' brieven en levensbeschrijving: Rau 1968. Zie ook: Van Moorsel 1968, Leupen 1991 en Kehl 1993.
- ⁹⁸ Weiler 1989, 138.
- ⁹⁹ Schieffer 1980, 113-115.
- ¹⁰⁰ Deze plaatsen worden vermeldt in de vita van abt Gregorius van Utrecht, geschreven door Liudger. Weiler 1989, 157.
- ¹⁰¹ Bugga, de dochter van de Angelsaksische abdis Eangith, stuurde hem in 721 een brief waarin ze hem gelukwens met de dood van Radbod en het succes van de Friese missie. Uit de brief blijkt verder dat Bonifatius een droom gehad had, waarin hem een goede oogst in Friesland was voorspeld. Bovendien blijkt Bonifatius Bugga om een handschrift met martelaarsverhalen te hebben gevraagd. Bugga is er nog niet toe gekomen dit handschrift te bemachtigen. In plaats daarvan herinnert zij Bonifatius aan de belofte haar enkele bijbelteksten te sturen en zendt ze hem vijftig solidi en een altaardoek. Rau 1968, nr. 15.
- ¹⁰² Weiler 1989, 158; Schieffer 1980, 118-119.
- ¹⁰³ Rau 1968, nr. 109.
- ¹⁰⁴ Fulda, Hessische Landesbibliothek, Cod. Bonifat. III; Hausmann 1992, 11-12 (lit.opg.); Jakobi-Mirwald 1993, nr. 3 (lit.opg.).
- ¹⁰⁵ De zogenaamde Victor-codex: Fulda, Hessische Landesbibliothek, Cod. Bonifat. I; Hausmann 1992, 3-7 (lit.opg.); Jakobi-Mirwald 1993, nr. 1 (lit.opg.).
- ¹⁰⁶ Schieffer 1980, 272-273.
- ¹⁰⁷ Zie voor de details en de strijd om het lichaam Kehl 1993, 19-23.
- ¹⁰⁸ In de rijksannalen uit de tijd van Karel de Grote († 814) wordt vermeld dat Bonifatius de zalving zou hebben voltrokken. Dit is echter niet waarschijnlijk, want de betrekkingen tussen het hof en de Frankische geestelijkheid enerzijds en Bonifatius anderzijds waren toen slecht. Schieffer 1980, 259-260; Angenendt 1990-2, 284.
- ¹⁰⁹ Zie Angenendt 1990-2, § 48.
- ¹¹⁰ Halbertsma 1982, 701-788; Senger 1984, bevat behalve de literatuur ook een opgave van de bronnen voor Liudgers leven: de vier vitae, Liudgers herinneringen en die van zijn biograaf Altfred; Sierksma 1984. Zie voor de vita Senger 1959.
- ¹¹¹ Angenendt 1990-2, § 51.
- ¹¹² Senger 1984, 16; Blok 1984.
- ¹¹³ Zie hoofdstuk III.2
- ¹¹⁴ Senger 1984, 16.
- ¹¹⁵ Zie ook Halbertsma 1982, 708-725; Spitzers 1992.
- ¹¹⁶ Verheggen 1990; Muskens 1994.
- ¹¹⁷ Uytfanghe 1990.
- ¹¹⁸ Loenen, Muiderberg of Nederhorst den Berg? Blok 1984.
- ¹¹⁹ Standaardwerk is, voor zover mij bekend, nog altijd De Vries 1970 (1e uitgave 1935-1937). Basis was voor mij Weiler 1989, 22-28. Zie ook: Halbertsma 1984 en Weiler 1990. Het recente werk Noort 1993 biedt een beknopt overzicht. Hij maakt overigens wel de vreemde fout Willibrord en Wilfried met elkaar te verwarren (p. 58). Hij plaatst koning Harald van Denemarken in de tiende eeuw, terwijl deze zich volgens Angenendt 1990, p. 376 in 826 in de Palts van Ingelheim liet dopen (p. 65).
- ¹²⁰ Alcuinus, Vita Willibrordi, cap. 14; Reischmann 1989, 67.
- ¹²¹ Vita Liudgeri 6-7. Senger 1959, 6-7; wellicht zijn aan dit gebruik de buiten het grafveld gevonden baby-begravingen van de terp te Wijnaldum toe te schrijven. Schoneveld 1992, 258. Besteman e.a. 1993, 69. Boeteboeken houden verband met de introductie van het Ierse boetesysteem in de vroege middeleeuwen. Tot dan was het slechts mogelijk om eenmaal in het leven openbaar boete te doen. De straffen die werden opgelegd duurden vaak vele jaren. In het nieuwe systeem konden alle zonden gebiecht worden. Als de bijbehorende boete voldaan was, werd de zondaar vergeven. Zonden en boetes werden vastgelegd in zogenaamde boeteboeken. De boeteboeken waren een belangrijk hulpmiddel bij de pastorale zorg na de kerstening. De boeteboeken zijn bovendien een bron van gegevens over volkscultuur. Voor boeteboeken in het algemeen: Meens 1994. Willibrords boeteboek: Meens 1993. Voor heidense gebruiken in het Friese: Halbertsma 1984 en 1989.
- ¹²² De Vries 1970, § 347-360.
- ¹²³ Vita Ludgeri Kap. 16; Senger 1959, 12.
- ¹²⁴ De Vries 1970, § 538-539.
- ¹²⁵ Murphy noemt het een vermenging van Noordepoezische magie, mooisprekerij, toverij, heldendeugden, mystiek en het christelijk evangelie. Murphy 1992, xiii.
- ¹²⁶ Ook Fulda wordt echter als plaats van ontstaan aange-merkt. Angenendt ziet in de schrijver juist geen volksdichter, maar een uitstekend onderlegde geestelijke. Hoe het ook zij, de Heliand was een belangrijk hulpmiddel om het volk te leren waartoe het zich bekeerd had. Quispel 1971; Quispel 1984. Zie verder voor de Heliand: Drögereit 1950; München 1970, nr. 10, afb. S. 49, (lit.opg.); Gysseling 1980, 29-38; Stüwer 1980, 60; Angenendt 1990, 438-440, afb. 87; Murphy 1992.
- ¹²⁷ Weiler 1989, 26.
- ¹²⁸ De Vries 1970, § 546.
- ¹²⁹ Van Es 1970; Lohof 1993; Hessing 1994; Knol 1988; Knol 1993-1.
- ¹³⁰ Van Es 1970, 81.
- ¹³¹ De oriëntatie kan ook verband houden met andere oosterse religies die in het Romeinse Rijk opgang maakten. Zie Van Es 1970.
- ¹³² Knol 1993-1, 70.
- ¹³³ Knol 1993-1, 70.
- ¹³⁴ Klinckaert 1994.
- ¹³⁵ Frazer 1976, 835-839. Zie voor het voortleven van niet-christelijke religieuze gebruiken bijvoorbeeld: Gurjewitsch 1990; Künzel 1990.
- ¹³⁶ Alcuinus, Vita Willibrordi, cap. 5; Reischmann 1989, 55 (vert. auteur).
- ¹³⁷ De canon der mis bevat de gebeden die het offer van wijn en brood, door de consecratie geworden tot het bloed en het lichaam van Christus, voorbereiden, vergezellen en sluiten. In het gebed 'Te igitur' worden eerst de stoffelijke offergaven van brood en wijn aan God op-

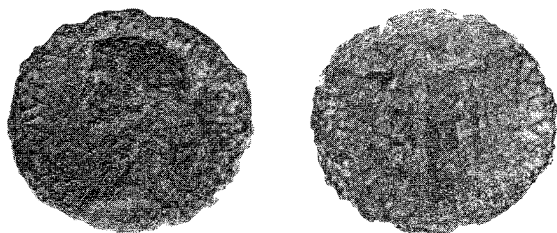
- gedragen. Daarbij wordt uitgedrukt voor wie de mis op de eerste plaats wordt opgedragen, namelijk kerk, paus, bisschop en kerkhoofden. Zie: Zondagsmissaal, 487.
- ¹³⁸ Grosse 1987, 3.
- ¹³⁹ De literatuur over Dorestad is ondertussen omvangrijk. Ik heb gebruik gemaakt van: Van Es & Verwers 1978; Van Es & Verwers 1980; Van Es & Verwers 1994-1 en 1994-2; Van Es 1990-1, 1990-2 en 1990-3; Van Es 1994-5, 89-91 en 98-110; Van Es 1994-6; Verwers 1994.
- ¹⁴⁰ Van Es & Verwers 1994-1.
- ¹⁴¹ Zie voor de Friese handel Verhulst & De Bock-Doehaerd 1981, in het bijzonder: 184, 190, 195-197.
- ¹⁴² Boeles 1951, 400; Van Es 1994-5, 112.
- ¹⁴³ Verhulst & De Bock-Doehaerd 1981, 196.
- ¹⁴⁴ Utrecht 1993, 16.
- ¹⁴⁵ Hugenholtz 1983, 13.
- ¹⁴⁶ Zie voor de Utrechtse Domschool: Van Campen 1953; Ketner 1953; Blok 1979, 115-122; Hugenholtz 1983. Voor het onderwijs in de vroege middeleeuwen in het algemeen: Riché 1979; De Jong 1995.
- ¹⁴⁷ Zie voor een korte introductie: Angenendt 1990, 432-435; Braunfels 1989, 42-45.
- ¹⁴⁸ Van Campen 1953, 32.
- ¹⁴⁹ Blok 1979, 119.
- ¹⁵⁰ Bischoff 1981.
- ¹⁵¹ Schanz 1971, 420.
- ¹⁵² Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Vind. lat. 15; Wenen 1993, nr. 14.
- ¹⁵³ Schmitz 1985, 141.
- ¹⁵⁴ Van Campen noemt in zijn artikel uit 1953 allerlei boeken die bisschop Frederik (820-835) tijdens zijn opvoeding aan de Utrechtse Domschool gebruikt zou hebben. Het zijn de meest algemene lesboeken uit de periode, waarvan er een aantal hierboven vermeld is. Hij noemt hier echter geen bronnen voor. Aangezien de levensbeschrijving van bisschop Frederik, de *Passio Frederici*, zoals Van Campen zelf vermeldt door een zekere Odbert zeker twee eeuwen na de dood van de bisschop is geschreven, ga ik ervan uit dat het geenszins zeker is dat de door Van Campen genoemde boeken in de Utrechtse Domschool aanwezig waren. Van Campen 1953, 31-32.
- ¹⁵⁵ Zie Riché 1979; De Jong 1995.
- ¹⁵⁶ Bischoff 1981, 227-228.
- ¹⁵⁷ Zie voor de kunst uit deze periode bijvoorbeeld: Hubert & Porcher & Volbach 1967; Roth 1979; Roth 1986.
- ¹⁵⁸ Een beknopt en prettig overzicht van de Angelsaksische kunst en de invloed van de antieken geeft Neuman de Vegvar 1987. Zie verder bijvoorbeeld: Londen 1989; Londen 1991. Voor de Ierse kunst: Henry 1965 en 1967; Amsterdam 1983; Ryan 1987-1 en 1987-2 en 1993.
- ¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Nordenfalk 1977 en 1987.
- ¹⁶⁰ Netzer 1994, 113.
- ¹⁶¹ Zie voor een beknopt overzicht, ook van de literatuur: Henderson 1994. Zie ook Fillitz 1969. Uitstekend en beknopt is Braunfels 1989. Standaardwerken zijn mijns inziens nog altijd Aken 1965, Braunfels 1965-68 en Hubert & Porcher & Volbach 1968.
- ¹⁶² Al in de vroege middeleeuwen namen pelgrims dergelijke kunstvoorwerpen uit Rome maar ook uit Jeruzalem mee. Zij konden de kunstenaars in noordelijker streken als voorbeeld dienen. Mellucco Vaccaro 1993.
- ¹⁶³ De Christusfiguur wordt meestal vergeleken met die op het Karolingische ivoor van de boekband van Oxford, Bodleian MS Douce 176. Zie voor een overzicht van de discussie Londen 1991, nr. 141.
- ¹⁶⁴ Braunfels 1989, 54.
- ¹⁶⁵ Utrecht 1993, 18 en cat.nr. 4.
- ¹⁶⁶ Zie voor deze periode: Jansen 1983, 79-89. Ganshof & Berings 1981; Blok 1979 en 1981; Linssen 1981; Angenendt 1990-2, 361-460. Voor Utrecht ook: Haslinghuis & Peeters 1956, 14; Struik 1968, 25-27; Van Es 1994-5, 112-115.
- ¹⁶⁷ Bisschop Frederik schijnt opgevolgd te zijn door de bisschoppen Alberik II (waarschijnlijk de broer van Frederik), Egihard en Liudger. Zie voor deze periode ook Van Campen 1978.
- ¹⁶⁸ Zie: Handelswijk 1995.
- ¹⁶⁹ Radbod, die mogelijk van moederszijde verwant was aan de gelijknamige Friese koning, was opgevoed bij zijn oom aartsbisschop Gunther van Keulen, en daarna aan de hofschool van Karel de Kale. Zijn bisschopsverkiezing werd door de Oostfrankische koning Arnulf van Karinthië bekrachtigd. De Jong 1926, 25; Grosse 1987, 19.
- ¹⁷⁰ Halbertsma 1981, 144-153.
- ¹⁷¹ Boeles 1951, 390.
- ¹⁷² Linssen 1981; Jansen 1983, 89-95; Grosse 1987.
- ¹⁷³ Fleckenstein 1993.
- ¹⁷⁴ Steinruck 1993.
- ¹⁷⁵ Braunfels 1989, 110.
- ¹⁷⁶ Braunfels 1989, 112.
- ¹⁷⁷ Grosse 1987, 22-103.
- ¹⁷⁸ Hoekstra 1988, 98.
- ¹⁷⁹ Cordfunke 1984, 15. Walburg († 779) was de zuster van de Angelsaksische monniken Willibald en Wunibald en door hen in de tijd van Bonifatius als non naar het continent gehaald. Angenendt 1990-2, 279.
- ¹⁸⁰ Volgens Grosse 1987, 75 treedt Balderik wat tol, munt en visserijrechten betreft hier reeds in de grafelijke rechten.
- ¹⁸¹ De reliek van Pontianus verwierf hij in 966 uit Italië. Polman 1967.
- ¹⁸² Grosse 1987, 101 vermeldt echter dat Balderik in de Salvatorkerk werd begraven.
- ¹⁸³ Cordfunke 1984, 13-15.
- ¹⁸⁴ Laufner 1993.
- ¹⁸⁵ Cordfunke 1984, 9-10. De abdij van Egmond werd in 1573 verwoest door de Geuzen. Zie: Cordfunke 1984.
- ¹⁸⁶ Cordfunke 1984, hoofdstuk 6.
- ¹⁸⁷ Zie voor de achtergrond van de Adelbert-vita en een korte samenvatting: Embach 1993. Voor de Adalbertuskapel: Cordfunke 1984. Dat de grafkapel van Adalbert door de Westfrankische koning in 922 kon worden weggegeven lijkt erop de duiden dat deze kapel op koningsgoed was gesticht. Toentertijd zal het om een eenvoudige, houten kapel zijn gegaan die oorspronkelijk ondergeschikt zal zijn geweest aan de kerk van Heiloo, waarvan het bezit na Willibrords dood overging op de abdij van Echternach. Vermoedelijk is de kapel met de abdij van Egmond in 1573 verwoest door de Geuzen. Alleen de Adelbertusput bleef bewaard.
- ¹⁸⁸ Laufner 1993, 105 en Steinruck 1993, 197 noemen de St. Baafsabdij in Gent; Cordfunke 1984 en Margue & Schroeder 1993, 112 noemen de St. Pietersabdij.
- ¹⁸⁹ Zie: Franz & Ronig 1983; Mayr-Harting 1991; Trier 1993; Hildesheim 1993.

Catalogus

Vondsten uit Romeins Utrecht

Na zijn bisschopswijding in 695 richtte Willibrord in het voormalige Romeinse castellum te Utrecht zijn bisschopszetel in. Dit houten castellum lag ter hoogte van het Utrechtse Domplein. Het werd na 47 na Chr. gebouwd onder keizer Claudius als onderdeel van de Romeinse Rijn grens. Opgravingen in de jaren dertig van de twintigste eeuw brachten vele resten van het castellum aan het licht. De munt van keizer Claudius (cat.nr. 1) markeert het begin van Romeins Utrecht. Het castellum werd in 69 na Chr. platgebrand tijdens de Batavenopstand. De vijftig gouden munten (cat.nr. 2) werden tussen de verbrande resten van het fort gevonden. Het fort werd herbouwd en in de derde eeuw in steen opgetrokken. Stempels op dakpannen, met de namen van legioenen en hulptroepen, geven aan welke onderdelen van het Romeinse leger in onze streken actief waren (cat.nrs. 3 en 4). De aanwezigheid van de soldaten wordt verder geïllustreerd aan de hand van de door hen gebruikte wapens, amuletten, godenbeeldjes en huishoudelijk gerei (cat.nrs. 6-8, 10-11, 15-17). Aan de oost- en westkant van het castellum ontstonden burgerlijke nederzettingen, de zogenaamde 'vici'. De westelijke vicus lag ter hoogte van de huidige Boterstraat, de oostelijke op de plaats van het huidige Pieterskerkhof. Uit een afvalkuil van de westelijke vicus, die in 1986 werd opgegraven, is vooral veel aardewerk tevoorschijn gekomen (cat.nrs. 12-13). In de tijd van de Volksverhuizingen, in de vierde en vijfde eeuw, is het castellum waarschijnlijk overgenomen door de Germaanse Franken. Twee jongensgraven met Frankische bijgaven, daterend uit de vijfde eeuw, werden in de jaren tachtig ter hoogte van de voormalige oostelijke vicus gevonden (cat.nrs. 20-21).

1 AS VAN KEIZER CLAUDIUS (VOOR- EN ACHTERZIJDE)

Romeins, 41-54 na Chr.

Brons

Utrecht, Centraal Museum, zonder nummer

Op de voorzijde van de sterk verweerde munt is vaag het portret van de Romeinse keizer Claudius (41-54 na Chr.) te zien, op de achterzijde de deugd Constantia (Standvastigheid) met speer en opgeheven linkerhand. Deze bronzen as werd gevonden in 1933 tijdens opgravingen op en rond het Utrechtse Domplein. In 47 na Chr. riep keizer Claudius zijn veldheer Corbulo terug uit Friesland omdat de keizer de Rijn als rijksgrens wenste. Deze beslissing leidde

tot de aanleg van forten langs de Rijn, waaronder het Utrechtse castellum. De munt werd gevonden op de vloer van een houten legerbarak, die behoorde tot het eerste, houten castellum.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1934, 45 en 50; RIC, 130, nr. 68, Pl. VIII, nr. 128; ABKGU 1926-72, 62; vgl. Bechert 1983, 184-186; Ozinga 1989, 21; vgl. Aarts 1994.

2 VIJFTIG GOUDEN AUREI

Romeins, 1 x keizer Augustus, 25-22 voor Chr.; 4 x keizer Tiberius, 26-37 na Chr.; 6 x keizer Claudius, 41-51 na Chr.; 2 x Nero voordat hij keizer werd, 52 na Chr.; 1 x munt van keizer Nero met portret van Claudius, 54-68 na Chr.; 34 x keizer Nero, 56-68 na Chr.; 2 x vierkeizerjaar, burgeroorlog, 68 na Chr.

Goud

Utrecht, Centraal Museum, inv.nrs. 4950-4999

De gouden schat lag in een dikke brandlaag, die was overgebleven van het verwoeste Utrechtse castellum. Afgebeeld zijn de beeldzijden van vier aurei met het portret van keizer Nero en van twee aurei uit het zogenaamde vierkeizerjaar. Deze laatste munten zijn heel bijzonder. Ze zijn alleen in Utrecht gevonden. Op de munten is geen keizersportret afgebeeld maar een voorstelling van de oorlogsgod Mars en het opschrift 'Mars Ultor' ofwel 'Mars de Wreker'. De twee munten zijn vermoedelijk in opdracht van Julius Vindex in Gallië geslagen. Hij was in 68 na Chr. met de latere keizer Galba betrokken bij een opstand tegen Nero. Omdat in de burgeroorlog dit jaar kort na elkaar vier keizers regeerden, wordt 68 na Chr. ook wel het 'vierkeizerjaar' genoemd. Tijdens de onrust in het Romeinse Rijk kwamen in onze streken de Bataven in opstand. Alle castella langs de Rijn grens, ook het Utrechtse, staken zij in 69 na Chr. in brand. De munten behoorden mogelijk tot het bezit van een centurion, een aanvoerder van honderd soldaten, die de gouden aurei van zijn soldij had opgespaard.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1934, 45 en 49-50, pl. XX; Utrecht 1936, 58, afb. 33; Haak & Zadoks-Josephus Jitta 1960; ABKGU 1926-72, 62; Ozinga 1989, 21; Montforts 1995, 21-22, afb. 12.

3 TWEE DAKPANNEN

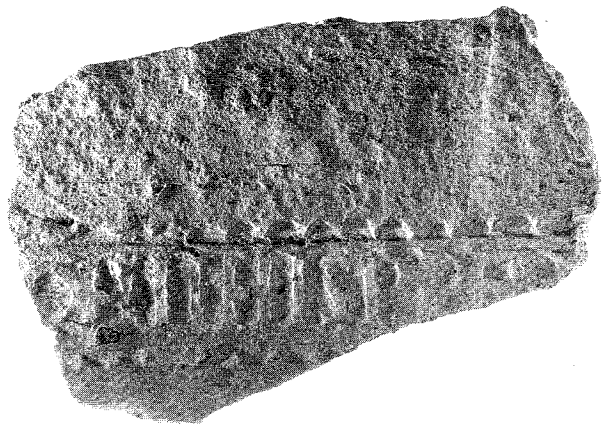
Romeins

- a) Dakpan met stempel EXGERINF, 42 x 37 cm
 b) Dakpan met voetafdruk, 37 x 32 cm (niet afgebeeld)
 Utrecht, Centraal Museum, inv.nrs. 467, 374

De grootste dakpan draagt het stempel van het leger van Neder-Germanië (Exercitus Germanicus Inferior). 79% van de in Utrecht gevonden dakpannen draagt dit stempel of dat van een vendel (legeronderdeel) van dit leger (Vexillarii Exercitus Germanici Inferioris). De kleinste dakpan draagt het stempel van het 'Legio Prima Minervia Antoniniana', het eerste legioen. De dakpan is een misbaksel. Over het stempel heen zien we vaag een voetafdruk van een Romeinse soldaat. De ronde spijkertoppen van de onderkant van de zool van zijn sandaal hebben zich in de nog natte klei gedrukt. Het leger van Neder-Germanië bestond uit vier legioenen van zesduizend man. In Bonn, Keulen, Neuss, Xanten en Nijmegen zijn grote legioensplaatsen geweest. Tussen deze grote plaatsen lagen de kleinere castella waar hulptroepen van vijfhonderd man gelegerd waren. Een legioen controleerde een reeks castella in een bepaald gebied. De in Utrecht gevonden dakpannen met het stempel van het leger van Neder-Germanië (EX GER INF) zijn gemaakt in de militaire pannenbakkerijen op de Holdeurn bij Nijmegen. Daar werden vanaf 175 dakpannen gebakken voor de legerkampen langs de Rijn grens. Het eerste legioen was gelegerd in Bonn van 83 na Chr. tot aan het eind van de derde eeuw. Welke gebouwen in het Utrechtse castellum met de dakpannen waren gedekt, is niet bekend.

Lit.: Bechert 1983, 65-70; Ozinga e.a. 1989, 56-57, 146; Montforts 1995, 23.

4 DAKPANFRAGMENT

Romeins, 88/89-260 (?)
 Aardewerk, 9,1 x 6,1 cm
 Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 666A

Het dakpanfragment is een deel van een imbrex: een bolle pan die de verticale naad tussen platte pannen bedekte. Het fragment draagt het stempel van de tweede cohors der Spaanse infanteristen (Cohors II Hispanorum peditata pia fidelis). De eretitel 'Pia fidelis' duidde aan dat de cohors getrouwe plicht betrachtte. In totaal zijn er vijf dakpanfragmenten met dit stempel bij de opgravingen op het Domplein te Utrecht tevoorschijn gekomen. Utrecht is de enige plaats waar stempels van deze cohors zijn aangetroffen. De cohors is hier gelegerd geweest van ca. 70 na Chr. tot in de derde eeuw. De dakpannen zullen in de omgeving van het castellum zijn gemaakt. Het Utrechtse castellum kon ongeveer één cohors, een hulptroep van vijfhonderd man, herbergen. De Romeinen recruteerden de hulptroepen in het gehele rijk. Ze stationeerden ze vaak ver van hun woonplaats, om te voorkomen dat de soldaten zich in een opstand aan de zijde van de inheemse bevolking zouden scharen.

Lit.: Utrecht 1936, 51; Ozinga e.a. 1989, 22, 56, 57, 146.

5 FRAGMENT VAN EEN MOZAÏEKVLOER

Romeins

Marmer, specie, 7,5 x 6 x 7 cm
 Utrecht, Centraal Museum, coll. Provinciaal Utrechts Genootschap, inv.nr. 1949-643

Het stukje mozaïek is een fragment van een vloermozaïek met een patroon van zwarte banden. De witte en zwarte steentjes zijn ingelegd in witte specie. Het mozaïek zal de vloer hebben gesierd van het hoofdgebouw van het castellum, de zogenaamde 'principia'. Dit hoofdgebouw was gelegen in het midden van het castellum en was rijker uitgevoerd dan de overige bebouwing. Het was bijvoorbeeld al vanaf de eerste eeuw in steen opgetrokken; de overige gebouwen van het castellum waren toen nog van hout. Onder een deel van de principia was vloerverwarming aangelegd. Het vloerfragment, een rest van een vrij kostbare interieurafwerking, is gevonden bij de opgravingen op het Domplein in 1949.

Lit.: Ozinga e.a. 1989, 162.

6 LANSPUNT

Romeins

IJzer, l. 19,8 cm

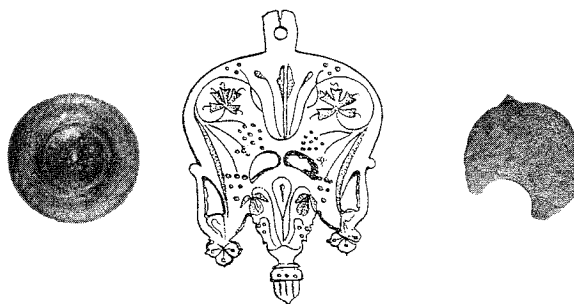
Utrecht, Centraal Museum, coll. Provinciaal Utrechts Genootschap, inv.nr. 1929-83W

De lanspunt heeft de vorm van een langgerekte ruit en heeft een holle, kegelvormige schachtkoker. De top van de lanspunt is afgebroken. Behalve met lansen, lichte werpsperen, waren de soldaten van de hulptroepen uitgerust met een lang tweezijdig slagzwaard, harnas en schild. Ondanks dat het castellum een legerkamp was, zijn bij de opgravingen op het Domplein maar weinig wapens gevonden. Wapens

waren namelijk een kostbaar bezit. De soldaten waren persoonlijk verantwoordelijk voor hun uitrusting. Ze waren daar dus zuinig op. De lanspunt werd gevonden bij de opgravingen op het Domplein in 1929.

Lit.: Van Giffen 1934, 32; ABKGU 1926-72, 55; vgl. Bechert 1983, 71.

7 VERSIERING VAN PAARDEUITG

Romeins, 2de helft 1ste eeuw (?)

a) Ronde sierschijf, brons, verzilverd (?), diam. 3,9 cm

b) Hangertje, brons, verzilverd, 7 x 4,8 cm

c) Amulet, geel koper, diam. 3,5 cm

Utrecht, Centraal Museum, inv.nrs. 1934-803, 1933-1527, 1934-869

De leren riemen van het Romeinse paardetuig waren rijk bezet met ronde sierschijven (phalerae) en hangertjes. Het hier afgebeelde sierschijfje, de hanger en het amulet zijn gevonden op het Domplein bij de opgravingen van 1933 en 1934. In de voorkant van het ronde schijfje is plantornament gegroefd. Het motief was gevuld met niello, een mengsel van o.a. zilver en zwavel. De achterkant is voorzien van twee beugels om een riem van het paardetuig doorheen te steken. De hanger is deels opengewerkt en was ooit bevestigd aan een sierschijf. Net als op het ronde plaatje is verdiept symmetrisch ranken-ornament aangebracht dat oorspronkelijk opgevuld was met roodkoper. De amulet heeft de vorm van een halve maan en is aan de achterzijde voorzien van een gebogen stift. Zij zal een onheilafwerende functie hebben gehad. Of er ooit ruiters in het Utrechtse castellum was gelegerd, is niet bekend.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1934, 50, fig. 12; Vollgraff & Van Hoorn 1936, 101, afb. 59, 60; Vollgraff & Van Hoorn 1938, 151; Brouwer 1982, 124-132, 145-199, m.n. p. 158, nr. 4; vgl. Nijmegen 1989, 34-35; vgl. Van der Roest 1994, afb. 124, 127; Montforts 1995, 38, afb. 31.

8 RONDE SIERSCHIJF

Romeins, 70-150 na Chr.

Brons, diam. oorspr. 7,5 cm

Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 1934-648

Sierschijven werden niet alleen als versiering van paardetuig gebruikt. Ze werden ook door soldaten als onderscheiding op de borst gedragen. In dat geval hadden ze vaak de

vorm van een kopje zoals dit fragment, dat in 1934 bij het onderzoek op het Domplein werd gevonden. Het halfbolvormige reliëfkopje was oorspronkelijk omgeven door een brede, geprofileerde rand. Het ronde hoofdje draagt een muts op kort haar dat het gezicht omlijst. Het gezicht heeft grote amandelvormige ogen, een brede neus en een vrij kleine mond.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1936, 101, fig. 57; vgl. Bechert 1983, afb. 78 en 88; Montforts 1995, afb. 31.

9 PLAAT MET LATIJNSE INSCRIPTIE

Romeins

Zandsteen, h. 46 x b. 38 cm, dikte 11 à 12 cm; h. 46,5 x b. 70 cm, d. ca. 12 cm, drie kleinere fragmenten
Utrecht, Centraal Museum, zonder nummer

De stenen plaat is gevonden in 1929 ten noorden van het koor van de Heilig-Kruiskapel op het Utrechtse Domplein, als onderdeel van twee op elkaar liggende, middeleeuwse graven. De inscriptie op de steen is raadselachtig. De letters zijn voorzien van vele ligaturen (verbindingen), waardoor de tekst vrijwel onleesbaar is geworden. Welke bedoeling men daarmee heeft gehad, en of de tekst van het begin af aan zo is geweest, is niet bekend. Verschillende geleerden hebben geprobeerd de tekst te ontcijferen. Prof.dr. C.W. Vollgraff, hoogleraar klassieke talen aan de Universiteit van Utrecht, leidde in de jaren dertig uit de inscriptie af dat het Utrechtse castellum ooit Albiobola geheten zou hebben. De teksten zouden wijdingsinscripties zijn van de tweede cohors der Spaanse infanteristen. In de inscripties zouden de

personen zijn genoemd die hadden bijgedragen aan de oprichting van een monument ter ere van verschillende goden. Deze verklaring is nooit algemeen aanvaard en tot nu toe is er geen bevredigende lezing gevonden.

Lit.: Utrecht 1936, 51; ABKGU 1926-72, 51-53, 58-59; Ozinga 1989, 20, noot 34 (lit.opg.).

10 ONDERSTE HELFT VAN EEN ZITTENDE JUPITER

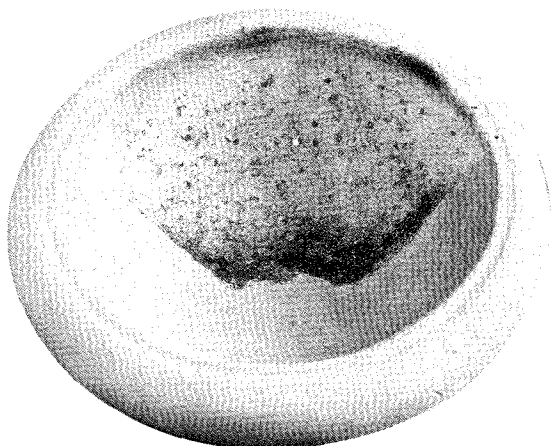
Romeins, eind 2de-1ste helft 3de eeuw (?)

Kalksteen, h. ca. 17 x b. ca. 22,5 x d. ca. 21 cm

Utrecht, coll. Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, inv.nr. 1935-1343

Het beeld is een fragment van een reliëf. De wat onderuitgezakt zittende figuur is tot het middel bewaard gebleven en stelt vermoedelijk de Romeinse god Jupiter voor. Jupiter was de oppergod en vader van de goden. Over zijn gebogen benen is een doek gedrapeerd, die langs zijn rechterbeen afhangt en in een grote plooi over zijn linkerbeen is geslagen. De plooien over Jupiters schoot en langs zijn linkerbeen komen bij zijn linkerheup weer bijeen. Uit het gewaad rijst het restant van de godentors op. De sterk gewelfde buik en de navel zijn nog goed herkenbaar. Op de linker knie rust de linkerhand die zich om een niet nader te identificeren voorwerp heeft gebald. Het reliëf heeft mogelijk naar rechts ver-

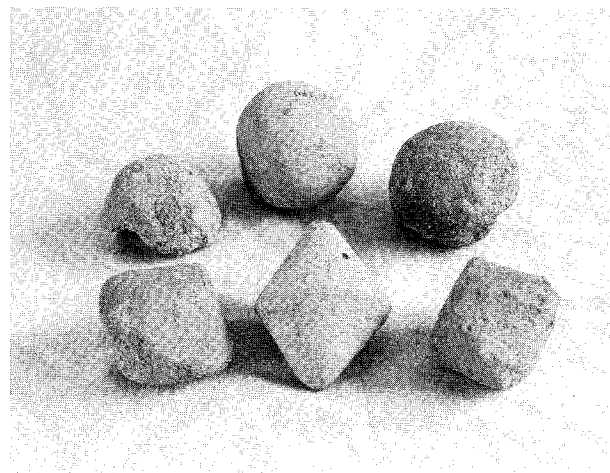
toonde wrijfschaal is een laag grind verwerkt om een ruw oppervlak te verkrijgen.

Lit.: Montforts 1986, 126-131, afb. 26,26; Montforts 1991, 23-27, afb. 15,6,9-11,13,20; vgl. Vader-Reinsma 1994, 169-172; Montforts 1995, afb. 36,6,9-11,13,20.

13 SLINGERKOGELS

Romeins, 2de eeuw (?)
Gebakken klei en tufsteen, diam. 6 tot 8 cm
Utrecht, coll. Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum,
inv.nrs. BT 01/09/00/06/03, BT 01/11/00/01/07

In de westelijke vicus werden ook sporen van de militaire functie van het castellum gevonden, zoals deze zes slingerkogels. Slingerkogels werden gemaakt van gebakken klei

en tufsteen. De vorm kon variëren van dubbelconisch tot rond of eivormig. Zoals de naam al aangeeft werden ze door de Romeinse soldaten naar de vijand gegooid met behulp van een slinger, die bestond uit een leren (of stoffen?) band.

Lit.: Montforts 1986, 126-131, afb. 26,26; Montforts 1991, 23-27, afb. 15,26; Montforts 1995, afb. 36,26.

14 DEEL VAN EEN BESPIJKERDE SANDAAL

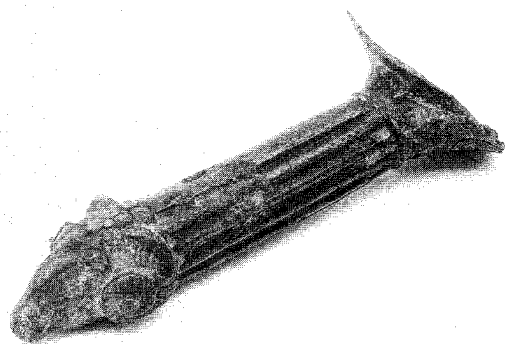
Romeins, 2de eeuw (?)
IJzer, ca. 9 x 7,5 x 2,5 cm
Utrecht, coll. Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum,
inv.nr. BT/03/00/01/02/01

Van de kleding van de Romeinse soldaten die in het Utrechtse castellum waren gelegerd is maar heel weinig bewaard gebleven. Deze rest van een leren sandaal is gevonden in de afvalkuil van de westelijke vicus. Het leer van de sandaal is geheel vergaan. Alleen een fragment van de ijzeren spijkers beslagen zool is overgebleven. De spijkers zijn door corrosie aan elkaar gekit. De voet van de grote Romeinse dakpan (cat.nr. 3b) is met de zool van de sandaal samen geplaatst.

Lit.: Montforts 1986, 126-131, afb. 29; Montforts 1991, 23-27, afb. 15,26; Montforts 1995, afb. 36,26.

15 STEEL VAN EEN PLENGSCHAAL

Romeins, 1ste eeuw
Brons, l. ca. 16,1 cm
Utrecht, Centraal Museum, coll. Provinciaal Genootschap, inv.nr. 3428

De holle steel is voorzien van groeven en loopt uit in een stevige ramskop met forse, gedraaide hoorns. De kop was oorspronkelijk vrij fijn gedetailleerd. De steel is vermoedelijk het handvat geweest van een zogenaamde plengschaal. Een dergelijke platte schaal kon worden gebruikt voor het opvangen van water uit een waterkan dat werd uitgegoten om de handen mee te wassen. Ook werden deze schalen gebruikt voor reinigingsdoeleinden bij offerplechtigheden. Bronzen vaatwerk behoorde tot het duurste tafelgerei. De steel is gevonden bij de afbraak van het Utrechtse kasteel Vredenburg in 1869. Het is niet bekend hoe het voorwerp zover buiten het castellum terecht is gekomen.

Lit.: Utrecht 1890, nr. X 137; Van Hoorn 1926, 28; vgl. Bechert 1983, afb. 151; vgl. Nijmegen 1989, 42-43; Montforts 1991, noot 17; Montforts 1995, 42, afb. 38.

16 KANNETJE

Romeins, 1ste eeuw (?)

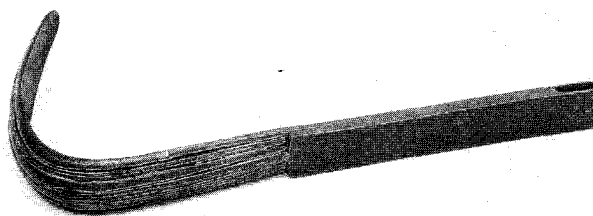
Brons, h. 13,2 cm

Utrecht, Centraal Museum, coll. Provinciaal Utrechts Genootschap, inv.nr. 7365

Het kannetje is klein en bol en heeft een korte slanke hals die naar boven toe breed uitloopt. Aan een zijde is de halsoopening ingeknepen, zodat een schenkuit is ontstaan. Aan de bolle kant tegenover de schenkuit is een ronde plek te zien: de aanhechting van een handvat dat tevens aan de bovenrand bevestigd is geweest. Het oppervlak van het kannetje is verweerd en zit vol putjes. Het zou voor wijn, of voor het uitschenken van water voor het wassen van de handen aan tafel kunnen zijn gebruikt. Het kannetje is een losse vondst, gedaan in 1915 tijdens grondwerken bij Paushuizen aan de Kromme Nieuwegracht te Utrecht.

Lit.: Verslag PUG 1915; vgl. Bechert 1983, afb. 151; vgl. Nijmegen 1989, 42-43.

17 STRIGILIS

Romeins, 1ste eeuw (?)

Brons, l. 20,5 cm

Utrecht, Centraal Museum, zonder nummer

De Romeinen besteedden veel aandacht aan hun persoonlijke hygiëne. Bij iedere legerplaats was een badgebouw, waar soldaten en burgers zich konden baden. Zeep kenden de Romeinen niet. Ze smeerden zich in met een mengsel van olijfolie en zand en schraapten zich vervolgens af met een 'strigilis' ofwel badschrapper. De hier getoonde, bronzen strigilis draagt de inscriptie: Eros Solonis. Dat betekent: Eros, zoon van Solon. Het handvat is massief. De gebogen buitenzijde is geribbeld. De badschrapper werd in 1933 gevonden tijdens de opgravingen op het Utrechtse Domplein.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1934, 50, fig. 11; Utrecht 1936, 51; Montforts 1995, 39 en 40, afb. 34.

De Franken

In de vierde eeuw begonnen de grenzen van het Romeinse Rijk te verzwakken. Germaanse volkeren, waaronder de Franken die ten oosten van de Rijn woonden, trokken in kleine groepjes het rijk binnen. Uit deze periode dateert de zogenaamde goudschat van Rhenen (cat.nr. 22). In 406 hield de Rijngrens definitief op te bestaan. De zogenaamde Volksverhuizingen kwamen toen op gang. De Franken trokken in de vierde en vijfde eeuw via Nederland naar België en het noorden van Frankrijk en zullen zich deels ook in Nederland hebben gevestigd. Het Romeinse castellum te Utrecht is waarschijnlijk in deze roerige periode niet verlaten. Twee jongensgraven met Frankische bijgaven (cat.nrs. 20 en 21), gevonden op het huidige Pieterskerkhof, wijzen erop dat het castellum waarschijnlijk in Frankische handen is geraakt. In de tweede helft van de vijfde eeuw kwam in Doornik de Frankische koning Merovech aan de macht. De Frankische cultuur wordt vanaf die tijd 'Merovingisch' genoemd. De macht van de Merovingische koningen werd in onze streken in de loop van de zesde en zevende eeuw sterker. Een beeld van de cultuur en ook de rijkdom van de elite in onze streken geven de archeologische vondsten uit het Merovingische rijengravelveld uit Rhenen (cat.nrs. 24-26). In de zevende eeuw kwam het zwaartepunt van de macht in het Oostfrankische Rijn- en Maasgebied te liggen, waar de Pippiniden, hofmeiers van de Merovingische koningen, hun familiebezittingen hadden. De bijgaven van het ruitergraf uit Lent bij Nijmegen (cat.nr. 27) tonen deze Oostfrankische invloed. Bij de beschrijvingen kan de term Merovingisch zowel een aanduiding zijn van de cultuur waarin het voorwerp is ontstaan als van de ontstaansperiode (tweede helft vijfde tot midden achtste eeuw).

18 GOUDEN EIKELTJE

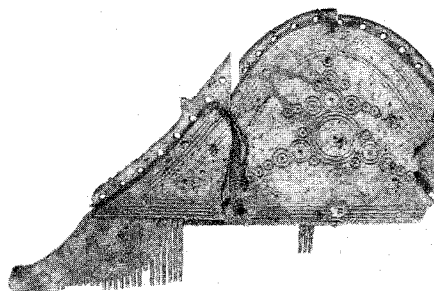
Romeins/Merovingisch (?), 4de/5de eeuw (?)
Bladgoud, l. ca. 2 cm
Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 1935-1311A

Dit piepkleine, gouden eikeltje bestaat uit twee aaneengesoldeerde stukjes bladgoud. Het werd gevonden in een dunne, zwartbruine aardlaag tussen de resten van de oostwestmuur van het hoofdgebouw van het Utrechtse castellum en de daarop geplaatste romaanse funderingen. In dezelfde aardlaag werden onder andere fragmenten van grof

Merovingisch of Karolingisch aardewerk met reliëfbanden en een fragment van een geëmailleerde bronzen fibula met rood en wit email gevonden. Het is tot nu toe niet mogelijk gebleken het eikeltje exact te dateren. Gezien de vindplaats zou het uit de overgangperiode kunnen stammen waarin de Romeinen het Utrechtse castellum verlieten en de Franken dit vermoedelijk overnamen.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1936, 139 en 156, fig 76.

19 KAM

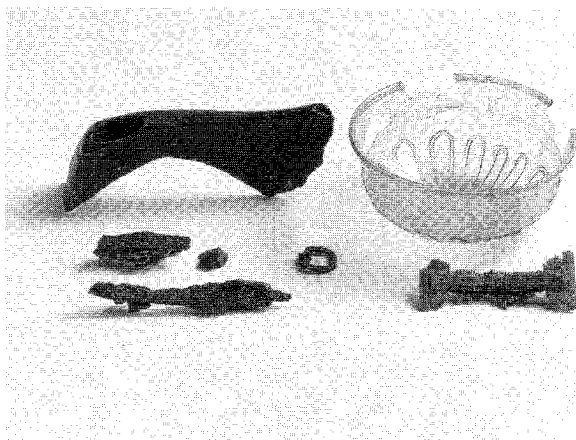
Frankisch (?), 400-500 (?)
Been, l. 9,5 cm
Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 1935-1138

De kam zit ingeklemd tussen twee driehoekige dekplaten, die met metalen nieten aan elkaar zijn bevestigd. De vorm van de dekplaten is geaccentueerd door vier parallelle, ingeritste omtreklijnen langs de randen. Het middenveld van de dekplaten is gedecoreerd met een puntcirkelornament dat lijkt op een figuurtje met gespreide armen en benen. De kam is een zogenaamde drielagenkam met klokvormige greep, welk type wordt gedateerd in de periode 400-500. De herkomst is onzeker: dergelijke kammen komen in een groot deel van Noordwest-Europa voor. De kam is gevonden bij de opgravingen op het Domplein van 1935, even boven het hoogste Romeinse niveau.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1938, 141-142, 157, fig. 79;
Knol 1993-2, 81-82; Montforts 1995, afb. 23.

20 BIJGAVEN UIT HET EERSTE KINDERGRAF VAN HET PIETERSKERKHOF

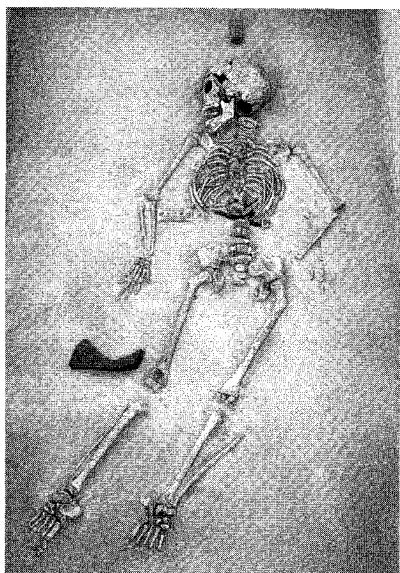
Frankisch, 410-443
Kommetje, glas, diam. 13,5 cm, h. 5,8-6,2 cm
Kam, been, ca. 9 x 3,7 cm
Werpbijl, ijzer, l. ca. 18 cm
Vuurslag (fragment), ijzer, ca. 5,5 x 1,8 cm
Gesps, brons, ca. 2,5 x 2,5 cm
Mes, ijzer, ca. 11,8 cm
Utrecht, coll. Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, zonder nummers

Bij opgravingen op het huidige Pieterskerkhof te Utrecht werden in de jaren tachtig twee kindergraven en het graf van een volwassene gevonden. De graven dateerden uit de eerste helft van de vijfde eeuw. Dit kindergraf was van een jongen van ongeveer elf jaar oud. Hij was begraven met zijn hoofd naar het zuiden en zijn voeten naar het noorden. Zijn verwanten hadden hem alles meegegeven wat hij in het hiernamaals nodig kon hebben: voedsel, wapens, werktuigen en toiletgerei. Een glazen kommetje was aan zijn voeten-einde gezet en een benen kammetje was hem in de linkerhand gegeven. Hij droeg een leren gordel met een bronzen gesp waaraan een ijzeren mes en een ijzeren vuurslag hingen. Een werpbijl (francisca) was bij hem neergelegd. Zo'n werpbijl met korte steel is als grafgift voor een kind een zeldzaamheid. Vaker werd een kleinere, symbolisch bedoelde bijl meegegeven. Zowel de bijl als het glas waren voor die tijd kostbare bijgaven. Het kind moet daarom van goede komaf zijn geweest.

Lit.: De Groot 1992, 8-12, fig. 5, 6 en 7; Van Es 1994-4, 80-81; vgl. Berlijn 1995, Tafel 49 en 50.

21 RECONSTRUCTIE VAN HET TWEEDE KINDERGRAF VAN HET PIETERSKERKHOF MET BIJGAVEN

Frankisch, 410-443

Mes, ijzer, ca. 15 x 2,5 cm

Vuurslag, ijzer ingelegd met koperdraad, deel van gespje, ca. 8,5 x 3,5 cm

Spitsbeker, glas, h. ca. 13 cm, diam. ca. 5 cm

Bijl, ijzer, ca. 17 cm

Gesp, hertshoorn, ca. 3,5 x 2,5 cm

Kam, been, ca. 9 x 4 cm

Utrecht, Centraal Museum, coll. Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, zonder nummers

Het tweede kindergraf van het grafveld op het Pieterskerkhof bevatte het stoffelijk overschot van een jongen van ca. tien jaar oud. Afgebeeld is de reconstructie van dit graf. De bijgaven tonen veel overeenkomsten met die van het eerste kindergraf. Aan het hoofd van de jongen was een glazen spitsbeker geplaatst. Onder andere in het grafveld van Rhenen en in het graf van de zogenaamde 'Prinses van Zweeloo' zijn vergelijkbare spits- of puntbekers gevonden. Ze worden in het algemeen in de vierde en vijfde eeuw gedateerd. Tussen het middel en de rechterarm van het kind lag ter hoogte van zijn elleboog een benen kammetje. In zijn rechterhand had hij een werpbijl. Om zijn middel droeg hij waarschijnlijk een leren riem waarvan alleen de gesp van hertshoorn bewaard bleef. Aan deze riem hingen een ijzeren vuurslag en een mes. De vuurslag is langs de rand ingelegd met gevlochten koperdraad.

Lit.: vgl. Glazema & Ypey 1956, 35, 37 en 39; De Groot 1992, 8-12, fig. 5, 6 en 7; Van Es 1994-4, afb. 71.

22 GOUDSCHAT VAN RHENEN

Twee halsringen (torques), Germaans/Nederrijns, eind 4de eeuw, goud, 19,8 x 12,4 cm en 24,6 x 19 cm

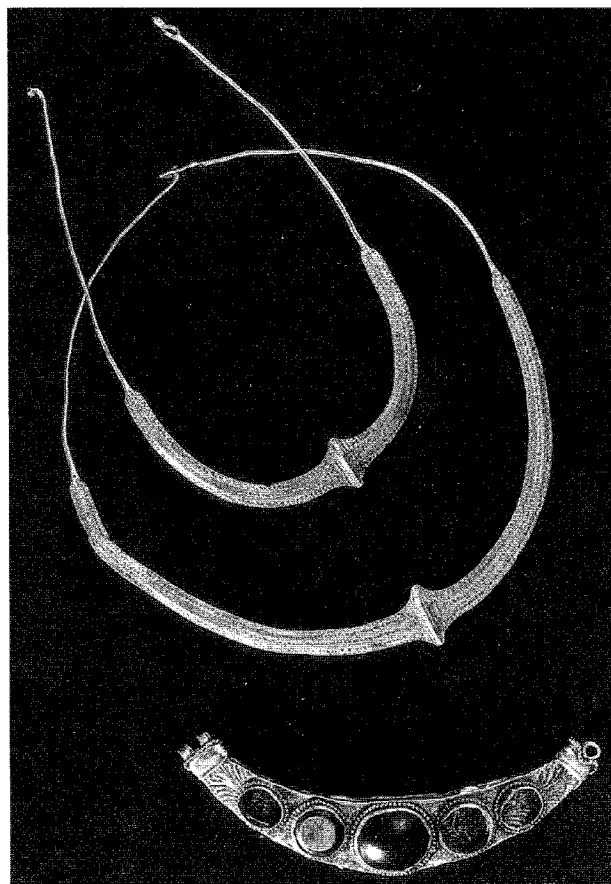
Schakel van een halsketting, Romeins, vóór 384 na Chr., goud, glas, 17,4 cm x 3,1 cm

Rhenen, Gemeentemuseum Het Rondeel, inv.nrs. A^o28, A^o29 en A^o27

De halsringen, een grote en een kleine, bestaan uit dik gouddraad dat naar het midden toe steeds breder uitgehamerd is tot bladgoud en daar gevormd is tot een van binnen holle, rondgebogen buis. Het verdikte gedeelte is versierd met ingestempelde, kleine driehoekjes, gaatjes en stipjes. Er zijn vergelijkbare exemplaren gevonden in onder andere Velp (Gld.), Olst (Ov.), Beilen (Dr.) en Nijmegen. Ze zijn vermoedelijk alle afkomstig uit één werkplaats aan de Nederrijn. De losse schakel is uniek voor Nederland. Twee van de vattingen aan de voorzijde van de halve-maانvormige schakel hebben hun zetting van glas behouden. De middelste is gevuld met donkergroen glas, die links daarvan met zwart glas met een lichtblauwe inleg. Aan de uiteinden van de schakel is een veerachtig bladmotief ingedreven. Ditzelfde motief wordt op de achterzijde herhaald, uitgezonderd het vierkante middengedeelte waarop met kleine puntjes een tekst is ingedrukt: 'E.R.E.F -v./ YXXII.M./ PRO.CLV.' Ofwel: Ere fecit, dat betekent: Ere heeft deze ketting gemaakt; 5 uncia; de prijs van de ketting was 22.000 denariorum; de opdrachtgever heette Proclu(s). De vermelde goudwaarde geeft aan dat de ketting gemaakt is tussen 301 en 385, door een Romeinse goudsmid. Het type schakel

is bekend als waardigheidsteken van leden van de keizerlijke lijfwacht in Byzantium. Gouden halssieraden, zoals de goudschat van Rhenen, waren in de Germaanse maatschappij alleen in bezit van stamhoofden en koningen. Wellicht behoorde de schat ooit aan de leider van één van de Frankische stammen die zich in de vierde eeuw in het Middennederlandse rivierengebied hadden gevestigd.

Lit: Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-1960, nr. 77 (lit. opg.); Heidinga 1990, 14-19, noot 5 (lit.opg.), fig. 5.

23 WORGDOEK VAN CUNERA

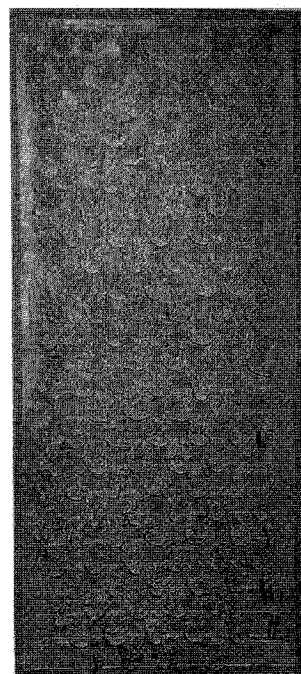
Koptisch, 4de/5de eeuw

Linnen, 140 x 60 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM inv.nr. t. 65

Rhenen was in de vroege middeleeuwen een belangrijke plaats. Dit blijkt uit de rijke archeologische vondsten (cat.nrs. 22, 24 en 25). Wellicht was er ooit een stamhoofd of 'koning' gevestigd. In de zogenaamde Cunera-legende zijn mogelijk stukjes echte historie verweven. Cunera zou volgens deze legende één van de elfduizend maagden zijn geweest die in de vierde eeuw met de heilige Ursula op belevaart naar Rome gingen. Allen werden bij Keulen gedood door de Hunnen, maar Cunera werd gered door koning Rabbodus, die zijn hof had te Rhenen. Later werd Cunera door zijn jaloerse vrouw gewurgd. Ze zou begraven zijn op de plaats waar nu nog in Rhenen aan de oever van de Rijn

het Cuneraheuveltje ligt. Bij haar graf zouden wonderen zijn gebeurd. Volgens de legende heeft Willibrord op verzoek van de plaatselijke bevolking Cunera's gebeente verheven, dat wil zeggen: uit het graf genomen en naar een kerk overgebracht. Daar werd de heilige sindsdien vereerd. Toen het graf werd geopend, zou de halsdoek waarmee Cunera gewurgd zou zijn, geheel ongeschonden zijn geweest. Deze hier getoonde zogenaamde 'worgdoek' werd eeuwenlang in de St. Cunerakerk van Rhenen vereerd. De grote noppen waarmee de doek is versierd, zijn door weven met de fijne ondergrond verbonden. De bijzondere doek stamt uit de tijd waarin de legende zich zou hebben afgespeeld.

Lit.: Utrecht 1939-1, nr. 265; Utrecht 1948, nr. 199; Vijvers 1991 (lit.opg.).

24 BIJGAVEN UIT EEN MANNENGRAF UIT RHENEN

Merovingisch, 2de helft 6de eeuw

Ango (werpspies), ijzer, 89,2 x 3,7 x 2,2 cm

Lansspits, ijzer, 44,4 x 3,5 x 2,5 cm

Emmer, hout en brons, h. 31,5 cm, diam. 27,5 cm

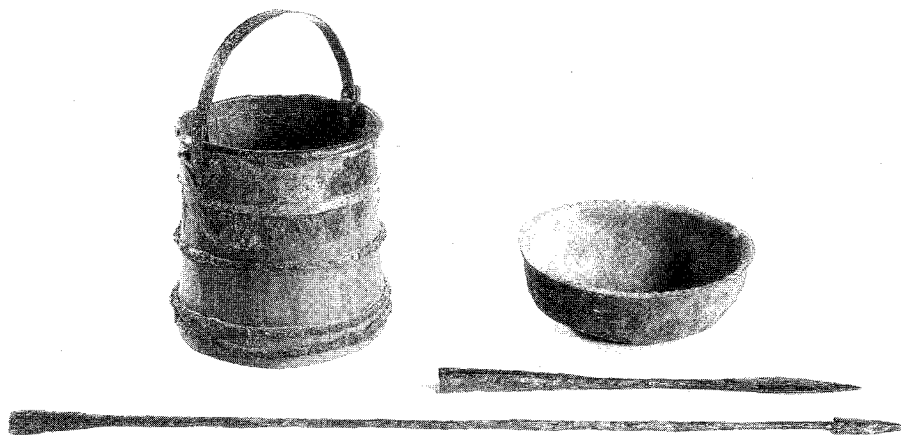
Bekken, brons, h. 10 cm, diam., 28,6 cm

Schildknop, ijzer, h. 9,4 cm, diam. 17 cm (niet afgebeeld)

Twee klinknagels en een deel van de greep van het schild, ijzer en hout, h. 1,2 cm, diam. 2,0 cm en 2,8 x 11,3 x 3,7 cm (niet afgebeeld)

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nrs. Rh 763 A, Rh 763 B, Rh 763 F, Rh 763 G, Rh 763 Ca, Rh 763 Cc, Rh 763 Cb

Tijdens zandwinning op de zuidelijke helling van de Donderberg ten westen van Rhenen, werd in 1951 het tot nu toe grootste Merovingische rijengrafveld in Nederland ontdekt. De bijgaven uit de graven geven een indicatie van de sociale status van de overledenen. De hier getoonde graf-

inventaris komt uit één van de rijkste mannengraven. Aan wapens had men de man een ijzeren werpspies of ango, een lansspits en een schild meegegeven. De ango is een lange, ijzeren spies met weerhaken en had oorspronkelijk een korte houten schacht. De lans, waarvan alleen de spits bewaard is, kan met de bijbehorende houten schacht tot twee meter lang zijn geweest. Afhankelijk van de grootte en het gewicht werden lansen als werp- of stootwapen ingezet. Van het schild zijn alleen de ijzeren schildknop, een deel van de greep en twee klinknagels overgebleven. De schildknop bedekte een opening in het midden van het ronde, met leer overtrokken, houten schild. Aan de achterzijde van deze opening bevond zich de greep van het schild. Het graf bevatte verder kostbaar bronzen vaatwerk: een bekken en een houten, met brons beslagen emmer. Het bronzen bekken diende als binnenbekleding van een grote houten kom. Het bronzen hengel en een sierrand van de houten emmer zijn bedekt met een patroon van puntcirkels. Onder de sierrand zijn driehoekige plaatjes geklemd die in het midden een gestileerde voorstelling van een baardige mannenkop dragen. Waarvoor het bronzen vaatwerk diende is niet precies bekend. De emmer diende wellicht voor wijn, die later in tuitkannen werd overgeschonken. Het bekken was wellicht een wasbekken, waarin het water dat voor een handwassing werd uitgegoten, kon worden opgevangen. Niet alleen de kostbaarheid van de bijgaven, maar ook de soort bijgaven duiden erop dat de overledene een belangrijk persoon was. Ango's zijn alleen in graven van mannen uit de hoogste kringen aangetroffen. De lans was bij de Franken een teken van koninklijke macht en kon als teken van de rechtsmacht of de hoge stand in het graf worden meegegeven.

Lit.: Glazema & Ypey 1956, afb. 28-29; De Boone & Ypey 1959, fig. 14; Ypey 1973, 300-303, afb. 9; Van Es 1990-3, 76-77; Wagner 1994; vgl. Bonn 1994, nr. 4; vgl. Berlijn 1995, Tafel 35, 37, 38; vgl. Giesler z.j. nrs. 10, 18, 24, 26, 27.

25 BIJGAVEN UIT EEN VROUWENGRAF UIT RHENEN (KLEURENAFB. 1)

Merovingisch, rond 600

Twee beugelfibulae, verguld zilver, l. 9 cm

Eén broche van een paar, verguld zilver, almandijn, diam. 2,9 cm

Haarpen, brons, 16,5 x 0,8 cm

Kralensnoer, 145 kralen van glas en barnsteen

Kralensnoer, negen kralen van glas, barnsteen en bergkristal

Gefacetteerde kraal (spinschijf?), bergkristal, h. 2,7 cm, d. 4,6 cm

Armband, zilver, diam. 7,1 cm

Gesp, brons, 2,4 x 3,2 cm

Vier munten: drie Romeinse, zilveren denariën van Commodus (183-184), Galba (69) en Antoninus Pius (na 141) en een Ostrogotische, halve siliqua (zilveren muntje) van Theodorik (493-526)

Mes, ijzer, hout, 14 x 1,7 cm

Vuurslag, ijzer, 16,1 x 3,8 x 0,5 cm

Slot van een kistje (fragment), ijzer, hout, 4,6 x 4 cm

Slurfbeker, glas, h. 15 cm, diam. 9,5 cm

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nrs. Rh 413 Aa-b, Rh 413 Ba-b, Rh 413 C, Rh 413 Ea, Rh 413 Eb, Rh 413 F, Rh 413 G, Rh 413 J, Rh 413 Ka-d, Rh 413 L, Rh 413 M, Rh 413 O, Rh 413 P

Het grafveld van Rhenen bevatte ook enkele zeer rijke vrouwengraven. Graf nr. 413 was het rijkste vrouwengraf. De hier beschreven inventaris geeft een goed beeld van de verschillende sieraden die de vrouwen meekregen. Het graf bevatte twee paar fibulae (spelden). De kleinere zijn zilveren rozetten, ingelegd met almandijn, een rode halfedelsteen. Ze werden gebruikt om de halsopening van het onderkleed dicht te maken en waren zeer algemeen. De grotere, verguld zilveren beugelfibulae zijn kostbaarder. Ze dienden om het onderste deel van de rok of het overkleed bijeen te houden. De beugelfibulae hebben een kerfsnede-versiering. De kopplaten zijn versierd met knoppen, de voetplaten hebben de vorm van gestileerde dierkoppen. Beugelfibulae waren geliefde sieraden in de vijfde en zesde eeuw. Aan de niet bewaard gebleven leren gordel, die met een bronzen gesp was gesloten, hingen het mes en de vuurslag en een grote berg-

kristallen kraal, die mogelijk als spinschijf of amulet werd gebruikt. Aan bergkristal werd een genezende en onheilafwerende kracht toegekend. Om de hals droeg de vrouw een veelkleurig kralensnoer, terwijl om haar (rechter?)pols een kleiner kralensnoer was bevestigd. De open, zilveren armband met verdikte uiteinden, heeft ze vermoedelijk om de linkerpols gedragen. Dit soort armbanden komt voornamelijk voor in graven van vrouwen met een hoge sociale status. Het haar van de vrouw was opgestoken met een bronzen haarpen. Naast haar persoonlijke sieraden werden ook een houten kistje en een glazen slurfbeker in het graf gelegd. Van het kistje is het slot bewaard gebleven. Over de inhoud is niets bekend. De beker zal drank bevat hebben. De dode had immers in het hiernamaals behalve sieraden en gebruiksvoorwerpen ook eten en drinken nodig. Slurfbekers werden gemaakt naar laatromeinse voorbeelden uit de vierde en vijfde eeuw. Het maken van de slurfjes vereiste grote vakkundigheid van de glasblazers. Ook deze kostbare grafgift wijst op de hoge positie die deze vrouw in de samenleving had.

Lit.: Glazema & Ypey 1956, nr. 4 en 5 en 24; De Boone & Ypey 1959, fig. 8; Isings 1959, 219-220, fig. 12; Ypey 1964; Ypey 1973, 297; Leiden 1993, nr. 5 en 12; vgl. Bonn 1994, nrs. 75-77; vgl. Berlijn 1995, Tafel 1-2, 6, 17-18, 20-21.

26 MEROVINGISCH DRAAISCHIJF-AARDEWERK

Potje, 2de helft 6de eeuw, gladwandig, rood aardewerk, h. ca. 9,2 cm, diam. ca. 13,2 cm

Potje, 1ste helft (?) 6de eeuw, gladwandig, zwart aardewerk, h. ca. 14,4, diam. ca. 14,9 cm (niet afgebeeld)

Potje, 1ste helft 7de eeuw, gladwandig, zwart aardewerk, h. ca. 11,1 cm, diam. ca. 11,85 cm (niet afgebeeld)

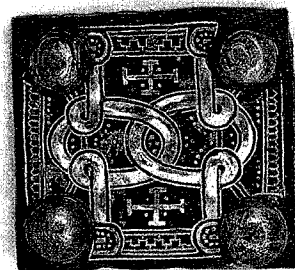
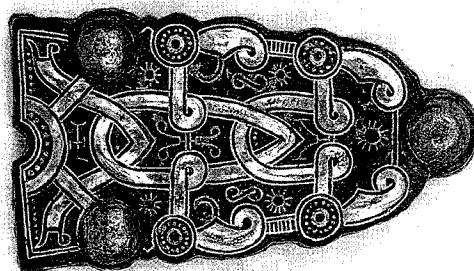
Pot, 7de eeuw (?), ruwwandig, geel aardewerk, h. 26,5 cm, diam. ca. 23,4 cm

Tuitkan, 2de helft 6de/7de eeuw, gladwandig, zwart aardewerk, h. ca. 20 cm, diam. ca. 22,2 cm

*Bijgaven uit een
vrouwengraf uit Rhenen.
Merovingisch, rond 600.
Cat.nr. 25.*

*Bijgaven uit een ruitergraf
uit Lent bij Nijmegen.
Merovingisch, 630-680.
Cat.nr. 27.*

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nrs. Rh 722 D; Rh 595 M; Rh 774 D; Rh 57 A; Rh 430 A

In het grafveld van Rhenen is zeer veel aardewerk aangetroffen. Hierin was eten en drinken meegegeven aan de doden. Ook zullen er potten als as-urn gebruikt zijn. Het hier getoonde zal voornamelijk tafelgerei zijn geweest. Het kleine rode potje behoort tot het 'knikwand-aardewerk', genoemd naar de knik in de buik. Op de schouder is het versierd met onregelmatige lijnen van driehoekige putjes. De decoratie is aangebracht met een radstempel. Het potje was geplaatst aan het hoofdeinde van het graf van een meisje. Het grootste zwarte knikwandpotje stond aan het hoofdeinde buiten de grafkist van een vrouw. Het is versierd met ingekraste rechte en zig-zaglijnen. Het kleinste, zwarte knikwandpotje heeft op de schouder een radstempelversiering van zes regelmatige rijen ingedrukte driehoekjes. Het behoorde tot de inventaris van een mannengraf en stond in het

midden aan het hoofdeinde. De grote pot heeft de rondere vormen van het latere Merovingische aardewerk. De pot is gevonden in een brandgraf, dat wil zeggen het graf van een gecremeerde dode. Ook de tuitkan komt uit een brandgraf. De schouder ervan is versierd met brede radstempelbanden. Het zijn meanders, opgebouwd uit kleine rechthoekjes. De korte, stevige, iets toegeknepen tuit is, net als het handvat, apart aangezet. Merovingisch aardewerk was van hoge kwaliteit. Het was niet handgevormd zoals het inheemse, maar werd in pottenbakkers-ateliers met behulp van een draaischijf vervaardigd. Deze ateliers lagen onder andere in het Rijn- en Eifelgebied. Het aardewerk werd vrij hard gebakken, versierd en gepolijst. Afhankelijk van de manier van bakken, verkreeg men rood, zwart of meer gelig aardewerk. Het werd ook naar het Friese gebied geëxporteerd.

Lit.: vgl. Leiden 1993, nr. 9; vgl. Berlijn 1995, Tafel 42, 43 en 45.

27 BIJGAVEN UIT EEN RUITERGRAF UIT LENT BIJ
NIJMEGEN (KLEUREN AFB. 2)

Merovingisch, 630-680

Gordelgarnituur, ijzer met zilver en messing bekleed en ingelegd: gesp en tegenplaat samen ca. 25 cm, rugplaat ca. 5,4 x 6 cm

Paardebit, ijzer ingelegd met zilver, ca. 30 x 15 cm (niet afgebeeld)

Nijmegen, Provinciaal Museum G.M. Kam, inv.nrs. 1972/24-4 t/m 6, 1972/24-38

De hier getoonde rijkversierde gesp, tegenplaat en rugplaat zijn afkomstig uit het graf van een ongeveer veertigjarige man. Ze zijn met vlechtwerk van brede zilveren banden versierd. De banden eindigen in gestileerde vogelkoppen met gekrulde snavels en een met messing gedetailleerd oog. Tussen de banden zijn in de zwarte velden van het ijzer kleine figuurtjes van messing ingelegd: gelijkarmige kruisen, zon en maan en knooppotieven. Het gordelgarnituur heeft een parallel in een garnituur uit Kaarst bij Neuss. De beide garnituren zullen door dezelfde meester zijn gemaakt. Het paardebit is ingelegd met fijnere geometrische patronen en vlechtwerk. De decoratie van deze grafgraven verwijst naar het Oostfrankische kerngebied: Midden-Maas-, Midden-Rijn- en Moezelgebied. Het graf van deze man was het rijkste van het hele grafveld van Lent. Behalve bovenbeschreven paardebit en gordelgarnituur had hij ook een zadel, paardetuig, een pot van draaischijf-aardewerk, een bronzen schaal en een spatha (tweesnijdend, lang zwaard) en sax (kort slagzwaard) met de bijbehorende beslagen riemen meegekregen. De ruiter was mogelijk de stichter van de vroegmiddeleeuwse nederzetting bij Lent. Hij behoorde tot de Oostfrankische elite die in de zevende eeuw haar macht steeds verder naar het noorden uitbreidde.

Lit.: Nijmegen 1989, 72-73; Van Es & Sarfatij & Woltering 1988, 168-170, afb. p. 169; Van Es 1990-3, 74-75; Van Es & Van Hulst 1991, m.n. 101-102, 124-128, 168-171, 233-239, afb. 47, 67.

28 DEEL VAN DE SCHATVONDST UIT REMMERDEN
BIJ RHENEN

20 tremisses, Merovingisch, ca. 600-670, goud

40 sceatta's, Noordzeegebied, ca. 700, zilver

Leiden, Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, inv.nrs.: tremisses: 1991-321, -325, -339, -359, -346, -318, -352, -311, -304, -247, -299, -278, -297, -295, -242, -279, -292, -259, -260, -284; sceatta's: 1991-248, -362, -366, -367, -371, -380, -381, -385, -387, -390, -393, -399, -401, -406, -407, -409, -412, -417, -419, -422, -425, -426, -427, -432, -435, -446, -447, -450, -452, -456, -459, -465, -469, -475, -477, -481, -483, -485, -488, -493

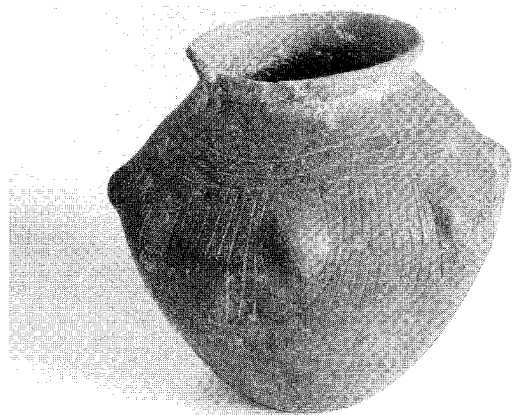
De schat, die in 1988 in Remmerden bij Rhenen werd gevonden, bestaat in totaal uit 100 gouden tremisses, 140 zilveren sceatta's en één zilveren denarius. De munten dateren uit de zevende en achtste eeuw. De totale schat is hier afgebeeld. Na de gouden aurei die in de Romeinse tijd werden gebruikt (zie cat.nr. 2), kwamen bij de Germaanse volkeren rond het begin van de zesde eeuw de Byzantijnse gouden solidi en tremisses in gebruik. De solidi wogen ca. 4,5 g, de tremisses 1,5 g en stonden dus gelijk aan een derde solidus. De Byzantijnse munten werden in de periode van ca. 500 tot 587 eerst nagebootst door de Merovingische muntmeesters. In 587-670 verschenen Merovingische tremisses waarop de namen van plaatsen en muntmeesters zijn vermeld. Vanaf 670 tot 750 ging men in het Merovingische rijk over tot het aanmunten van zilveren denariën. Zeven van de op de expositie aanwezige tremisses zijn nabootsingen van munten geslagen door muntmeester Madelinus die rond 625 in Dorestad werkte. Er zijn ook enkele munten bij die Madelinus zelf geslagen heeft: twee uit Dorestad en drie uit Maastricht. Verder is er een exemplaar van muntmeester Leodomarus, waarvan het atelier onbekend is, één uit Mainz (?) en zijn er zes waarvan de muntplaats onbekend is. De zilveren sceatta's werden vermoedelijk alle geslagen in het gebied van het huidige België, Nederland en Luxemburg. De meeste zijn van het 'continentale runentype', de overige van het 'stekelvarkentype'. De eerste benaming duidt op de lettertekens die op de munten voorkomen, de tweede op munten met op de beeldzijde gestileerde, gekroonde koningskoppen die op stekelvarkens zijn gaan lijken. De muntschat van Remmerden is heel belangrijk omdat er gouden en zilveren munten samen in voorkomen. Rond ca. 670 verdwenen gouden munten als betaalmiddel en werden ze door zilveren vervangen. De tremisses hadden een vrij grote waarde. De geldhandel was in de Merovingische periode nog vrij beperkt. De gouden munten zullen voornamelijk gecirculeerd hebben binnen de vroegmiddeleeuwse elite. Een mogelijke reden voor de overgang naar zilvergeld is, dat men door het toenemen van de geldhandel behoefte kreeg aan kleinere munteenheden. De muntschat van Remmerden is de enige muntschat waarin deze overgangperiode tussen goud- en zilvergeld zichtbaar wordt.

Lit.: Pol 1989; Van Es 1990-3, 73-74; Van Es 1994-7, afb. 211.

De Friezen

In de zevende eeuw kwamen de Franken tijdens hun expansie naar het noorden in botsing met de Friezen. Het Midden nederlandse rivierengebied was toen wederom een grensgebied tussen twee culturen. De Friezen leefden langs onze Noordzeekust. Ze waren verwant aan de Angelsaksen die ten oosten van hen woonden en in de vijfde eeuw deels naar Engeland waren getrokken (cat.nr. 29). De culturen van de volkeren langs de Noordzeekust, waartoe ook de Scandinavische gerekend kan worden, vertoonden onderling veel overeenkomst. Dit uit zich onder andere in het hier gebruikte runenschrift (cat.nrs. 32-34) en in bepaalde typen sieraden (cat.nrs. 30-31, 37-38). De kostbare sieraden en bijvoorbeeld de goudschat van Wieuwerd (cat.nr. 30) tonen aan dat ook bij de Friezen een elite was ontstaan. Deze elite had internationale contacten. De Friezen waren voor de komst van Willibrord nog niet gekerstend. Uit deze periode dateren enkele voorwerpen met runeninscripties en amuletten die een glimp laten zien van het Germaanse geloof (cat.nrs. 32-36). De invloed van de kerstening is te zien in het veranderend grafritueel. Crematie (cat.nr. 37) werd als niet-christelijk beschouwd en zou in de loop van de achtste en negende eeuw plaats maken voor inhumatie (een 'gewone' begrafenis) (cat.nrs. 38-39). Ook de aard van de bijgaven veranderde. Deze kregen een christelijk karakter (cat.nr. 39) en zouden uiteindelijk geheel verdwijnen. De twee alsengemmen uit Spannum en Holwerd, de christelijke amulet uit Jorwerd en de pinkring met Lam Gods uit Blessum behoren tot de vroegste christelijke vondsten uit Friesland (cat.nrs. 40-42). Vele van de getoonde voorwerpen werden gevonden bij het afgraven van de terpen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. De vruchtbare terpaarde werd gebruikt om de grond te bemesten.

29 KNOBBELPOT UIT HOGEBEINTUM (FR.)

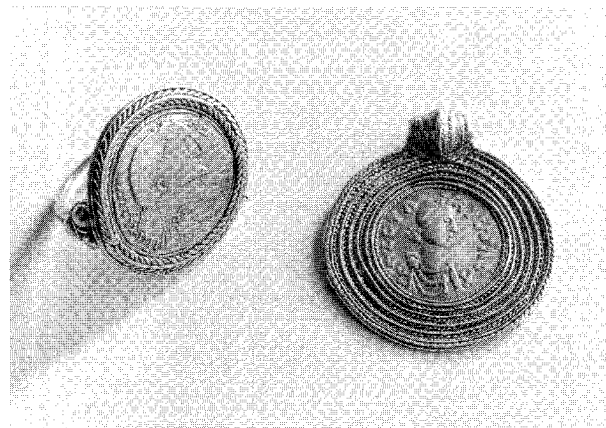
Angelsaksisch, ca. 460-550
Aardewerk, h. 17,2, diam. 19 cm
Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 28-459

De Angelsaksen maakten rijkversierd, handgevormd, zwartgrijs aardewerk. Het hierboven afgebeelde exemplaar is versierd met een reeks knobbels en wordt dan ook tot het type van de zogenaamde 'knobbelpotten' gerekend. De decoratie is voltooid door in de natte klei tussen de knobbels

en langs de schouder van de pot een reeks parallelle lijnen te trekken. De vondst van deze Angelsaksische potten in Friesland heeft vroeger aanleiding gegeven tot de veronderstelling dat hier in de vierde en vijfde eeuw een Angelsaksische invasie en wellicht kolonisatie heeft plaatsgehad. Tegenwoordig hangt men deze mening niet meer aan. De potten zijn wel een blijk van contacten tussen Friezen en Angelsaksen, maar hoever de Angelsaksische invloed in Friesland reikte, is nog niet bekend. De Angelsaksen zijn wellicht via Friesland naar Engeland getrokken. Aan hun krijgstochten en de daaropvolgende kolonisatie van Engeland hebben ook Juten en Friezen deelgenomen. Angelsaksen en Friezen waren vermoedelijk verwante volken. De Angelsaksische knobbelpot is in 1905 gevonden in de kerkterp van Hogebeintum. Hij was als crematie-urn gebruikt.

Lit.: Boeles 1951, 231-241, 239, pl. XXXVI:4; Knol 1993-2, 53-54.

30 GOUDSCHAT UIT WIEUWERD (FR.) (KLEUREN AFB. 3)

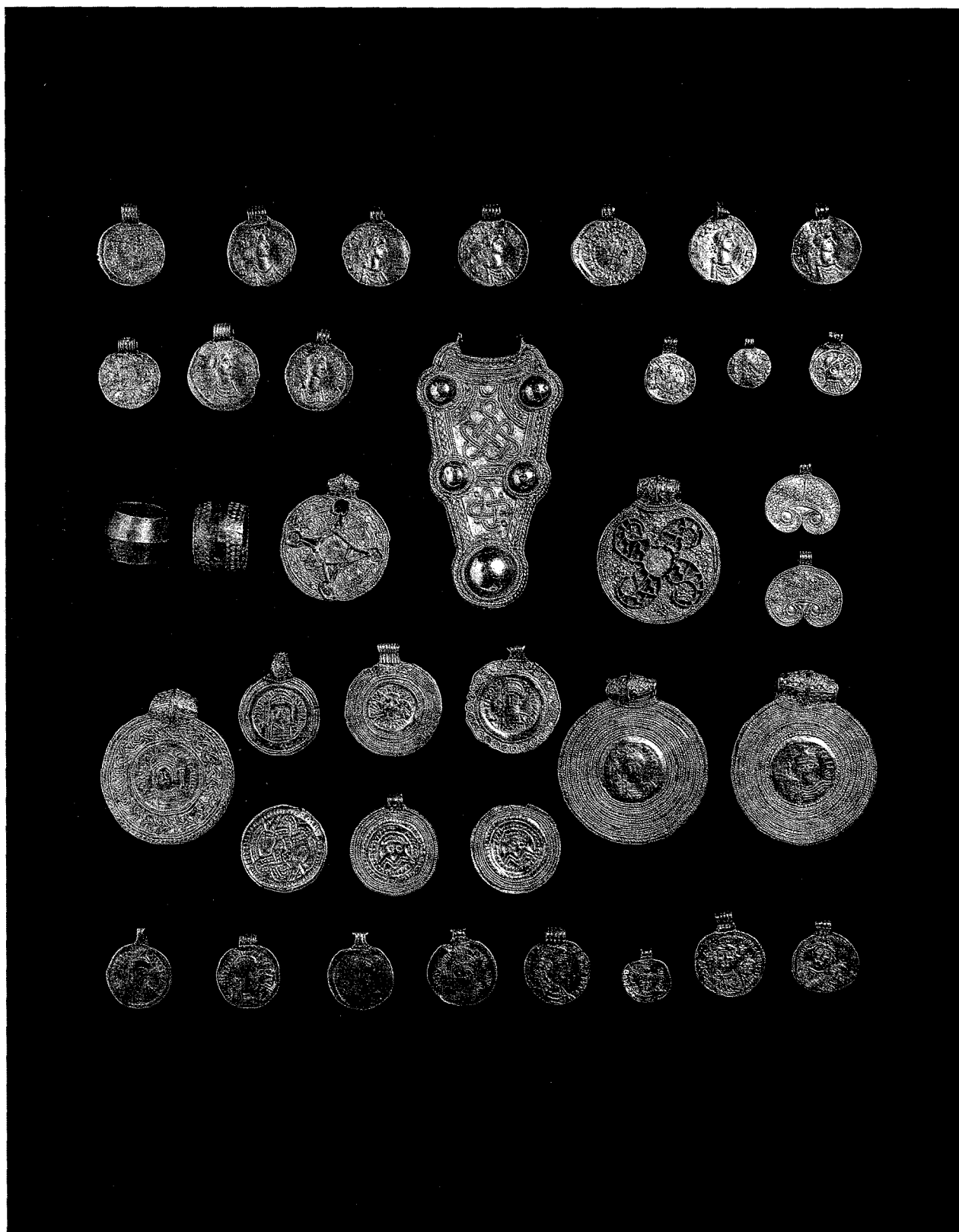

Noordzeegebied/Merovingisch/Byzantijns, 6de en 7de eeuw

39 gouden sieraden: 28 munthangers; 1 muntring, diam. 2,8 cm; 1 voetplaat van een disc-on-bow-fibula, 8 x 4,1 cm; 2 niervormige hangers met filigrainversiering, grootste doorsnede 2,2 cm; 2 schijfvormige hangers met filigrainversiering en (almandijn)cloisonné, resp. diam. 4,4 en 3,7 cm; 2 ringen, dikte 1,4 cm; 3 bracteaten

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nrs. BnW1-37
Leeuwarden, Fries Museum, inv.nrs. 62a-2 en 62a-3 (zwart-wit-foto)

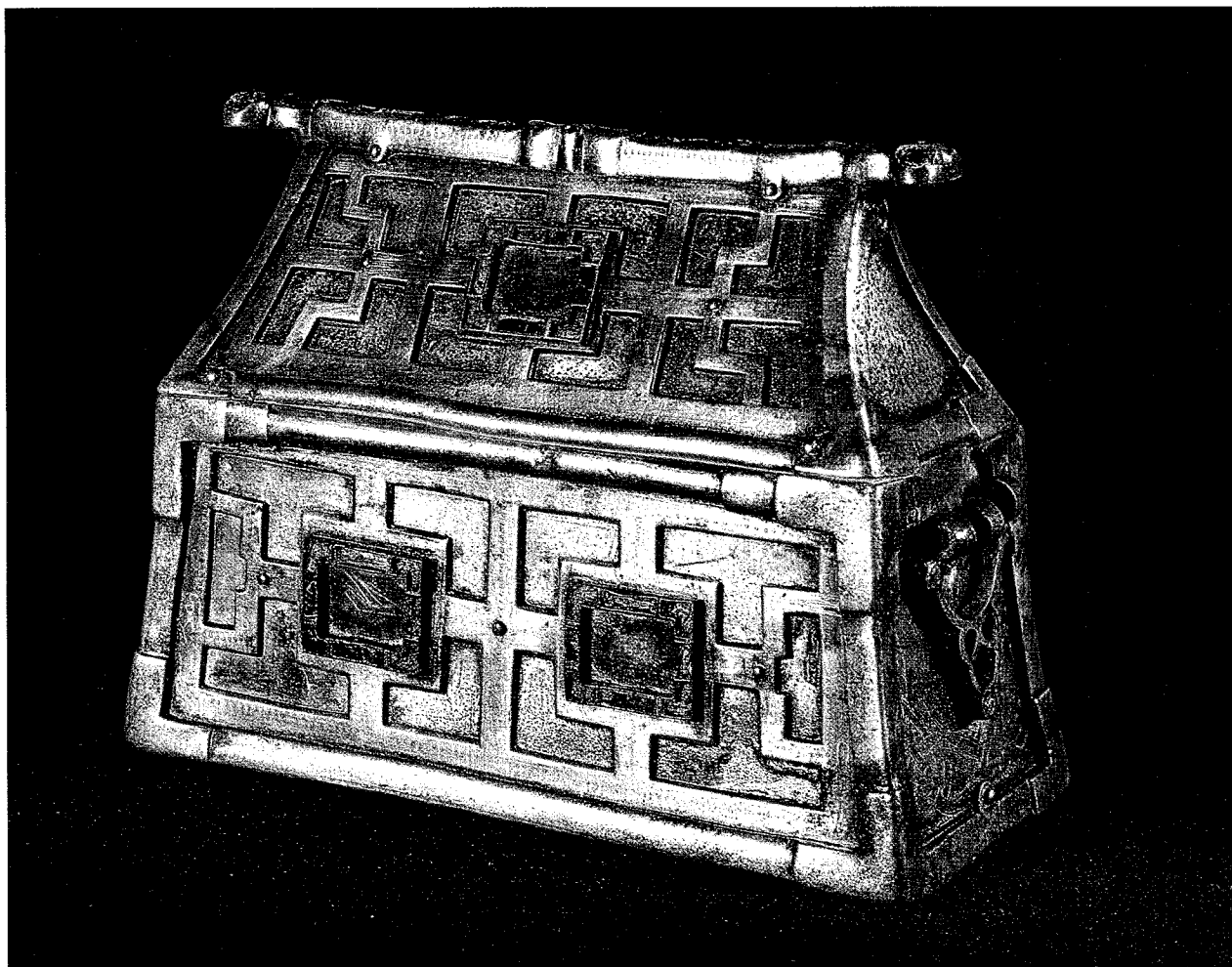
De schat bestaat uit negenendertig gouden sieraden, die voor het grootste gedeelte van munten zijn gemaakt. Het grootste sieraad, de driehoekige voetplaat van een grote disc-on-bow-fibula, is vergelijkbaar met de fibula uit Hogebeintum (cat.nr. 31). Het type mantelspeld is kenmerkend voor de Noordzeecultuur. Dit geldt ook voor de drie bracteaten (eenzijdig geslagen muntplaatjes). Twee ervan zijn met een gestileerd mensenhoofd versierd, de derde met een gevlochten slang. De twee hangertjes met cloisonnéwerk en filigrain hebben Merovingische parallellen, terwijl het type niervormige hangertjes wellicht uit het Donaugebied via Scandinavië in onze streken is beland. De

Goudschat uit Wieuwerd (Fr).
Noordzeegebied/Merovingisch/Byzantijns, 6de en 7de
eeuw. Cat.nr. 30.

Huisvormige reliekschrijn. Ierland (?), 8ste eeuw. Cat.nr. 52.

gouden munten zijn voornamelijk Byzantijnse en Merovingische solidi en enkele tremisses. Ze zijn deels alleen van een oogje voorzien, deels gevat in een brede, versierde rand. Mogelijk zijn voor de andere sieraden omgesmolten munten gebruikt. De goudschat is vermoedelijk begraven rond 630. De jongste munten zijn namelijk solidi van Chlotarius II (613-629). De schat was in een aarden pot verborgen en zal toebehoord hebben aan een Friese leider.

Lit.: Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, nr. 91 (lit.opg.); Lafaurie & Jansen & Zadoks-Josephus Jitta 1961; Aken 1965, nr. 274 (lit.opg.); Leiden 1993, nr. 13; Knol 1993-2, 226, noot 1315.

31 DISC-ON-BOW-FIBULA UIT HOGEBEINTUM (FR.)

Fries (?), 620-640

Zilver bekleed met bladgoud en gouddraad, 13,2 x 5,2 cm, diam. schijf 3,8 cm

Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 28-1254a

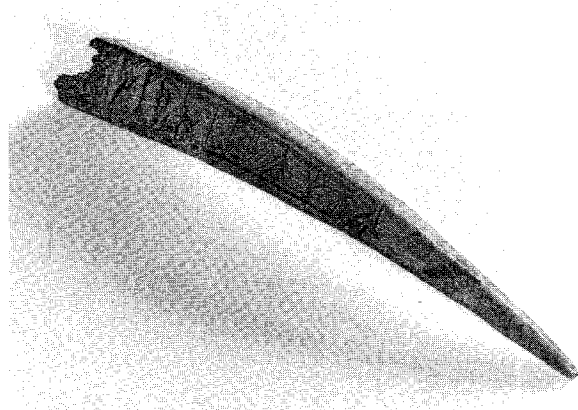
Het type fibula ontleent haar naam aan de grote schijf, die is aangebracht op de boog die kop- en voetplaat met elkaar verbindt. De hier getoonde speld heeft een rechthoekige kopplaat en een gelobde, langwerpige driehoekige voetplaat. Afgezien van de gladde koppen van de nieten, is het sieraad

geheel bedekt met een filigraindecoratie, bestaande uit lus- sen, achtjes, s- en kabelmotieven. De fibula is van hoge kwaliteit en behoort tot een kleine groep vergelijkbare sieraden die wellicht in Friesland is vervaardigd. De vorm van de fibulae en de filigraintechniek kwamen waarschijnlijk oorspronkelijk uit Engeland. Vooral in Kent werd deze filigrainversiering veel toegepast. De Zuidengelse goudsmiden zouden deze techniek hebben geleerd van de Franken, waarvan ze ook de cloisonneertechniek overnamen. De fibula was onderdeel van een schat die verder uit verborgen zilveren ringen en een kralensnoer bestond. De schat werd in 1907 in Hogebeintum gevonden.

Lit: Utrecht 1939-1, nr. 106; Boeles 1951, 328, pl. 43,2; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, nr. 54a (lit.opg.); Ypey 1961, 569-75; Roth 1979, nr. 133b (lit.opg.); Knol 1993-2, 227, noot 1340 en 1341, fig. 77.

32 AMULET UIT WIJNALDUM (Fr.)

Fries, begin 6de eeuw
Gewei, l. 9,7 cm
Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 77a-214

De driekantige amulet is gemaakt van de punt van een gewei. Op twee kanten staan runeninscripties, op de derde ornamenten: driehoeken, kruisen en vierkanten. De langste tekst staat tussen twee lijnen die links en rechts overgaan in een gevlochten ornament, mogelijk een gestileerde hertekop. De runeninscriptie wordt als volgt getranscribeerd: 'z ng zz uu ng i zz'. De inscripties zijn moeilijk te interpreteren. Elk runeteken heeft namelijk naast een klankwaarde ook een naam en een begripswaarde. Elk teken kan dus apart gelezen worden. De tekst op de amulet luidt volgens één van de lezingen: 'Tíwaz (o.a. god van de oorlog, het recht), Inguz (wellicht Ingi=Freyr, o.a. god van de vrede), algiz (eland), úrus (oeros), Inguz, ísaz (ijs)'. Ook de interpretatie 'Inguz, Inguz, Tiwaz' is mogelijk. De tekst is dan van achteren naar voren gelezen en de laatste twee godennamen zijn als enkele runen geschreven. De middelste rune 'urus', zinnebeeld van kracht, zou door dubbelritsing extra zijn benadrukt. Het voorkomen van de namen van Germaanse goden is een reden om het voorwerp als een amulet te beschouwen. Wellicht dacht de drager van de amulet kracht te ontfangen aan de genoemde dieren en goden. De amulet werd in 1914 gevonden in de dorpsterp van Wijnaldum.

Lit.: Leeuwarden/'s-Gravenhage, 1959-60, nr. 143b; Boeles 1951, 342-344, pl. 47,1; Gysseling 1980, 6, nr. A (lit.opg.); Mostert 1990, 264; Knol 1993-2, 203-204; Looijenga 1993, nr. 20; Philippa & Quak 1994, 154 (lit.opg.); Looijenga 1994.

33 RUNENSTAAFJE UIT WESTEREMDEN (Gr.)

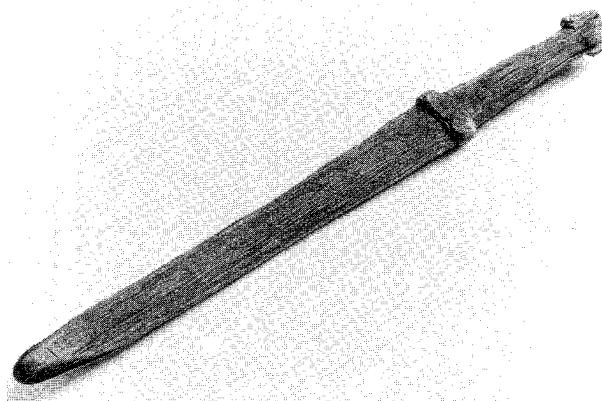

Fries, 8ste eeuw
Taxushout, l. 12 cm
Groningen, Groninger Museum, inv.nr. 1918/XI-1

Het taxushouten staafje is van boven recht en van onderen iets gebogen. Op de vlakgemaakte bovenkant staat in twee regels een runeninscriptie, die in transcriptie de volgende tekst oplevert: 'ophæmu givada æmluth; iwi ok up dnale; wimov æh thuse'. De interpretatie van de tekst zou zijn: 'Op de woonplaats (heemstede) blijft het geluk; door/bij de ijf (taxus) zal dat groeien; wimoed bezit dit'. Het taxushoutje zou dan te beschouwen zijn als een bouwoffer. Het gebruik van taxushout versterkt de magische betekenis. De taxus werd door de Germanen beschouwd als de dodenboom en had een magische kracht. Taxushouten voorwerpen zouden het onheil afweren. Het voorwerp is in 1917 gevonden in de terp van Westeremden bij Stedum.

Lit: Boeles 1951, 349-50; Gysseling 1980, p. 15, nr. N, (lit.opg.); Looijenga 1993, nr. 17; Philippa & Quak 1994, 85-86, 153-154 (lit.opg.); Looijenga 1994, 188.

34 ZWAARDJE UIT ARUM (Fr.)

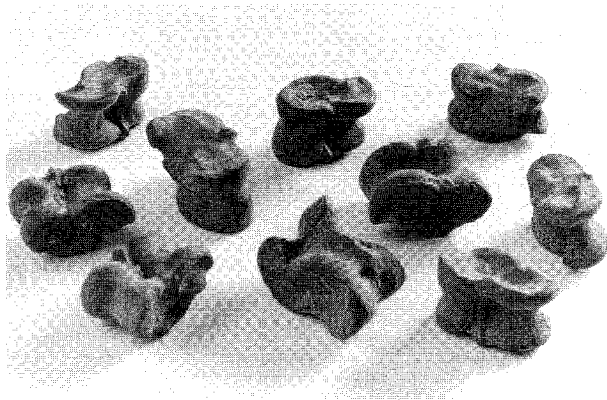
Fries, 550-650
Taxushout, l. 24 cm
Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 80e-1

Het taxushouten miniatuurzwaardje heeft een tweesnijdende kling met stompe punt waarop brandsporen te zien zijn. Op de kling van het zwaardje is een runen-inscriptie aangebracht. Deze luidt 'edæ:boda' en wordt vooraf gegaan door een ornament. De inscriptie betekent mogelijk: 'voor Ed, Boda'. De persoonsnaam 'Boda' betekent bode. Er wordt wel verondersteld dat het zwaardje een rechtssymbool is. Als er oorlog dreigde werd in de Germaanse wereld wel een houten pijl rondgezonden, in Scandinavië een halfverbrande stok. Men veronderstelt voor dit zwaardje dezelfde functie, omdat het aan de punt brandsporen vertoont. Het ge-

bruik van het onheilafwerende taxushout duidt erop dat het zwaardje in ieder geval bedoeld was om, zij het symbolisch/magisch, de drager ervan te beschermen. Volgens de recentste inzichten kan de tekst ook een oproep zijn om een eed te komen afleggen. Het zwaardje werd in 1896 gevonden in de terp van Arum (Wonseradeel). Het behoort tot de oudste voorwerpen met runeninscripties in Friesland.

Lit.: Boeles 1951, p. 347-348, pl. 47,4; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, nr. 143d; Gysseling 1980, 11, nr. G (lit.opg.); Looijenga 1993, nr. 14; Philippa & Quak 1994, 149 (lit.opg.); Bos 1995, 191.

35 BIKKELS UIT HOGEBEINTUM (FR.)

Fries, 6de-8ste eeuw

Been

Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 28-333

Bikkels of speelschijfjes werden mogelijk gebruikt bij het zogenaamde lotwerpen. Dit was een heidens gebruik dat ook in Friesland voorkwam. Het speelde zelfs een rol in het leven van Willibrord. Omdat hij tijdens zijn bekeringswerk met zijn gezellen een heiligdom op Helgoland had geschonden, wilde de Friese koning Radbod hem straffen. De koning wierp het lot om van de goden te weten komen of hij Willibrord en de zijnen moest doden. In drie pogingen viel het lot niet op Willibrord, maar helaas wel op een van zijn reisgenoten die vervolgens werd terechtgesteld. De tien bikkels zijn gevonden in de kerkterp van Hogebeintum in 1905. Ze werden aangetroffen bij een as-urn en zullen een grafgift zijn geweest. Bikkels komen zowel voor in graven van kinderen als van volwassenen.

Lit.: Boeles 1951, Pl. XLIV,16; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959/60, nr. 138a; Knol 1988, 117; Knol 1993-1, 65.

36 DRIE AMULETTEN UIT HOGEBEINTUM, JOUSUMBUREN EN TER LUNE (FR.)

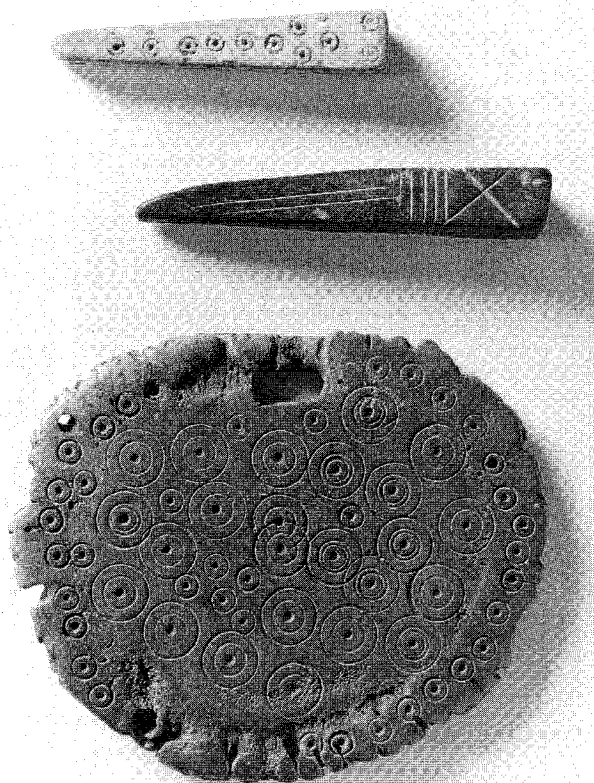
Fries, vroege middeleeuwen

Schijf van de rozenstok van een edelhert, diam. 7,8 cm

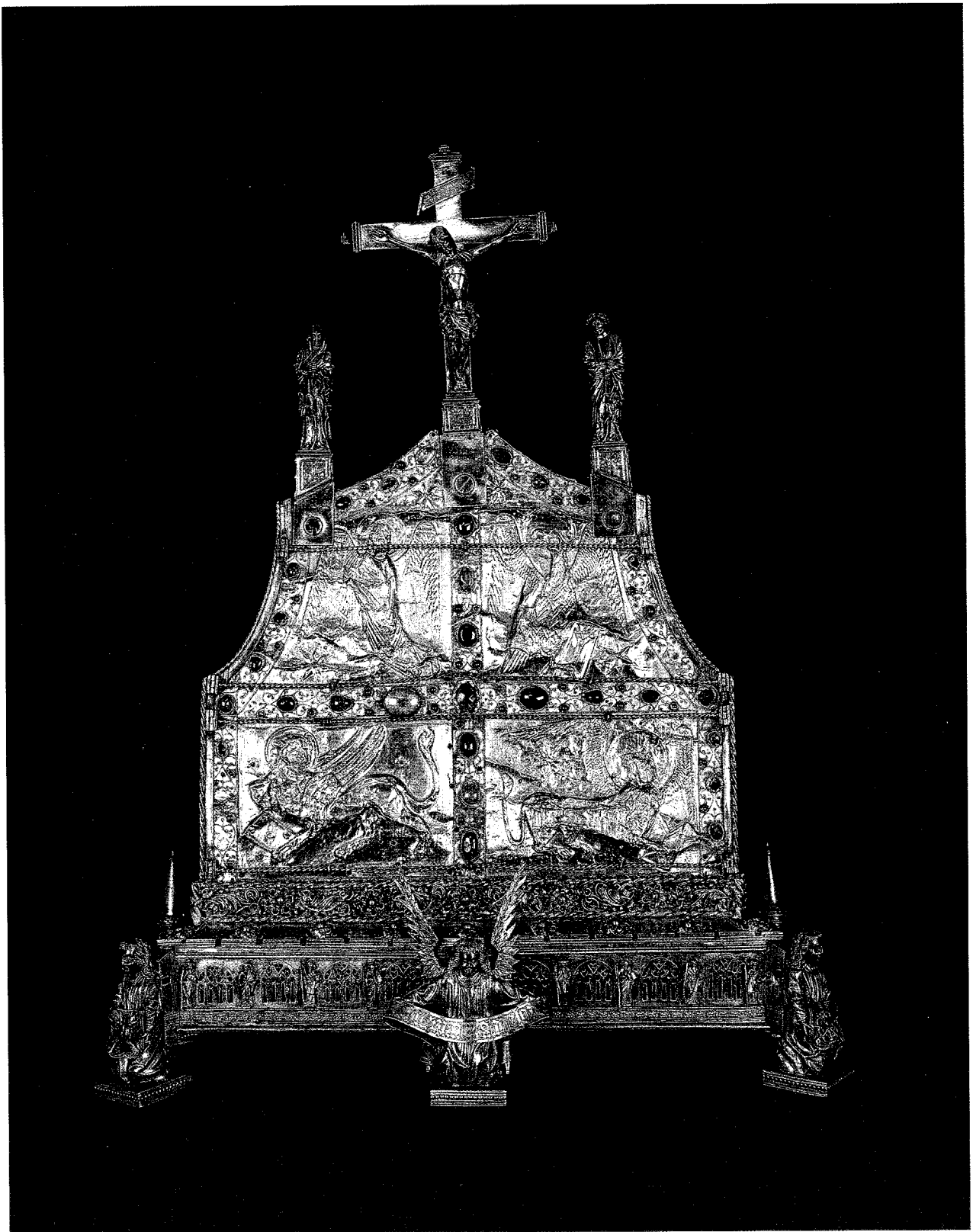
Twee Donar-amuletten, ivoor, l. 6 cm en l. ca. 5 cm

Leeuwarden, Fries Museum, inv.nrs. 28-202, 27aa-W28 en 37-1

De grootste amulet is gemaakt uit de basis van het gewei van een edelhert. Het gehele oppervlak van de schijf is bedekt met een patroon van puntcirkels. Hertshoornen schijven worden vaker in vrouwen- dan in mannengraven aangetroffen. Wellicht was deze een vruchtbaarheidsamulet. In de Romeinse periode werden onversierde schijven met een phallus-symbool als zodanig gebruikt. De vroegmiddeleeuwse betekenis is onbekend. In de late middeleeuwen schreef Albertus Magnus (1193-1280) hertshoornpoeder nog voor aan kinderloze vrouwen. Het is ook mogelijk dat de met puntcirkels versierde schijven bescherming moesten bieden tegen het boze oog. De kleine amuletten zijn zogenaamde Donar-amuletten. Ze werden in het algemeen gemaakt van tanden van walrus, olifant of potvis. De hangers kennen een verspreidingsgebied van Engeland tot in Rusland. Ze komen alleen voor in graven van vrouwen en kinderen en maken vaak deel uit van een grotere verzameling amuletten die aan de gordel werden gedragen. Ook hiervan wordt verondersteld dat dit vruchtbaarheidsamuletten zijn. Ze worden in verbinding gebracht met de Germaanse god Donar, god van de donder, het onweer en de vruchtbaarheid.

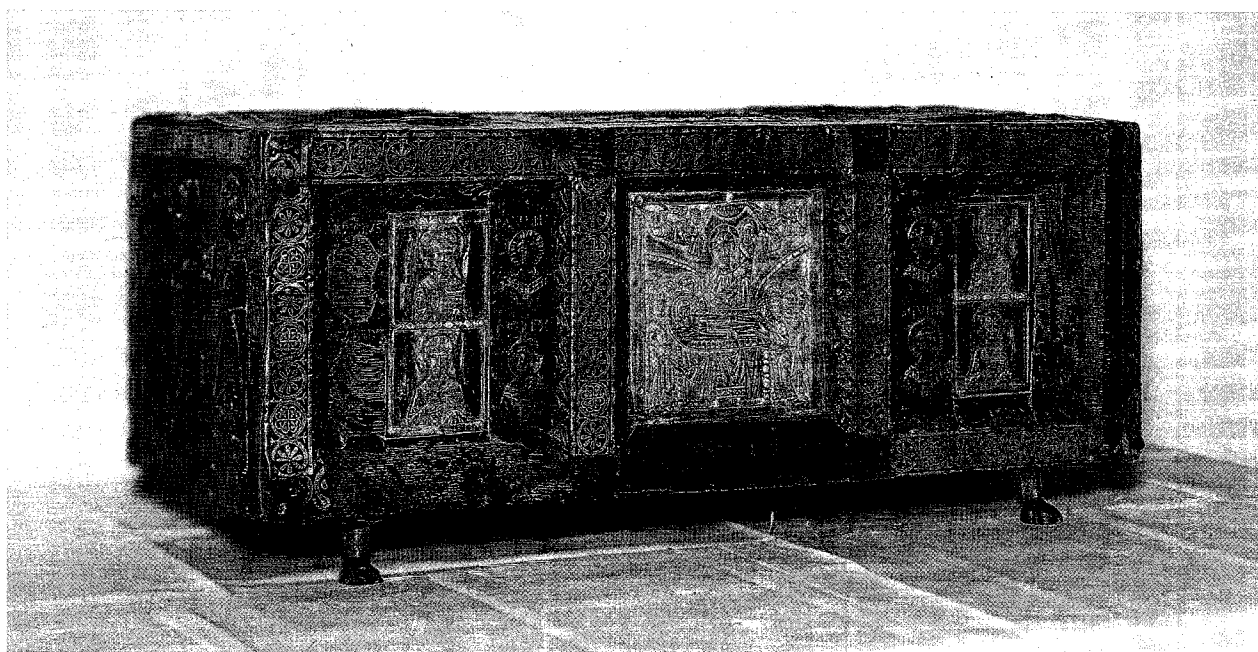

Lit.: Boeles 1951, 198, fig. 43,2; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, nr. 145b; Knol 1988, 120, 122-124; Knol 1993-1, 84-85, noot 763-768 (lit.opg.).

Willibrord-schrijn. Nederrijng gebied, ca. 1040; voet ca. 1400; kruisigingsgroep begin 16de eeuw. Cat.nr. 54.

Draagaltaar van Willibrord. Trier, 8ste, 11de, 12de en 14de eeuw. Cat.nr. 55.

37 URN EN RINGFIBULA UIT EEN CREMATIEGRAF UIT HOGEBEINTUM (Fr.)

Fries/Angelsaksisch (?), 7de eeuw

Fragment van een ringfibula, goud en zilver, diam. 4,95 cm
Urn, h. 19,1, diam. 17,8 cm

Leeuwarden, Fries Museum, inv.nrs. 28-511 (W86) en 28-508 (W84)

De urn, die de crematieresten bevatte, is een inheemse, handgevormde buidelpot van grijs en rood gevlekt aardewerk. De bijgaven uit het graf bestonden uit een verbogen ijzeren gesp, een schijfvormig kraaltje van kalk, een ring en een staafjes van zilver en resten van een ringfibula. De hier getoonde bekleding van de ringfibula is versierd met vier hoornen bolletjes in een gouden vassing en bedekt met kleine cirkeltjes van goudfiligrain. Een vergelijkbaar Angel-

saksisch exemplaar is gevonden in Leicester. De ringfibula zou geïmporteerd kunnen zijn.

Lit.: Boeles 1951, 536, pl. 35,10; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, nr. 64a; Ypey 1961, 572-573, afb. 28,1 en 30,2 (lit.opg.); Knol 1993, 227, noot 1339, fig. 70.

38 BIJGAVEN UIT EEN VROUWENGRAF UIT AALSUM (Fr.)

Noordzeegebied, 7de eeuw

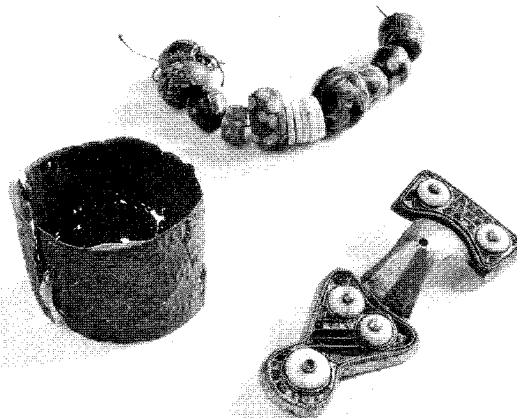
Fibula, brons ingelegd met almandijn en schelpkalk, 8,6 x 3,7 cm

Amuletdoosje, bronsblik, diam. 4,5 cm, h. 3,5 cm;

Kralensnoer, 18 kralen, glas, barnsteen en schelpkalk

Leeuwarden, Fries Museum: inv.nrs. 33-25 t/m 27

De inventaris van dit vrouwengraf bestaat uit een bronzen fibula, een amuletdoosje en een kralensnoer. De bronzen fibula is een disc-on-bow-fibula, waarvan de schijf ontbreekt. De fibula heeft ronde knoppen van witte schelpkalk. Kop- en voetplaat zijn bedekt met rechthoekige cellen waarin stukjes almandijn of rood glas zijn gezet. Het grootste deel

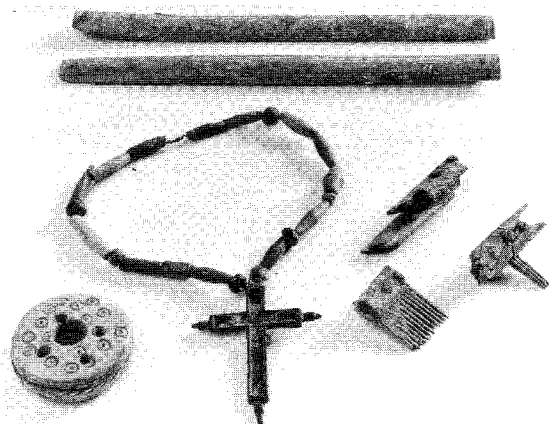

van de cellen is nu leeg. De fibula heeft zowel Scandinavische als Angelsaksische parallellen. De halsketting bestaat uit kleurige glazen kralen en schijfjes schelpkalk. Er wordt wel verondersteld dat de schelpkalken kraaltjes afkomstig zijn uit het Middellandse Zeegebied, net als de meerkleurige millefiori-kralen. Het bronsblikken doosje is versierd met twee rijen Andreaskruisen boven elkaar. Aan het doosje zit een oogje, zodat het aan een gordel kon worden gehangen. Bodem en deksel ontbreken. Er zijn vergelijkbare exemplaren bekend zowel uit Engeland als uit Zuid-Duitsland. Van oorsprong zouden het christelijke amuletdoosjes zijn geweest. Dit doosje zal vermoedelijk in heidense context zijn gebruikt, omdat de Friezen in de zevende eeuw nog niet gekerstend waren. Het vrouwengraf van Aalsum werd gevonden rond 1885. Het was een inhumatiegraf: dat betekent dat de dode onverbrand is begraven.

Lit.: Boeles 1951, 328, pl. 43,3; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, nr. 54d; Knol 1988, 126-7; vgl. Bonn 1994, nr. 94-100; Knol 1993-2, 213, noot 1229 (lit.opg.), fig. 71.

39 BIJGAVEN UIT EEN VROUWENGRAF UIT BEERS (FR.)

Fries, 9de eeuw

Kralensnoer met kruisje van brons en email, l. 5,8 cm

Benen spinschijfje, diam. 3,5 cm

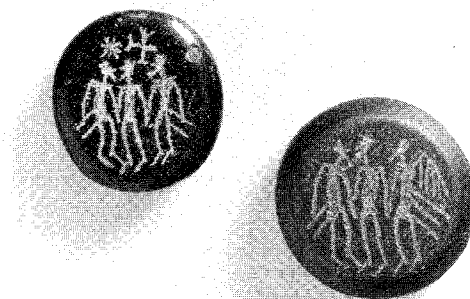
Kam en foudraal van gewei, l. 14,5 en 17 cm

Leeuwarden, Fries Museum inv.nrs. 61-1 t/m 4

De bijgaven uit dit vrouwengraf tonen de overgang van heidense naar christelijke begravingsrituelen. De doden werden nog wel van bijgaven voorzien, maar deze droegen deels een christelijk karakter. In dit graf is het bronzen kruisje een duidelijk christelijke grafgift. In het kruisje zijn resten van groen email bewaard gebleven. Het hangt aan een kralensnoer van langwerpige en ronde glazen kralen in de kleuren blauw, groen, wit en rood. In het graf lag nog een tweede grafgift die mogelijk vanwege de christelijke betekenis werd meegegeven. Het was een denarius van Lodewijk de Vrome met aan de keerzijde de tekst 'christiana religio'. De munt is helaas verloren gegaan. Verder kreeg de vrouw 'gewone' bijgaven mee: een met puntcirkels versierd spinschijfje, dat onderdeel was van een spintol en een kam met bijbehorend foudraal.

Lit.: Boeles 1951, fig. 81,7; Knol 1993-2, 217, fig. 72, noot 1242 (lit.opg.).

40 TWEE ALSENGEMMEN UIT SPANNUM EN HOLWERD (FR.)

Midden-Rijng gebied, 9de/10de eeuw (?)

Glaspasta, diam. 2,2 en 2,4 cm

Leeuwarden, Fries Museum. Inv.nrs. 65-24, 30-118

Alsengemmen zijn genoemd naar de Deense vindplaats Alsen. Het zijn blauw-zwarte schijven van gegoten glas, als imitatie van blauw-zwart agaat. In de gemmen zijn vaak drie figuurtjes gegraveerd, met of zonder bijtekens. Op de alsengem uit Holwerd houden de figuurtjes elkaar bij de hand. Het rechter figuurtje lijkt gevleugeld. De figuurtjes van de gem uit Spannum gaan vergezeld van een ster en een gelijkarmig kruis. De interpretatie van de figuurtjes en de datering en herkomst van alsengemmen is omstreven. Alsengemmen worden in Friesland veel gevonden op (voormalige) kloosterterreinen, zodat wordt aangenomen dat ze gebruikt zijn voor de versiering van kerkelijke voorwerpen. Alsengemmen zijn ook gebruikt op de boekbanden van de evangelistaria van de Utrechtse bisschoppen Bernold en Ansfried (cat.nrs. 108 en 110).

Lit.: Boeles 1951, 462, pl. LIV,4 en 5; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, nr. 148b; vgl. Mainz/Spiers 1992, 346-47.

41 AMULET (?) UIT JORWERD (FR.)

Fries (?), 9de/10de eeuw (?)

Kalksteen, 6,4 x 4,4 x 2,1 cm

Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 466.

Het stukje kalksteen toont aan de voorzijde in gestileerde vorm het motief van de Majestas Domini: Christus omgeven door een mandorla, tussen de Griekse letters alpha en omega, met in zijn linkerhand een boek en de rechterhand zegenend opgeheven. Alpha en omega symboliseren het begin en einde der tijden en zijn een teken van Christus zelf. Aan de keerzijde zien we bovenaan twee grove afbeeldingen van de zon en de maan, verduidelijkt door de namen die eronder in de kalksteen zijn gekrast. Onder zon en maan is een kruis afgebeeld dat gevlochten is uit een platte kabel van vier parallelle strengen. De zijkanten van de steen zijn versierd met een slingermotief. Wellicht heeft de steen ooit als amulet gediend. Deze behoort tot de oudste christelijke voorwerpen die in Friesland zijn gevonden.

Lit.: Boeles 1951, 460, pl. LIV nr. 3a-b; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, nr. 153.

42 PINKRING UIT BLESSUM (FR.)

Fries (?), 9de/10de eeuw
Goud, diam. schildje 2 cm
Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 1359

De kleine gouden ring loopt uit in een gebogen schildje waarin een afbeelding is gegraveerd van het Lam Gods. Het Lam is omgeven door ingedrukte kruisen, driehoekjes, streepjes en cirkeltjes. Ook het lijf is met driehoekjes bedekt. De voorstelling wordt omlijst door een gladde rand en een parelrand. De uiterst zeldzame ringvorm zou ontstaan zijn naar voorbeeld van muntringen en kan vergeleken worden met de Engelse ring van Ethelwith († 888/9), zuster van koning Alfred de Grote van Wessex (871-899). Het bijzondere sierraad behoort, net als de kalkstenen amulet (cat.nr. 41), tot de oudste Friese vondsten met een christelijk karakter.

Lit.: Boeles 1951, 460, Pl. LI, 1; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959/60, nr. 163b.

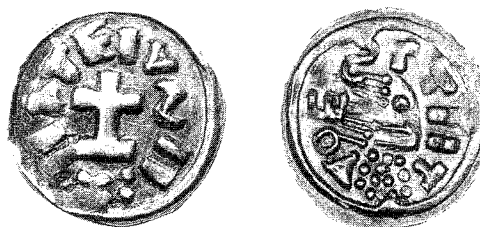
Merovingische vondsten uit Utrecht

Het Utrechtse castellum was aan het eind van de zesde eeuw in handen van de Merovingische koningen gekomen. Ze stichtten hier een kerkje dat door koning Dagobert I (629-639) onder de hoede van de bisschop van Keulen werd gesteld. Uit deze tijd dateert de in Utrecht gevonden tremmissis van Madelinus (cat.nr. 43). Utrecht werd daarna echter door de Friezen ingenomen, die er vijftig jaar de macht hadden. Rond 690, het jaar waarin Willibrord koers zette naar het continent, had de Merovingische hofmeier Pippijn I het castellum net weer veroverd. Toen Willibrord aartsbisschop onder de Friezen was geworden, wees Pippijn hem Utrecht als standplaats aan. Willibrord herbouwde hier het eerste kerkje, dat hij verwoest had aangetroffen, en wijdde dit aan St. Maarten. Daarnaast bouwde hij een Salvatorkerk. Tijdens de opgravingen op het Domplein zijn weinig vondsten uit deze periode aan het licht gekomen. De meeste voorwerpen zijn bovendien nooit uitvoerig bestudeerd. Herkomst en datering zijn vaak onzeker. Dit geldt bijvoorbeeld voor de drie armbanden (cat.nr. 45). De belangrijkste vondst is de bijzonder rijk versierde kalkstenen sarcofaag (cat.nr. 46). Deze is gebruikt voor één van de eerste begravingen in de Salvatorkerk.

43 TREMISSIS VAN MUNTMEESTER MADELINUS (VOOR- EN ACHTERZIJDE)

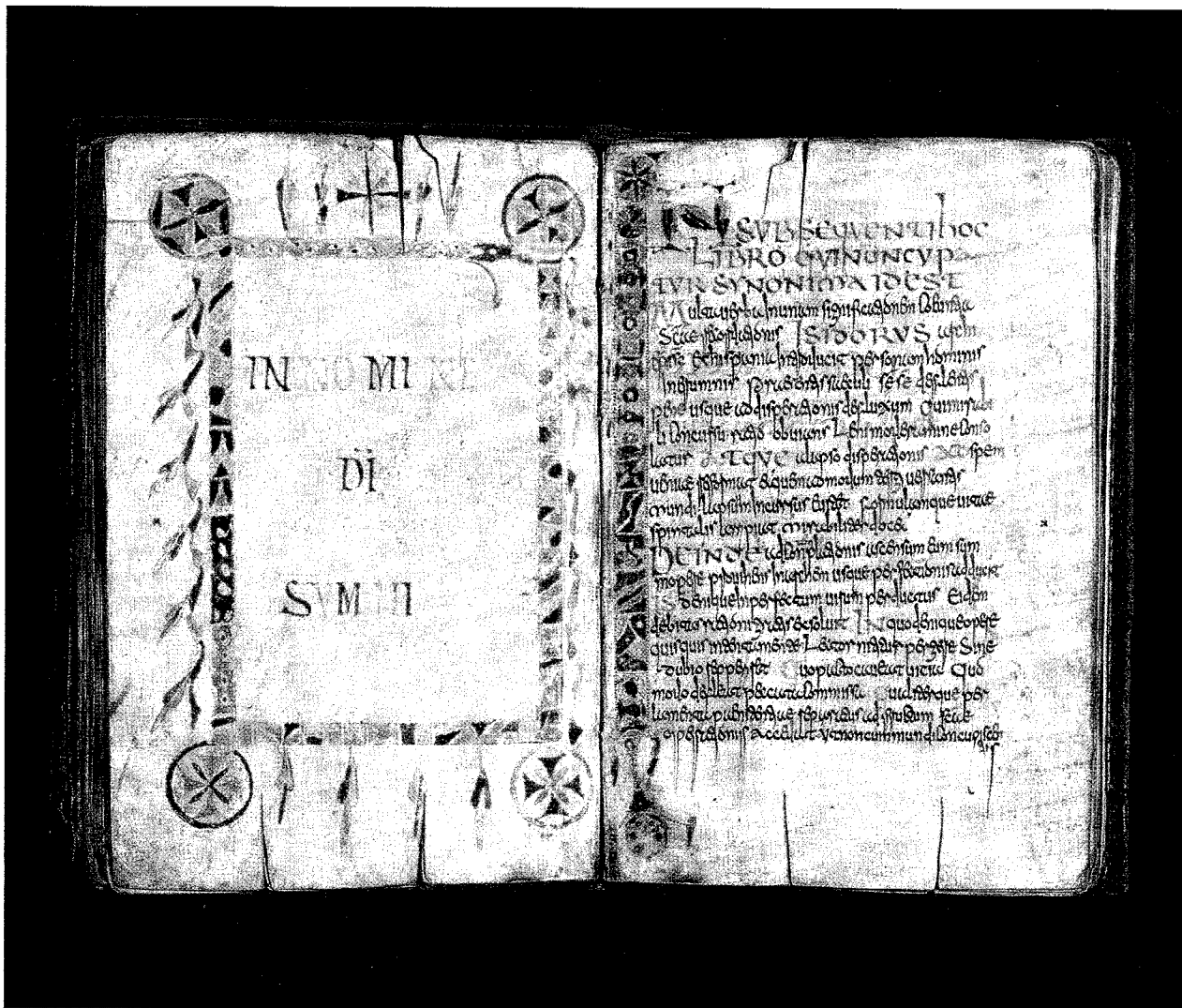
Friese (?) vervalsing, 2de helft 7de eeuw
Goud
Rhenen, collectie dr. H.P. Deys

Het gouden muntje is een vervalsing van een tremmissis van muntmeester Madelinus. Het koningshoofd op de beeldzijde en de lettertekens op beide zijden van de munt zijn nauwelijks meer herkenbaar. De Merovingische muntmeester Madelinus was in het begin van de zevende eeuw naar Dorestad gekomen (zie ook cat.nrs. 28 en 74). Lang na zijn vertrek werden zijn munten nog nagemaakt. Het goudgehalte van de vervalsingen is echter aanzienlijk lager dan dat van de echte tremmisses. Het muntje is één van de zeldzame Merovingische vondsten uit Utrecht. Het werd in 1949 gevonden tijdens de opgravingen op het Domplein, samen met een tremmissis van muntmeester Adelbertus uit de eerste helft van de zevende eeuw.

Lit.: Veilingcat. Coin Investment B.V., 20 (1984), nrs. 129 en 290; vgl. Pol 1989; vgl. Wood 1994, 217-219, 299-300; vgl. Bos 1995, 140-143.

Noordzeegebied, tot ca. 750

Zilver

Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 1934-939

Op de voorzijde van de sceatta zien we een gestileerd gekroond hoofd en profiel naar rechts en aan de achterzijde een latijns kruis tussen twee cirkeltjes. Midden boven het kruis vliegt een vogel naar rechts. Sceatta's speelden een belangrijke rol in de Friese handel in het Noordzeegebied (zie ook cat.nr. 28). Men weet niet precies waar ze geslagen zijn. Genoemd worden Denemarken, Engeland en Friesland en de huidige Benelux. Het woord 'sceatta' is afgeleid van 'schat'. De muntjes werden geslagen tot ca. 750 en verdwenen toen het Friese gebied werd ingelijfd bij het Frankische

rijk. De sceatta is gevonden op het Domplein bij de opgravingen van 1934.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1936, 115, fig. 72; Boeles 1951, 371; vgl. Wood 1994, 293-303; vgl. Bos 1995, 140-143.

45 DRIE ARMBANDEN

Merovingisch (?)

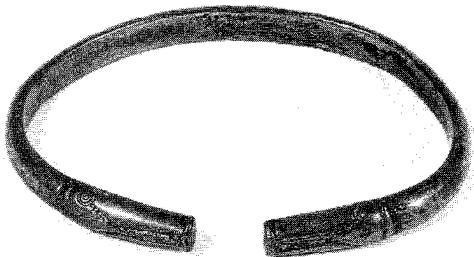
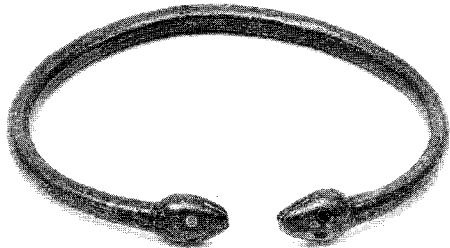
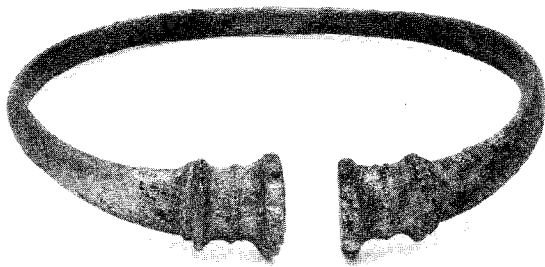
a) Armband met geprofileerde uiteinden, brons, diam. 8,5 cm

b) Armband met slangekoppen, zilver, sporen van verguldsel, almandijn, diam. 6,8 cm

c) Armband met dierkoppen, zilver, diam. 7,5 cm
Utrecht, Centraal Museum, zonder nummers

De bronzen armband heeft geprofileerde, verdikte uiteinden. Het type armband is oorspronkelijk Keltisch. De datering is onzeker. De verguld zilveren armband is versierd met slangekoppen. Oorspronkelijk waren de oogjes van de slangen gevuld met almandijn. Van de vulling bleef één stukje bewaard. De uiteinden van de zilveren armband hebben de vorm van langwerpige, gestileerde dierkoppen. De lijnen op

vorm van langwerpige, gestileerde dierkoppen. De lijnen op de lange snuiten, die over de rug van de neus naar de ogen lopen, zijn opgebouwd uit kleine putjes in het metaal. De ogen zijn kleine puntcirkels. De armband vertoont Angelsaksische invloed. De Viking-armband uit Dorestad (cat.nr. 101d) vertoont hiermee overeenkomst maar is veel

grover. De drie open armbanden zijn opgegraven op het Dimplein in 1933. Mogelijk zijn ze grafgiften geweest. Herkomst en datering van de armbanden zijn onzeker wegens het ontbreken van vergelijkbare exemplaren.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1934, 62, fig. 34, 35 en 36; Utrecht 1939-1, nr. 104 en 105.

46 SARCOFAAG EN GESP

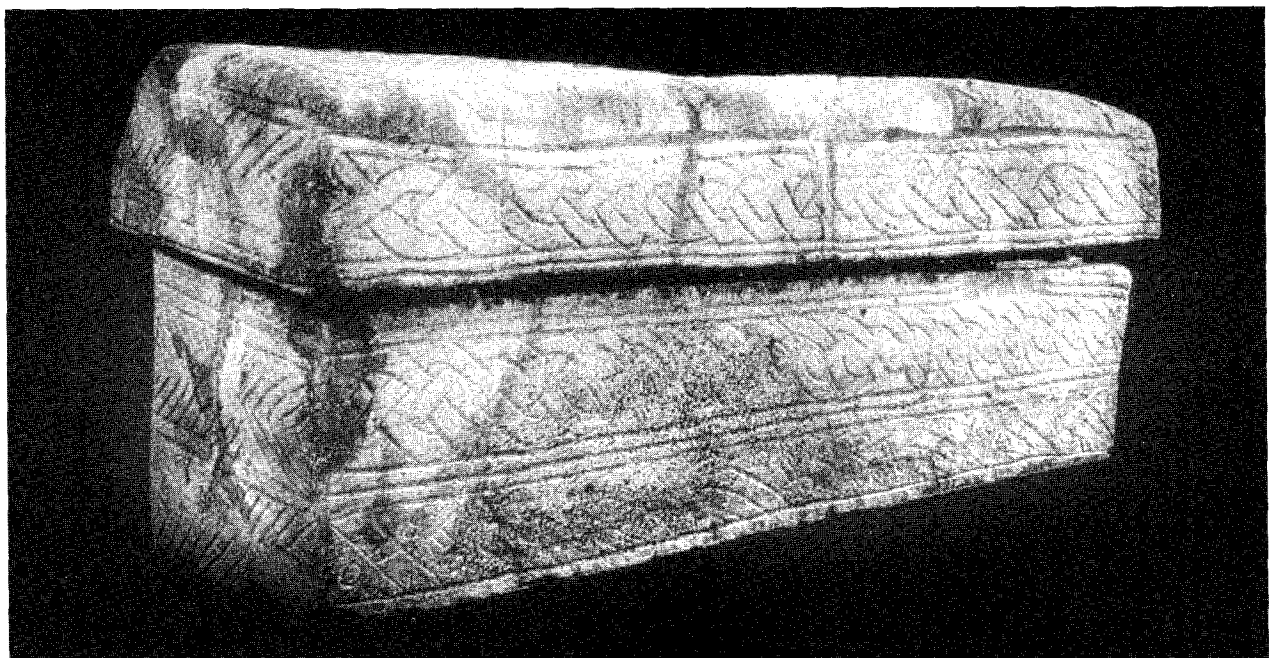
a) Sarcofaag, Maasgebied, 7de-8ste eeuw (?), Jura kalksteen, kist: l. 177-178,5; br. hoofdeinde 49,5-48,5 cm; br. voeteneinde 32-35 cm; h. hoofdeinde 42,5-48 cm; h. voeteneinde 35,5-41,5 cm; deksel: l. 187 cm; br. hoofdeinde 51-56 cm; br. voeteneinde 29,5-32,5 cm; h. hoofdeinde 26 cm; h. voeteneinde 23 cm; dikte wanden 3,5-7 cm

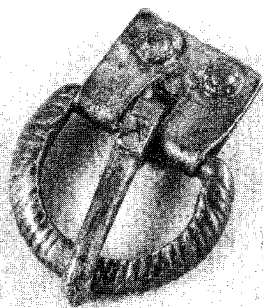
b) Gesp, zilver, 2,7 x 2 cm

Utrecht, Centraal Museum, cat.nr. 1928-1184x

Utrecht, coll. Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, inv.nr. 1934-525.

Deksel en kist lopen van het hoofdeinde naar het voeteneinde taps toe. Alle vlakken van de kist zijn versierd met inge- groefde lijnmotieven, die uit de hand zijn getrokken. De bo- venzijde van het deksel is zwaar beschadigd. De resten van de decoratie laten een middenveld met visgraatmotief ver- moeden. De rand vertoont dubbele zigzagpatronen en een ruitmotief. De lange zijden van het deksel zijn versierd met een driestrengig vlechtbandmotief. De korte zijde aan het hoofdeinde heeft hetzelfde ornament als de korte zijden van de kist: in twee zones boven elkaar een onregelmatig inge- ritst Andreaskruis met door hoekige lijnen opgevulde vel- den tussen de kruisarmen. De lange zijden van de kist zijn ook verdeeld in twee stroken. De bovenste is versierd met een vierstrengig vlechtbandmotief. De onderste band is ver- sierd met een reeks korte stukjes platte band die schuin op elkaar gelegd zijn zodat er een zeer onregelmatige zig-zag- lijn ontstaat. In de zo ontstane driehoekige velden is steeds

een cirkel gezet. De sarcofaag bevatte twee geraamten. Tevens werd in de kist de hier afgebeelde zilveren gordelgesp gevonden. De beugel is versierd met ingevijlde groeven. De koppen van de twee zilveren klinknagels zijn voorzien van een parelrandje. De naald van de gesp is bovenaan met een diagonaal kruis versierd. De afgewerkte sarcofaag van Jura-kalksteen zal langs de Maas vanuit Frankrijk naar Utrecht vervoerd zijn. De sarcofaag is te vergelijken met een exemplaar uit Poitiers dat wordt gedateerd in de zevende eeuw. In tegenstelling tot veel andere (vroeg-)middeleeuwse gedecoreerde sarcofagen, die vaak heel plastische vlechtranden vertonen, zien we hier net als op het Utrechtse exemplaar, een ondiep ingekrast visgraatmotief in het midden van het deksel. Het wordt omgeven door een vlechtrand die enigszins vergelijkbaar is met de rand met onregelmatig zig-zagmotief aan de lange zijden van de kist van de Utrechtse sarcofaag. Overeenkomsten zijn er ook met een groep geornamenteerde kalkstenen sarcofagen uit Picardië, gedateerd ca. 500 tot 650. In deze groep is de gravure-achtige wijze van versieren vrij algemeen. De Utrechtse sarcofaag zal vermoedelijk wat later zijn ontstaan, in het eind van de zevende, begin achtste eeuw.

De sarcofaag is op 8 juni 1934 vlak onder het niveau van de kerkvloer van de Salvatorkerk te Utrecht gevonden. De kist behoort tot de zeldzame Merovingische vondsten die op het Domplein zijn gedaan en zal gediend hebben voor één van de begravingen in de Salvatorkerk die door Willibrord was gesticht. De begraven persoon moet een aanzienlijke figuur zijn geweest.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1936, 80-87 en 115, fig. 42 en 43, Pl. XXXI,3; vgl. Hubert & Porcher & Vollbach 1967, afb. 51b; ABKGU 1926-72, 64; vgl. Roth 1986, afb. 75; Lammers 1989; vgl. Flèche Mourgues 1992; Stöver 1994, 179-180, afb. 6, noot 31.

Willibrord en zijn navolgers

Willibrord kwam in 690 naar onze streken om het geloof te verkondigen. Hij deed dit met de steun van de Merovingische hofmeier Pippijn, van wie hij onder andere de kloosters Echternach en Susteren kreeg (cat.nr. 57). Er is niet veel over Willibrord bekend. Tot de belangrijkste schriftelijke bronnen voor zijn leven behoren zijn eigen aantekening in een handschrift uit Echternach (cat.nr. 47), zijn levensbeschrijving (cat.nr. 48) en enkele passages in een werk over de kerkgeschiedenis van de Angelsaksen door Beda Venerabilis (cat.nr. 49). Kunstvoorwerpen uit Ierland, waar Willibrord zijn opleiding voltooide (cat.nrs. 50-52), geven een indruk van de Ierse cultuur die Willibrord tot de missie inspireerde. In Echternach was een belangrijk scriptorium waar handschriften werden gekopieerd en rijk verlucht (cat.nrs. 47, 48 en 56). Ook het oudste portret van Willibrord is hier wellicht ontstaan, zij het in de elfde eeuw (cat.nr. 53). Voor zijn bekeringswerk kreeg Willibrord belangrijke relieken van de paus. Deze worden bewaard in de prachtige reliekschrijn uit Emmerik (cat.nr. 54). Het draagaltaar uit Trier is mogelijk door Willibrord zelf gebruikt (cat.nr. 55). Ook van andere geloofsverkondigers die in onze streken werkten, zoals Bonifatius, Liudger en Lebninus, zijn bijzondere, oude en kostbare voorwerpen bewaard gebleven. Bijvoorbeeld het boek waarmee Bonifatius zich tegen de zwaardhouwen van de Friezen verdedigde (cat.nr. 58), een kostbare ivoren pyxis en een draagaltaar uit het bezit van Liudger en een mogelijk door hem zelf geschreven boek (cat.nrs. 60-62).

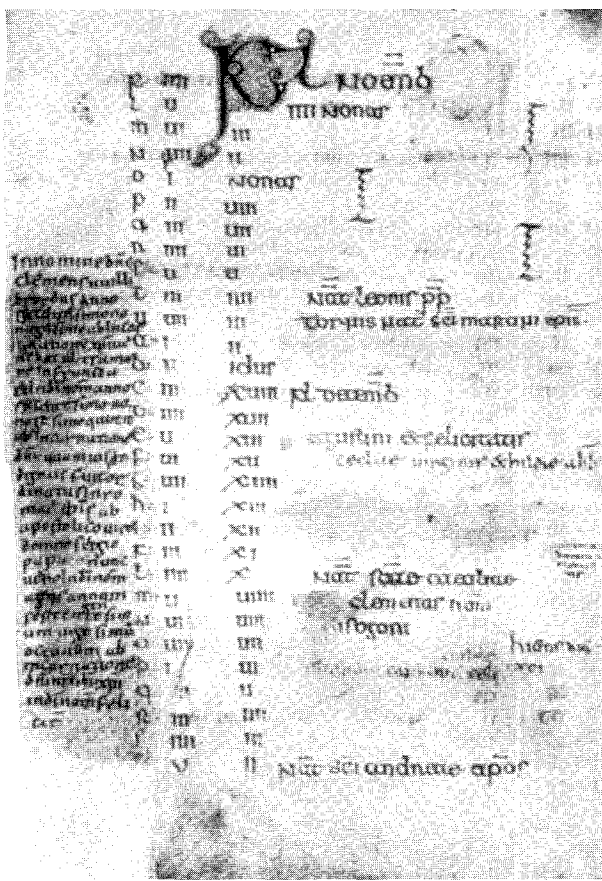
47 MARTYROLOGIUM VAN HIERONYMUS EN DE ZOGENAAMDE KALENDER VAN WILLIBRORD

Echternach, begin 8ste eeuw

Perkament, f. 2-32v, 24,5 x 19,5 cm; f. 34v-41 + 44, 22,2 x 15,5 cm

Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. lat. 10837

Een martyrologium is een liturgisch boek waarin in de volgorde van de jaarkalender de namen van martelaren en later ook van heiligen zijn opgenomen. De versie in dit boek werd samengesteld door de kerkvader Hieronymus († 419/20). Op het martyrologium volgt een jaarkalender die door Willibrord is gebruikt. Hierin staan onder andere de namen van heiligen en kerkelijke feesten opgetekend. De kalender is waarschijnlijk in Echternach geschreven door Laurentius. Zijn naam is bekend door drie charters die hij voor Willibrord schreef in de jaren 704, 710 en 711. Het handschrift bevat op f. 39v in de marge een eigenhandige aantekening van Willibrord uit 728. Deze luidt in vertaling: 'In de naam des Heren kwam Clemens Willibrord in het zeshonderd negentigste jaar na de incarnatie van Christus over zee in het land van de Franken, en in de naam van God werd hij in het zeshonderd vijfennegentigste jaar na de incarnatie van de Heer, te Rome, ofschoon hij dit onwaardig was, tot bisschop gewijd door de apostolische man, heer Sergius, paus. Maar nu leeft hij, in de naam van God, in het zeventhonderd achtentwintigste jaar na de incarnatie van onze Heer Jezus Christus, gelukkig in de naam van God.' In de kalender zijn Ierse, Angelsaksische, Frankische en Italiaanse heiligen opgenomen. Ook wordt Wilgis,

Willibrords vader, genoemd. Van de Ierse heiligen zijn Patrick, Brigit en Columba vertegenwoordigd. Ook de wijdingsdata van twee Brabantse kerken die door Willibrord zijn gewijd, zijn in de kalender opgenomen: op 26 mei de St. Mariakerk in Waalre, en op 29 mei de St. Pauluskerk in Ruimel.

Lit.: Wilson 1918; Utrecht 1972, nr. 1; Alexander 1978, nr. 24; HÓ. Cróinín 1984; Parijs 1987, nr. 3 (lit.opg.); Ferrari 1994, 10, Abb. 2; Netzer 1994, o.a. 113.

48 ALCUINUS, VITA SANCTI WILLIBRORDI

In quacuncq; gente scilicet
willibroedus positus
est praedicator. ~
Sedisq; episcopalis in
traiecit to castello dele
gatus est. ~

Echternach, 1ste helft 9de eeuw

Perkament, 41 f., 23,5 x 17 cm

Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. HB XIV 1

Alcuinus beschreef de 'Vita' (het leven) van Willibrord op verzoek van Beornrad, abt van Echternach. Beiden waren verwanten van Willibrord. De vita is niet in eerste instantie geschreven als historische bron. De bedoeling van de vita was om de heiligheid van Willibrord te onderstrepen. De wonderen die Willibrord heeft verricht nemen dan ook een belangrijke plaats in. Ook zijn afkomst wordt benadrukt en zijn contacten met de Frankische machthebbers, de Pippiniden. Alcuinus schildert Willibrord als iemand die door zijn charisma de gunst en sympathie van zijn medemenssen verkreeg. Hij werd zowel door de wereldlijke als geestelijke overheid geëerd en gerespecteerd.

Alcuinus heeft, zoals hij in zijn voorwoord vermeldt, twee teksten over het leven van Willibrord geschreven. Het eerste boekje, in proza, diende om aan de broeders voor te lezen in de kerk. Het tweede, in versvorm, kon door de leerlingen van abt Beornrad in de afzondering van het slaapverrek worden gelezen. Aan het prozaboekje heeft Alcuinus nog een preek toegevoegd, aan het poëzieboekje een klaagzang op Wilgis, Willibrords vader. Het Württembergse handschrift bevat zowel de proza- als de poëzie-versie en is één der oudste naar het origineel van Alcuinus. Het stamt waarschijnlijk uit de schrijfschool van Echternach, waar zich ook het origineel bevond. Het handschrift is versierd met vier- tot veertien-regelige initialen met vlechtwerk. De stokken en staarten lopen vaak uit in dierkoppen. De gebruikte kleuren zijn rood, geel groen, blauw en bruin. Afgebeeld is een fragment van hoofdstuk dertien. Hierin wordt verhaald hoe Willibrord na de nederlaag van Radbod in Utrecht zijn aartsbisschoppelijke zetel vestigt.

Lit.: Essen 1956, nr. 289 (lit.opg.); Buhl & Kurras 1969, 95 (lit.opg.); Bischoff 1982, 99; Ferrari 1994, 18, noot 62, Farbtafel. II; Reichsmann 1994.

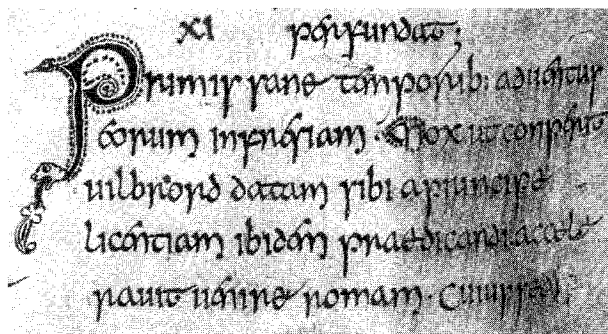
49 BEDA VENERABILIS, HISTORIA ECCLESIASTICA GENTIS ANGLORUM

Kent (Canterbury) (of Mercia?), 9de eeuw (820-830?)

Perkament, 157 f., 27,2 x 21,6 cm

Londen, British Library, Cotton MS Tiberius C II

Beda's Kerkgeschiedenis van het volk der Angelen, werd door hem voltooid in 731. Het is één van de belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van de kerk in Northumbrië in de zevende en vroege achtste eeuw. Beda besteedt in dit werk ook aandacht aan Willibrord, die een land- en tijdgenoot van hem was. De tekst werd veelvuldig gekopieerd en deze afschriften waren al snel in omloop, zowel in Engeland als op het continent. Het hier getoonde handschrift dateert uit het begin van de negende eeuw. De decoratie bestaat uit grote initialen versierd met vlechtwerk en dieren aan het begin van elk boek, en kleinere aan het begin van elk hoofdstuk. De kleine initialen zijn versierd met kleurige stippen, omkaderd door puntjes en lopen uit in dierkoppen en vlechtwerk. Beda beschrijft in Boek V, hoofdstukken tien en elf, hoe Willibrord met zijn gezellen naar het continent werd ge-

zonden om missie te bedrijven. Afgebeeld is het begin van hoofdstuk elf dat is verlucht met een initiaal 'P' die uitloopt in een dierkopje. In de tekstpassage wordt verhaald dat Willibrord in Friesland aankwam en van Pippijn toestemming kreeg om de prediken. Hij haastte zich vervolgens naar Rome om voor zijn werk de zegen en instemming van de paus te krijgen. Verder vertelt Beda in dit hoofdstuk dat Willibrord bisschop werd en zijn zetel in Utrecht had. Toen Beda dit schreef was Willibrord nog in leven en verlangde volgens de schrijver naar zijn dood: 'Na veel strijd geleverd te hebben in de hemelse krijgslid, verlangt hij met heel zijn hart naar het geschenk van de goddelijke beloning'.

Lit.: Plummer 1969; Alexander 1978, nr. 33 (lit.opg.); Ohlgren 1986, nr. 33; Brown 1991, pl. 9.

50 BRONZEN KLOK

Ierland, 9de eeuw (?)

Brons, h. 33,9 cm, gr. l. 19,4 cm, gr. br. 14,5 cm

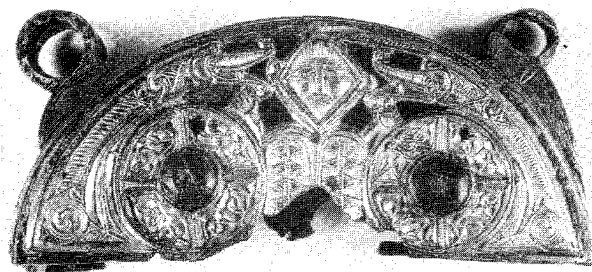
Dublin, National Museum of Ireland, inv.nr. 1881:535

De bronzen klok is in één stuk gegoten. Hij is vierhoekig in doorsnee en heeft iets bolle zijden. Boven aan de taps toelopende klok is een stevig handvat bevestigd. Binnen in de klok zit een kleine beugel voor een tong of klepel. De buitenzijde is glad afgewerkt, de binnenzijde daarentegen ruw gelaten. De versiering bestaat uit een dun ingegrift Keltisch kruis met rad. De onderrand van de klok is gedecoreerd met een band van hoekig vlechtwerk. De zijkanten zijn door een dunne lijn geaccentueerd. Het handvat draagt een eenvoudige, gelobde versiering. Dergelijke klokken zijn in vrij grote aantallen bewaard gebleven. Ze zijn typisch Iers en werden vaak vereerd en in een speciale schrijn bewaard. Er waren twee typen klokken. Het eerste type is samengesteld uit meerdere platen geklonken ijzer die in brons zijn gedoopt. De bel van St. Patrick is hiervan een voorbeeld. Het tweede, meest voorkomende type is uit brons gegoten, zoals deze bel uit Castle Island, Lough Lene, graafschap Westmeath. De klokken werden gebruikt als altaarschel.

Lit.: Henry 1967, 124-125, Pl. 50; Amsterdam 1983, nr. 57 (lit.opg.).

51 FRAGMENTEN VAN EEN SCHRIJN VOOR EEN KLOK

Iers, 8ste-9de eeuw

Verguld en verzilverd gegoten brons, barnsteen; 13,2 x 5,96 x 3,36 cm

Dublin, National Museum of Ireland, inv.nr. 1920-37a

Het halfcirkelvormige fragment is waarschijnlijk het bovenste gedeelte van een schrijn voor een klok. Hierin zou het D-vormige handvat van een klok als de altaarschel van Lough Lene (cat.nr. 50) gepast hebben. Op de voorzijde is een figuur tussen twee slangachtige wezens afgebeeld. De figuur heeft de armen opgeheven als een orant. Aan weerszijden van de figuur is een rond medaillon aangebracht dat door een kruis in vieren gedeeld is en in het midden is versierd met barnsteen. De velden tussen de kruisarmen zijn gevuld met vlechtwerk. De achterzijde van het fragment toont een kruis dat is samengesteld uit vier mensenarmen in iets verheven reliëf. De bovenste velden tussen de armen zijn gevuld met gegraveerde dieren. De gewrichten van de dieren zijn aangeduid door spiralen. Hun lichamen zijn versierd met trompetmotieven. De onderste twee panelen, nu zwaar beschadigd, bestonden uit velden met spiralen en trompetmotieven. De rand bestaat uit een brede lijst vlechtwerk.

Lit.: Amsterdam 1983, nr. 59 (lit.opg.); Londen 1989, nr. 137a-c (lit.opg.).

52 HUISVORMIGE RELIEKSCHRIJN (KLEUREN AFB. 4)

Ierland (?), 8ste eeuw
Koperlegering, tin, email, taxushout; 13,5 x 5,3 x 10 cm
Kopenhagen, Nationalmuseum, inv.nr. Second Department
no. 9084

Het houten kistje is bekleed met metalen banden, roosters en vertinde platen van een koperlegering. Op de voorzijde van het kistje bevinden zich drie rechthoekige beslagstukken met een rand van rood email. De middenversieringen zijn verloren gegaan. De drie beslagstukken aan de achterkant zijn rond en gevuld met gedreven koperen plaatjes met drievoudige spiralen of 'triskeles'. De platen aan de achterkant en de zijanten zijn versierd met vlechtwerk. Aan de opengewerkte beslagstukken aan de zijanten van het kistje kon een draagband worden bevestigd. De gegoten bronzen nokbalk is deels nog ingelegd met rood email en is aan de achterzijde versierd met vlechtwerk. Het kistje is opmerkelijk vanwege de afwezigheid van decoratief ornament. Het is één van de laatste exemplaren van huisschrijnen in Ierse stijl. Het kistje was al in de middeleeuwen als reliekschrijn in gebruik in een kerk in Noorwegen. Mogelijk hebben de Vikingen het hier naar toe gebracht. Op de onderzijde bevindt zich een tiende-eeuwse runeninscriptie die in vertaling luidt: 'Ranvaik bezit dit kistje'. Verder zijn er vier scheepsboegen en een ketting op afgebeeld. Het kistje bevat twee middeleeuwse relieken, in zijde gewikkeld. Het ene zou een kruisrelik zijn, het andere een relik van de apostel Paulus.

Lit.: Graham-Campbell 1980, nr. 314; Londen 1989, nr. 131 (lit.opg.); Mainz 1992, nr. 131 (lit.opg.).

53 GRADUALE MET MINIATUUR VAN WILLIBRORD (AFB. OMSLAG)

Trier/Echternach, rond 1000 en 3de kwart 11de eeuw
Perkament, 117 f., 21,5 x 15,3 cm
Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. lat. 10510

Een graduale bevat de tekst en de muziek van de gezongen delen van de mis. In het handschrift is als f. 20 een blad ingevoegd vlak voor de gezangen van de feestdag van Willibrord. Op dit blad staat aan de voorzijde een gebed tot de heilige en aan de achterzijde een prachtige miniatuur van Willibrord tussen twee diakens. Willibrord is voorgesteld als aartsbisschop. Als teken van die waardigheid draagt hij een smalle witte band met kruisen, het pallium, over de rode kazuifel. Onder de kazuifel draagt hij, evenals de diakens die hem terzijde staan, een lichtgele dalmatiek en een witte albe. Alle drie figuren zijn door de grote gouden nimbi als heiligen aangeduid. De afbeelding is de oudste die wij van Willibrord kennen en is waarschijnlijk gemaakt door een miniaturist uit het Zuidduitse klooster Reichenau. Hij is te plaatsen in de omgeving van de Meester van het Registrum Gregorii, één van de belangrijkste miniaturisten uit deze periode. Van laatstgenoemde meester is bekend dat hij voor aartsbisschop Egbert van Trier (977-993) heeft gewerkt. Ook is het mogelijk dat de afbeelding in het klooster Echternach zelf is ontstaan.

Lit.: Keulen 1991, nr. 44 (lit.opg.); Trier 1993, nr. 25 (lit.opg.).

54 WILLIBRORD-SCHRIJN (KLEUREN AFB. 5)

Nederrijngebied, rond 1040; voet rond 1400; kruisigingsgroep begin 16de eeuw
Kruisigingsgroep: gegoten verguld zilver; voet: gedreven en gegoten verguld zilver; reliekenbursa: eikehout, gedreven goud, goudfiligrain, edelstenen en gemmen; achterzijde: verguld koper met bruinvernis; totaal: 62 x 48 cm; bursa: 32,2 x 34,8 cm
Emmerik, Schatkamer van Sankt-Martini-Münster

Op de voorzijde van de reliekschrijn zijn tussen de armen van een gemmenkruis in gedreven goud de vier evangelistensymbolen afgebeeld: linksboven de mens van Mattheus, rechtsboven de adelaar van Johannes en onder zowel links als rechts de leeuw van Marcus. De stier van Lucas ontbreekt. De leeuw linksonder heeft een afwijkende vorm: het gaat hier vermoedelijk om een zeer vroege restauratie. De achterzijde van de bursa toont in verguld koper en bruinvernis de gekruisigde Christus tussen zon en maan. Ook hier wordt het kruis omgeven door de vier evangelistensymbolen. Het onderste deel van de verticale kruisbalk ontbreekt waardoor de opening waarin de relieken waren geborgen zichtbaar is. Misschien is de bursa vervaardigd in verband met de nieuwbouw van de kapittelkerk onder bisschop Bernold van Utrecht (1027-1054), waaraan rond 1040 werd begonnen. Het is niet bekend waar de schrijn gemaakt is. De filigrainkruisen op de voorzijde vertonen veel overeenkomst met versieringen op het beeld van de Gouden Madonna in de domschat van Hildesheim, vandaar dat Hildesheim wel als plaats van ontstaan is geopperd. Maar ook Utrecht is in dit verband wel genoemd. De schrijn bevatte stofreliken van de kleding van Maria en Christus die Willibrord in 690 of 695 in Rome van paus Sergius had ontvangen en naar Emmerik gebracht zou hebben. Dit wordt in een inscriptie op de achterzijde van de bursa vermeld: 'HIC SUNT RELIQUIAE QUAS S(AN)C(TU)S WILLIBRORDUS ROME A PAPA SERGIO ACCEPIT ET EMBRICI TRANSPORTAVIT'. Onderzoek van de relieken heeft aangetoond dat deze dateren uit de vijfde tot achtste eeuw.

Lit.: Echternach 1958, nr. 4; Utrecht 1988, nr. 49; Münster 1993, nr. A5.4 (lit.opg.)

55 DRAAGALTAAR VAN WILLIBRORD (KLEUREN AFB. 6)

Trier, 8ste, 11de, 12de en 14de eeuw
Groen porfier, gedreven zilver, ivoor, hout, bruinvernis, 18 x 21 x 49 cm
Trier, kerk-schat van de U.L. Frauen- und Laurentiuskerk

Het draagaltaar bestaat uit een kistje op pootjes, dat vermoedelijk in de eerste helft van de twaalfde eeuw is gemaakt. Het oudste deel is waarschijnlijk de in de bovenzijde ingelaten altaarsteen uit groen porfier. Deze altaarsteen is mogelijk door Willibrord zelf gebruikt. Dit wordt vermeld in een inscriptie op de bovenzijde van het kistje, die luidt: 'HOC ALTARE BEATUS WILLIBRORDUS IN HONORE D(OMI)N(I) + SALVATORIS CONSECRAVIT. SUPRA QUOD IN ITINERE MISSARU(M) + OBLATIONES D(OMI)N(O) OFFERRE CONSUEVIT, IN QUO CONTINETUR DE LIGNO CRUCIS XP(IST)I ET DE SUDARIO CAPITIS IPSIUS +'. In het draagaltaar werden volgens deze tekst relieken van het

Heilig Kruis en van de zweetdoek van Christus bewaard. Nu bevat het onder andere relieken van het kleeid van Maria. Aan de lange zijden van het kistje zijn twee Byzantijnse ivoeren uit de elfde eeuw ingelaten. Op het ene ivoor is de dood van Maria afgebeeld, op het andere Maria Hodegetria (staande Maria met Kind op linkerarm). Aan weerszijden van de reliëfs zijn bustes van bisschoppen van Trier en andere heiligen aangebracht. Op de bovenzijde van het kistje zijn in bruinvernis Christus tussen Petrus en Paulus en Maria tussen twee heiligen weergegeven. Deze voorstellingen dateren mogelijk uit de twaalfde eeuw. Op de korte kanten zijn veertiende-eeuwse, zilveren reliëfs aangebracht: aan de ene zijde Christus tussen Maria en Johannes en aan de andere de heiligen Benedictus en Basilius. Het draagaltaar behoorde tot de kerschat van de Maria-abdij te Trier en kwam in het begin van de negentiende eeuw in het bezit van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Trier.

Lit.: Echternach 1958, nr. 5; Trier 1984, nr. 40 (lit.opg.).

56 THOMAS-EVANGELIARIUM (KLEUREN AFB. 7)

Echternach, ca. 730

Perkament, 207 f., 30 x 24,5 cm

Trier, Domschat, Cod. 61, Bibliotheeksnummer 134

Het rijk verluchte evangeliarium is genoemd naar Thomas, één van de twee kopiïsten die het handschrift hebben afgeschreven en verlucht. Thomas was opgeleid door een meester van insulaire, wellicht Northumbische herkomst. Hij maakte bijna alle miniaturen en initialen en werkte hoogstwaarschijnlijk in het scriptorium van Willibrords klooster te Echternach. Tegenover de proloog van de kerkvader Hieronymus betreffende zijn nieuwe bijbelvertaling, staat binnen een uit insulair vlechtwerk opgebouwde lijst een tetramorf afgebeeld (f. 5v). Deze symbolische voorstelling van de eenheid van de vier evangeliën bestaat uit een mensfiguur (Mattheus), die een voorschot draagt die is samengesteld uit de poten van een arend (Johannes), een leeuw (Marcus) en een stier (Lucas). De afbeelding is gebaseerd op de bijbelpassage Ez. 1, 5-20. De hierin beschreven wezens met gezichten van mens, arend, os en leeuw werden door de kerkvaders als de eenheid van de vier evangeliën geïnterpreteerd. Wellicht is deze voorstelling een vondst van Thomas zelf. Hij heeft dit blad onderaan gesigneerd met 'Thomas scribsit', ofwel 'Thomas heeft dit geschreven'. Het scriptorium van Echternach zou minstens een dozijn schrijvers hebben gehad en speelde een belangrijke rol in de boekproductie in de gekerstende gebieden op het vasteland.

Lit.: Nordenfalk 1977, p. 30, 88-93, afb. 29-31; Alexander 1978, nr. 26; Trier 1984, nr. 14 (lit.opg.); Ohlgren 1986, nr. 26; Netzer 1994.

57 EVANGELIARIUM UIT SUSTEREN

Maasland, Luik (?), 1ste helft 11de eeuw; toevoegingen: Maasland 12de/13de eeuw; Gelderland 1ste helft 15de eeuw; Maasland 17de/18de eeuw

Perkament, 24,3 x 17,9 cm

Susteren, Schatkamer van de H. Amelbergakerk

Het klooster Susteren werd in 714 door Pippijn en zijn vrouw Plectrudis aan Willibrord geschonken, als pleisterplaats tussen Utrecht en Echternach en als onderkomen voor rondtrekkende monniken. Vele eeuwen later schonk Imago van Loon in 1174 bij haar intrede in het klooster dit evangeliarium. Het klooster was intussen een vrouwenstift geworden. Imago was de dochter van graaf Arnulf II van Loon en Agnes van Rieneck. Ter gelegenheid van de schenking heeft Imago deze zogenaamde 'dedicatieminiatuur' laten toevoegen. Hierop staan voor een zuilstelling van twee bogen op een rotsige grond drie figuren afgebeeld. De middelste is Imago zelf, die in 1174 tot abdis van het stift werd gekozen. Zij schenkt het evangeliarium aan Gregorius en Albericus, de patroonheiligen van Susteren. Beiden zouden in de achtste eeuw in het stift zijn begraven. De twee heiligen zijn afgebeeld als aartsbisschoppen, herkenbaar aan pallium en bisschopsstaf. Ook dragen ze beiden een albe en een kazuifel. Gregorius kreeg na de dood van Bonifatius de leiding over het bisdom Utrecht en de Domschool. Hoewel hij hier als bisschop is afgebeeld, heeft hij deze wijding waarschijnlijk nooit ontvangen maar is hij altijd abt gebleven. Albericus was bisschop van Utrecht van 777 tot 784.

Lit.: Utrecht 1985, nr. 17 (lit.opg.).

58 RAGYNDRUDIS-CODEX (KLEURENAFB. 8)

Luxeuil (Bourgondië), 8ste eeuw
Perkament, 143 f. 28,5 x 19 cm
Fulda, Dommuseum, Codex Bonifat. II

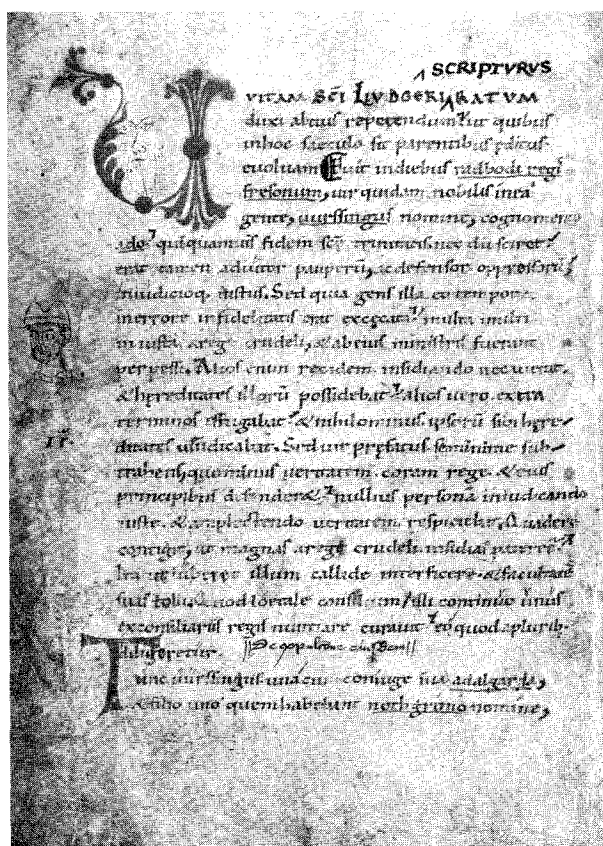
De Ragyndrudis-codex is het boek dat Bonifatius ter bescherming boven zijn hoofd hield toen hij in 754 bij Dokkum door Friezen werd vermoord. Het vertoont dan ook aan de boven- en onderzijde sporen van zwaardhousen. Het handschrift ontleent zijn naam aan een inscriptie op de laatste bladzijde, die dateert uit de eerste helft van de achtste eeuw: 'In honore domini nostri Ihesu Christi ego Ragyndrudis ordinavi librum istum quicumque legerit coniuvo per deum vivum ut pro me orare dignimini' (Uit eer voor onze heer Jezus Christus heb ik, Ragyndrudis dit boek in opdracht gegeven en ik vraag bij de levende god dat de gene die dit zal lezen zich zal verwaardigen voor mij te bidden.). Wellicht is deze persoon Raegentryth, dochter van Athuolf, die wordt genoemd in een brief van aartsbisschop Lullus van Mainz (de opvolger van Bonifatius). Zij was een weldoener van de kerk van Mainz. Er zijn echter nog twee vrouwen bekend met dezelfde naam, die als stichtster in aanmerking komen. Het handschrift bevat een verzameling theologische tractaten, waaronder teksten van de kerkvaders Gregorius, Hieronymus en Augustinus. De hier getoonde bladzijde (f. 99v) is een pagina uit de Synonyma van Isidorus van Sevilla. Deze tekst in dialogvorm wordt sinds de zevende eeuw ook wel 'Lamentatio animae peccatricis' (Klaagzang van een zondige ziel) genoemd. De mens spreekt met zijn verstand, de 'ratio'. Hij beklagt zijn ellende en de ratio maakt hem ervan bewust dat zijn ongeluk in de zonde ligt. De ratio maant de mens aan tot deugd, want alleen hierin ligt het ware geluk. Bijna elke zin van de tekst wordt met synoniemen herhaald, waarmee de oorspronkelijke titel van het werk verklaard is. Isidorus beveelt de lezing ervan aan in tijden van nood. Wat dat betreft had Bonifatius het juiste boek mee naar Friesland genomen. Afgebeeld is het begin van de tekst. De kleurige, wat schilderachtige stijl van de decoratie, met de passer getrokken cirkels en vismotieven, is kenmerkend voor de Merovingische boekverluchting van het beroemde klooster Luxeuil. Dit klooster was gesticht door de Ierse monnik Columbanus († 615) in de Vogezen. De Luxeuil-minuskel waarin de tekst geschreven is, is voor ons moeilijk leesbaar vanwege de vele afkortingen en letterverbindingen (ligaturen).

Lit.: Hausmann 1992, 7-10 (lit.opg.); Jakobi-Mirwald 1993, nr. 2 (lit.opg.); Von Padberg & Stork 1994.

59 VITA LIUDGERI, CARTULARIUM WERTHINENSE

Werden, 9de eeuw; Werden (?), ca. 1085
Perkament, 60 f. 24 x 17,5 cm
Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod. Voss. Lat. Q. 55

In het handschrift zijn twee boeken samengebracht: een elfde-eeuwse levensbeschrijving van Liudger en een verzameling afschriften van oorkonden van het door hem gestichte klooster Werden, die uit de negende eeuw dateert. De levensbeschrijving is gemaakt door Altfried, van wie men

veronderstelt dat hij een Utrechtse leerling en verwant van Liudger is geweest. Altfried was net als Liudger bisschop van Münster en de vierde abt van Werden (839/40-849). Het is de oudste levensbeschrijving van Liudger die ons is overgeleverd. Op f. 2v zien we aan het begin van de tekst een grote initiaal 'U', opgebouwd uit soepele bladranken. In de initiaal is een gelaat geschilderd. In de linkermarge is een kopje getekend. Aan de mijter te zien moet het een bisschop voorstellen. Wellicht heeft men hiermee Liudger zelf willen uitbeelden. De tekst begint met de geschiedenis van Liudgers familie. Er wordt beschreven hoe Wursing, Liudgers grootvader, moest vluchten voor de Friese koning Radbod en hoe hij vriendelijk werd onthaald door de Merovingische hofmeier Pippijn II († 714). Liudgers vita wordt gevolgd door een cartularium van de abdij Werden. Hierin worden onder andere goederen genoemd die deels uit Liudgers familiebezit in de Utrechtse Vechtstreek stamden.

Lit.: De Meyier 1975, 136-139 (lit.opg.); De Meyier 1984, Tab. 38a; Essen 1990, nr. 30.

60 BRIEVEN VAN PAULUS

Werden, 1ste kwart 9de eeuw
Perkament, 94 f., 27 x 21 cm
Berlijn, Staatbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz, Ms. theol. lat. fol. 366

Op f. 1r van dit handschrift met brieven van Paulus is onder de rechter tekstkolom een aantal inscripties aangebracht, die voor een deel zeer verbleekt zijn. Ze geven alle aan dat het

De reliekschrijn bestaat uit een houten kistje dat is bedekt met benen plaatjes die in laag-reliëf en ajour zijn bewerkt. Het is zeer waarschijnlijk dat dit kistje aan Liudger zelf heeft toebehoord. Vermoedelijk heeft het ook als draagaltaar dienstgedaan tijdens Liudgers missiewerk. Het wordt genoemd in een reliekeninventaris uit 1512 als het 'portatel darup s.Luger Misse tdone plach'. Samen met de zogenaamde kelk van Liudger (negende eeuw) en de ivoren pyxis (cat.nr. 62) behoort het tot de weinige bewaarde voorwerpen uit de kerkschat van de abdij van Werden. De benen plaatjes van het kistje zijn in de veertiende eeuw met bronzen pennen opnieuw bevestigd, waarbij de oorspronkelijke rangschikking is verbroken. De voorzijde van de schrijn was oorspronkelijk versierd met de gekruisigde Christus tussen twee grote dieren. De achterzijde toonde de Christus-figuur tussen twee baardige engelen. Op het deksel waren zoals nu alleen fabeldieren afgebeeld, maar in een andere volgorde. Aan de voorzijde zien we nu in het midden op een smal plaatje de gekruisigde Christus. Van de oorspronkelijke flankerende panelen is er één bewaard gebleven met daarop een arm van Christus en de zwevende soldaat Longinus met zijn lans. Het bevindt zich nu aan de linker zijkant. Christus is omgeven door dieren en is afgebeeld als levende Christus-koning: hij heeft zijn ogen open en op zijn kruisnimbus staan de letters 'REX' (koning). Naast het middenpaneel zijn twee kleinere, rechthoekige panelen bevestigd waarop links Christus die zijn wonden toont en rechts een gebaarde gevleugelde figuur. De figuratieve panelen zijn van elkaar gescheiden door decoratieve banden. De achterzijde van het kistje is overtrokken met een dunne stof met resten van goud en bladmotieven. Wellicht is het ontstaan in een werkplaats in de omgeving van Essen waar men beïnvloed was door voorbeelden uit Bourgondië en Aquitanië. Het kistje is vanwege de band met Liudger, de bijzondere stijl en iconografie en de hoge ouderdom van grote historische en kunsthistorische waarde.

Lit.: Elbern 1962; Utrecht 1972, nr. 7; Gaborit-Chopin 1978, Kat. 32 (lit.opg.); Roth 1986, 287, Tafel 100c (lit.opg.); Essen 1990, nr. 9 (lit.opg.).

62 IVOREN PYXIS MET DE GEBOORTE VAN CHRISTUS

Oostelijk Middellandse Zeegebied, eind 5de/begin 6de eeuw

Ivoor, h. 10 cm, diam. 10,5 cm

Essen-Werden, Probsteikirche St. Ludgerus, Inv.nr. L.1

De pyxis is gemaakt in het oostelijke Middellandse Zeegebied en zal tijdens het verblijf van Liudger in Italië tussen 784 en 787 in zijn bezit geraakt zijn. Aan de hier afgebeelde zijde van de pyxis, een doosje voor gewijde hosties, zien we de Geboorte van Christus. Centraal staat Maria in half liggende houding, met rechts naast haar het ingebakerde Christuskind. Os en ezel kijken nieuwsgierig over de rand van de gemetselde kribbe. Tussen Maria en de dieren zien we de figuur van een dienaar met opgeheven pot. Links zit Jozef, die mismoedig zijn hoofd in zijn hand steunt. Aan de andere zijde zien we drie herders. De middelste herder wijst verrast naar boven als hij de ster ziet. De rechter draagt een staf. Tussen hen in liggen een hond en een bokje. De herder links zit in een halfronde gevlochten hut. Het deksel van de pyxis is verloren gegaan; de bodemplaat is met vergulde nagels en een zilveren plaatje met palmettenversiering vastgezet. Het zilveren plaatje met palmetmotief duidt erop, dat de pyxis in de Karolingische tijd (negende eeuw), vermoedelijk in Werden zelf, is gerestaureerd.

Lit.: Aken 1965, nr. 513 (lit.opg.); Utrecht 1972, nr. 6 (lit.opg.); New York 1977, nr. 449, (bep. lit.opg.); Stüwer 1980, 32-33; Essen 1990, nr. 11 (lit.opg.).

63 RELIEK VAN HET GEWAAD VAN LEBUINUS (KLEURENAFB. 9)

West- of Zuid-Duitsland/Angelsaksisch (?), vóór de 8ste eeuw

Zijde, 30 x 17 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM st. 83

Lebunus was een Angelsaksische missionaris die in de tijd van abt Gregorius van Utrecht (755-780) in de IJsselstreek werkte. Hij bouwde kerken in Wilp en Deventer. Het weefsel is misschien een deel van zijn priestergewaad geweest. Tegen een beige achtergrond, aan weerszijden begrensd door banden met groene ranken, staat een in forse bruine lijnen neergezet figuurtje. Het is er één uit een reeks: onder zijn voeten en boven zijn hoofd zijn nog delen van identieke figuurtjes te zien. Het mannetje of vrouwtje heeft de handen opgeheven in een soort gebedshouding, die wellicht is afgeleid van de vroeg-christelijke orantenpose. De stof is geweven met schering- en inslagdraden van floszijde in keperbinding. Gezien de Angelsaksische herkomst van Lebunus wordt voor de plaats van vervaardiging van het weefsel wel aan Engeland gedacht. Men heeft misschien gebruik gemaakt van Koptische patronen. De Angelsaksische kerk had net als de Ierse regelmatig contact met de Koptische monnikenwereld in Egypte. Naast een Angelsaksische herkomst zijn als plaats van ontstaan echter ook Spanje, Zuid-Duitsland en Centraal-Azië geopperd. Het

enige waar men het wel over eens is, is dat het weefsel vermoedelijk van vóór de achtste eeuw dateert, en dus door Lebuinus kan zijn gebruikt.

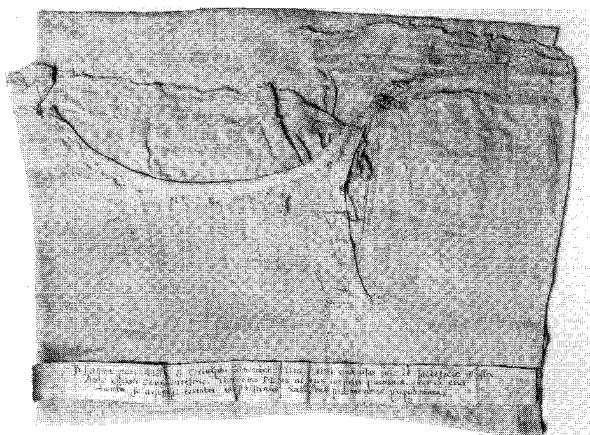
Lit.: Utrecht 1939-1, nr. 269; Utrecht 1972, nr. 2 (lit.opg.); Stam 1991; Vijvers 1991; Dubbe 1992, 253-254, afb. 213.

64 FRAGMENT VAN DE ALBE VAN ODULPHUS

Frankrijk (?), 8ste of 9de eeuw (?)

Zijde, 85 x 100 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM st. 86

De relikven van Odulphus (gestorven na 854) behoorden tot de belangrijkste bezittingen van de Oudmunsterkerk. Odulphus zou de Utrechtse bisschop Fredericus geholpen hebben ketterse opvattingen in Friesland te bestrijden. De relik bestaat uit het bovenste deel van Odulphus' albe (een lang wit onderkleed dat door de priester wordt gedragen tijdens de eredienst) gemaakt van crème-kleurige zijde. De ronde hals wordt op de schouder gesloten met een knoopje en een lusje. Langs de hals bevinden zich resten van roodbruine zijde, overblijfselen van 'parurae', zoals de versieringen op een albe werden genoemd. Bij de relik hoort een briefje waarin apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (1548-1614) verklaart de albe met een tand en drie deeltjes van het lichaam uit het graf te hebben genomen.

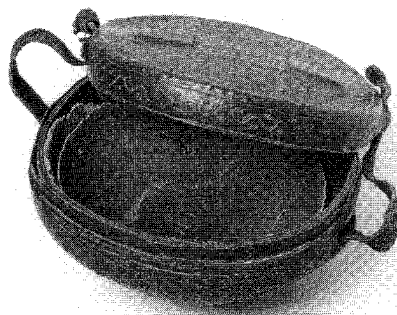
Lit: Utrecht 1939-1, nr. 270; Utrecht 1948, nr. 201; Utrecht 1971, nr. 76; Utrecht 1988, nr. 73 (lit.opg.)

65 NAP VAN ODULPHUS

Nap, 12de eeuw, kurk en zilverdraad, h. 11 cm, diam. 18 cm
Leren foedraal, 15de eeuw

Utrecht, Museum Het Catharijneconvent, OKM v. 42

De nap zou door Odulphus gebruikt zijn en werd als relik vereerd in de Oudmunsterkerk. De nap is gemaakt van twee stukken kurk, die in een vorm zijn geperst en later zijn gladgemaakt met behulp van een draaibank. De twee stukken

zijn met een zilverdraad aan elkaar gezet. De nap wordt bewaard in een foedraal, versierd met gestempelde ranken. Dit kan gesloten worden met een rond deksel dat op zijn plaats gehouden wordt door een leren riem. In de inventarissen van de kerkschat van Oudmunster is de nap herhaaldelijk beschreven. Hij was oorspronkelijk bekleed met zilver. Er was een gouden kettinkje aan bevestigd waar een gouden crucifix en een medaillon aan hingen. In het medaillon was een antieke agaat met de afbeelding van een leeuw bevat.

Lit.: Utrecht 1988, nr. 74 (lit.opg.).

De sterkere god

Om de heidenen te kunnen bekeren moesten de geloofsver-kondigers bewijzen dat de christelijke god sterker was dan de heidense goden. Dit konden zij proberen door de over-tuiging van de prediking, die werd versterkt door de pracht van de liturgische boeken en gewaden. Ook verwoestten zij heidense heiligdommen en godenbeelden (cat.nrs. 69-71). Dat zij daarna niet door deze goden bestraft werden, werd als een teken van de kracht van de christelijke god be-schouwd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Christus in de vroege middeleeuwen strijdbaar werd afgebeeld. Dit is het geval op de diptiek van Genoels-Elderen, waar Christus het kwaad in de vorm van adder, draak, leeuw en basilisk vertrapt (cat.nr. 66). Relieken waren voor het bekerings-werk onontbeerlijk. Ze kregen een plaats in het altaar van de nieuw gestichte kerken. Typisch voor de vroegmiddeleeu-wse periode zijn de kleine reliekschrijntjes die aan een koord of ketting in tijden van nood konden worden rondgedragen (cat.nrs. 52, 67 en 92). Het bekeringswerk moest uiteinde-lijk leiden tot de doop. In een handschrift uit het Vaticaan is een doopbelofte in de volkstaal overgeleverd, die mogelijk in onze streken is gebruikt (cat.nr. 68). Het handschrift bevat ook een lijst van heidense gebruiken die deels in onze streken gewoon zullen zijn geweest. De komst van Angelsaksische en Ierse missionarissen naar het vasteland van Europa gaf niet alleen het christendom maar ook de kunst een nieuwe impuls. De diptiek van Genoels-Elderen met haar ornamentale strengheid en het kleine reliekschrijn-tje uit Namen zijn waarschijnlijk op het continent ontstaan, onder insulaire invloed (cat.nrs. 66-67).

66 DIPTIEK VAN GENOELS-ELDEREN (KLEURENAFB. 10)

Continent, insulair beïnvloed, 8ste eeuw
Ivoor, blauw glas, elk paneel 30 x 18 cm
Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis,
inv.nr. 1474.

Het linker paneel van de diptiek toont Christus geflankeerd door twee engelen. Hij draagt een kruis staf over zijn rech-ter schouder. In zijn linkerhand draagt hij een boek. Hij ver-trapt een leeuw, draak, adder en basilisk (een slangachtige draak) onder zijn voeten. Op zijn kruisnimbus staan de let-ters 'REX' (koning). De voorstelling wordt verduidelijkt door de inscriptie langs de boven- en onderzijde: '+VBI D(OMI)N(V)S AMBVLABIT SVPER ASPIDEM ET BASILISCV(M) ET CONCVLABIT LEONE(M) ET DRACONEM'. Dit betekent: 'Waar God zal treden op adder en basilisk en de leeuw en de draak zal vertrappen' (Ps. 91,13). Op het rechterpaneel is in de bo-venste van de twee zones de Annunciatie afgebeeld. Een engel met nimbus komt van links en raakt met de hand het hoofd van Maria aan. Zij zit in het midden op een troon, iets naar de engel toegewend en toont in een gebaar van verba-zing of nederigheid de palm van haar rechterhand. In de lin-kerhand houdt zij een spintol. Rechts trekt een dienaar een gordijn opzij. De inscriptie boven de voorstelling luidt: '(+V)BI GABRIEL VENIT AD MARIAM' (waar Gabriel naar Maria is gekomen). In de onderste zone zien we de Visitatie: Maria (links) omhelst Elisabeth. Ter weerszijden van de vrouwen staan gebarende figuren in twee door zuilen gedragen ge-bouwtjes. Om de zuilen zijn voorhangen gedrapeerd. De in-

scriptie bij deze voorstelling luidt: '+VBI MARIAM SALVTAVIT ELISABETH' (waar Maria Elisabeth heeft gegroet). Over de datering en herkomst van de diptiek bestaat veel verschil van mening. Meest recente opvatting is dat het werk op het continent is ontstaan onder sterke insulaire invloed, wellicht in Zuid-Beieren (Salzburg) waar sterke Angelsaksische con-necties waren. De diptiek behoort tot de belangrijkste vroegmiddeleeuwse kunstschaten.

Lit.: Keulen 1972, nr. A2 (lit.opg.); Neuman de Vegvar 1990; Londen 1991, nr. 141 (bep. lit.opg.).

67 RELIEKSCHRIJNTJE UIT ANDENNE

Noordwest-Europa (Maas-Rijngebied?), ca. 750
Eikehout, verguld koper, 2 x 7,8 x 3 cm
Namen, Musée Diocésain, inv.nr. M.D.N. 380

De uitstekende nokbalk geeft dit kleine schrijntje het aan-zien van een Ierse huisschrijn. In de openingen in de uitein-den van de nokbalk was ooit een draagband of kettinkje be-vestigd, zodat het reliekschrijntje kon worden meegedra-gen. De nokbalk is van een spiraalmotief voorzien. De rest van het schrijntje was oorspronkelijk geheel bedekt met ver-guld koperen plaatjes. De bekleding van de achterkant is nu verdwenen, evenals de houten bodemplaat. In de metalen bekleding is een regelmatige vlechtwerk-decoratie met scherpe hoeken gedreven. De beide zijanten van het kistje vertonen onregelmatig vlechtwerk dat wat ronder is dan het overige. Het is wellicht gestileerd diervlechtwerk, dat een Germaanse oorsprong heeft. Het hoekige vlechtwerk is be-kend uit het oostelijke Middellandse Zeegebied, met name uit de Syrische en Koptische kunst. De Syrische en Koptische kunst had op haar beurt weer invloed op de insu-laire kunst. Gedurende de achtste eeuw werd het hoekige vlechtwerk een gangbaar motief in het Westen. Vooral de decoratie van insulaire manuscripten droeg bij aan de ver-spreiding van dit motief op het continent. De relieken die in het schrijntje werden bewaard zijn volgens de teksten op de bijbehorende perkamentstrookjes afkomstig van Johannes de Evangelist, Perpetua, Petronilla, 'angelo cherubin', ofwel cherubijnen, van Agnes, Damianus, Mattheus, Lucia, Gaugericus, Gervasius en Protasius. Het reliekschrijntje is afkomstig uit de kapittelkerk van Andenne in de provincie Namen.

Lit.: Essen 1956, nr. 280; Dasnoy 1958; Aken 1965, nr. 227, (lit.opg.); Utrecht 1985, 73.

68 VERZAMELHANDSCHRIFT MET 'UTRECHTSE
DOOPBELOFTE' EN LIJST VAN HEIDENSE GEBRUIKEN

Mainz/Fulda (?), eind 8ste eeuw

Perkament, 75 f., 29,7 x 23,3 cm

Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Pal. lat. 577

Het handschrift dat diverse teksten van kerkrechtelijke en pastorale aard bevat, is voor de geschiedenis van de vroeg-middeleeuwse missie van groot belang. Op de bladen 6v en 7r zijn namelijk twee teksten overgeleverd, die zeer waarschijnlijk door geloofsverkondigers in onze streken, misschien zelfs in de missiebasis Utrecht, zijn gebruikt. Het betreft de zogenaamde 'Utrechtse doopbelofte' en een daaropvolgende lijst van heidense gebruiken. De tekst van de doopbelofte, gesteld in een mengsel van Latijn en Oudsaksisch, bevat de vragen van de priester en de antwoorden van de dopeling en luidt als volgt: 'forsachistu diobolae? et respondeat: ec forsacho diobolae; end allum diobolgeldae? respondeat: end ec fosacho allum diobolgeldae; end allum dioboles wercum? respondeat: end ec forsacho allum dioboles wercum [and wordum thunaer ende woden ende saxnote ende allum them unholdum the hira genotas sint]; gelobistu in got alamehtigan fadaer? ec gelobo in got alamehtigan fadaer; gelobistu in crist godes suno? ec gelobo in crist godes suno; gelobistu in halogan gast? ec gelobo in halogan gast'. In vertaling: 'Verzaak je de duivel? Antwoord: Ik verzaak de duivel. En alle diuvelsoffers? Antwoord: En ik verzaak alle diuvelsoffers. En alle diuvelswerk? Antwoord: En ik verzaak alle diuvelswerk, en

-woord, Donar en Wodan en Saxnot en alle demonen die hun gezellen zijn. Geloof u in God de almachtige Vader? Ik geloof in God de almachtige Vader. Geloof u in Christus, Gods Zoon? Ik geloof in Christus, Gods zoon. Geloof u in de Heilige Geest? Ik geloof in de Heilige Geest.'

De lijst met heidense gebruiken op fol. 7r is een toelichting bij de besluiten van het concilie van Estinnes bij Valenciennes in 743. De lijst is één van de belangrijkste bronnen voor het heidendom in onze streken. Helaas zijn ons alleen de hoofdstuktitels van een langere tekst overgeleverd. De titels waarin woorden uit de volkstaal voorkomen, zijn: 'over het verrichten van 'dadsidas' (lijkzangen) bij de doden; over de heilige wouden die zij 'nimidas' noemen; over het vuur dat uit hout gewreven wordt, dat is 'nodfyr'; over de heidense rondgangen in gescheurde kleding en schoeisel, die zij 'yrias' noemen (ter ere van de Germaanse godin Freya)'. De lijst spreekt verder over de verering van Mercurius en Jupiter, die gelijkgesteld kunnen worden aan de Germaanse goden Wodan en Donar, over vieringen rond de overledenen en bij de graven van de doden, over heilige maaltijden, over de cultus in de wouden en bij heilige stenen, bij bronnen en ander heilige plaatsen, over bezweringen en waarzeggerij uit vogel-, paarde- en ossemest, uit de hersenen van dieren, of uit het haardvuur, over het werpen van het lot, over stormen en hoornblazen, over banden en linten, valse goden van lappen, valse goden die over de velden gedragen worden, valse goden die door bloem verstrooid worden, over een kruid dat de goeden onze-lieve-vrouwebedstro noemen, over het geloof dat vrouwen de maan opeten en de harten van mensen kunnen wegnemen, over het aanmoedigen van de maan als die afneemt en over houten handen en voeten, gebruikt in een heidens ritueel. Beide teksten zijn aan het eind van de achttiende eeuw in Mainz of Fulda in het verzamelhandschrift overgeschreven.

De basistekst van de doopbelofte zou een achtste-eeuwse, Northumbrische tekst zijn geweest, die rond 750 in Utrecht is bewerkt. Het origineel van de lijst zou in dezelfde periode eveneens in Utrecht ontstaan zijn. De teksten zijn van grote waarde voor onze kennis van de kerstening. Daarnaast behoren ze tot de oudste fragmenten in de volkstaal die in onze streken werd gesproken.

Lit.: Rau 1968, 444-449 (met vertaling); M. Gysseling 1980, 19-21, 22-26 (lit.opg.); Heidelberg 1986, nr. C6.1 (lit.opg.); Weiler 1989, 170-171, 173, noot 22; Mostert 1990, 261; Wood 1994, 312.

69 NEHALENNIA-ALTAAR

Romeins, 150-250 na Chr.
Lotharingse kalksteen, 89 x 55 x 27,5 cm
Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. RMCC b. 39
(bruikleen Rijksmuseum van Oudheden Leiden)

Op Walcheren, bij Domburg, was in de Romeinse tijd een groot Nehalennia-heiligdom. Handelaars die een veilige tocht over het Kanaal hadden gemaakt, schonken de godin Nehalennia als dank stenen votief-altaartjes. Een dergelijk altaar is hier afgebeeld. De altaartjes werden op de heilige plaats opgesteld. Later is het heiligdom weggespoeld door de zee. Vooral bij baggerwerkzaamheden in de twintigste eeuw zijn veel altaarstenen letterlijk weer boven water gekomen. De godin Nehalennia zit in een nis in de vorm van een tempeltje. In haar linkerhand heeft ze een schaal fruit.

Aan haar rechterzijde heeft zich een hondje neergevlijd dat naar haar opkijkt. Aan haar linkerzijde staat een grote gevlochten mand met vruchten. Op beide smalle zijden van het altaar is een hoorn van overvloed afgebeeld. De linker gaat vergezeld van een scheepsroer. Op de bovenkant, de mensa of altaartafel, liggen aan de voorkant twee appels, aan de achterzijde twee peren. De inscriptie op de steen luidt in vertaling: 'Aan de godin Nehalennia wijdde Valerius Mar(...), handelaar met Cantia en Gesoriacum, dit altaar, voor de goede bescherming van zijn waren.' Cantia is Kent, Gesoriacum is Boulogne-sur-Mer. De handelaar die het altaar heeft geschonken, was dus vooral actief aan weerszijden van het Kanaal. In de levensbeschrijving van Willibrord wordt vermeld dat hij op Walcheren een afgodsbeeld vernietigde. Men heeft wel verondersteld dat het Nehalennia-heiligdom in deze periode, rond 700, nog bestond en dat de godin werd vereerd door de Friezen. Dit volk woonde toen langs de gehele kuststrook van het huidige Nederland.

Lit.: Bogaers 1983 (lit.opg.).

70 HLUDANA-ALTAAR

Romeins, eind 1ste eeuw na Chr.
Kalksteen, 76 x 60 x 28 cm
Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 46a-551

Het bovenste deel van de altaarsteen is grotendeels verdwenen. Hierop was de zittende godin afgebeeld, vergelijkbaar met de voorstelling op de Nehalennia-altaarsteen (cat.nr. 69). Van de godin zijn nog met moeite een stukje voet en wat gewaadplooien tussen twee verticale stijlen van een zetel te herkennen. Uit de nog deels leesbare inscriptie op

het onderste gedeelte van de steen is op te maken dat de steen is geschonken door de Romeinse pachters van de visserij, waarvan Quintus Valerius Secundus het verantwoordelijke hoofd (de 'manceps') was: 'DEAE HLUDANAE CONDUCTORES PISCATUS MANICIPI Q VALERIO SECVND (...)' Hludana of Lucena was een godin die vereerd werd in het Nederrijngebied. De altaarsteen werd in 1888 gevonden in de noordelijke helling van de terp bij Besseburen (Fr.). Het is niet bekend hoe de steen in Friesland terecht is gekomen. Het is mogelijk dat Romeinse vissers zich in de omgeving van de vindplaats, bij de toenmalige Middellzee, hadden gevestigd. De steen is wellicht na de aftocht der Romeinen als een heiligdom in gebruik gebleven en tijdens de kerstening door missionarissen stukgeslagen.

Lit.: Boeles 1951, p. 131-132, pl. XVII,1; Halbertsma 1984, 22; Bos 1995, afb. p. 98.

71 HAMER VAN ST. MAARTEN (KLEURENAFB. 11)

Steen ca. 1000 v. Chr.; vating Nederrijngebied, ca. 1300
Serpentijnsteen, hout en zilver, 34,5 x 12 cm
Utrecht, Museum Catharijneconvent, OKM m. 38

De hamer bestaat uit een donkergroene serpentijnsteen die evenals de houten steel in zilver is gevat. Boven het midden van de steel is een band met de volgende Latijnse inscriptie aangebracht: 'YDOLA VANURUNT MARTINI CESA SECURI NEMO DEOS CREDAT QUI SIC FUERANT RUICURI'. De Nederlandse vertaling is: 'De afgodsbeelden storten neer, getroffen door de bijl van Martinus, Laat niemand geloven dat zij goden zijn, die zo gemakkelijk neerstorten'. De heilige Martinus van Tours († 397) was de patroonheilige van de Merovingische koningen. Volgens zijn levensbeschrijving, rond 420 geschreven door Sulpicius Severus, zou hij heidense tempels hebben verwoest en op deze plaatsen kerken en kloosters hebben opgericht. Hij was een voorbeeld voor latere missionarissen. Stenen strijdhamers als de hamer van St. Maarten stammen uit de late bronstijd. Deze fijn afgewerkte exemplaren, die geen sporen van slijtage vertonen, zijn waarschijnlijk nooit als wapen gebruikt, maar speciaal voor rituele doeleinden gemaakt. De stenen hamer behoorde tot de voornaamste schatten van de Utrechtse Maartensdom.

Lit.: Utrecht 1972, nr. 36 (lit.opg.); Achterop & Brongers 1979; Utrecht 1988, nr. 70; alg. Angenendt 1990-2, 87 en 427.

Utrecht en Dorestad

In de achtste eeuw slaagde de familie van Pippijn I er in de Merovingische koningen van de troon te stoten. Uit de Pippiniden kwamen de Karolingen voort. Onder Karel Martel (719-741) en Karel de Grote (768-814) werd het Friese gebied bij het Karolingische rijk ingelijfd en werd de kerstening voltooid. De Utrechtse bisschopsstad profiteerde van de bloei van het nabijgelegen Dorestad, één van de belangrijkste vroegmiddeleeuwse handelsplaatsen in Noordwest-Europa. Een eigentijds beeld van de plaatsen wordt geschilderd in een negende-eeuws gedicht van Alcuinus (cat.nr. 72). De bisschop van Utrecht had recht op een deel van de inkomsten van Dorestad, die vooral voortkwamen uit handel en nijverheid. Teken van de handel zijn de bij opgravingen gevonden munten (cat.nrs. 74-77) en handelswaar als aardewerk en natuurstenen voorwerpen (cat.nrs. 78-81). Aan nijverheid vond er onder meer ijzer- en beenbewerking plaats (cat.nrs. 82-84). Dorestad heeft Utrecht in de negende eeuw overvleugeld. De rijkdom van haar bewoners blijkt uit de goudschat en de kostbare sieraden van goud en edelstenen die in Dorestad zijn gevonden (cat.nrs. 73, 85-87). Bij de beschrijvingen kan de term Karolingisch zowel een aanduiding zijn van de cultuur waarin het voorwerp is ontstaan als van de ontstaansperiode (eind achtste tot tiende eeuw).

72 VERZAMELHANDSCHRIFT MET O.A. POËZIE VAN ALCUINUS (NIET AFGEBEELD)

St. Martial de Limoges, 9de-11de en 13de eeuw
Perkament, 181 f., 19,5 x 13,5 cm
Parijs, Bibliothèque Nationale, Ms. lat. 528

Alcuinus († 804) was één van de beroemdste geleerden aan het hof van Karel de Grote. Hij was leider van de hofschool en een van Karels belangrijkste raadgevers. Het handschrift bevat op f. 132 een gedicht van Alcuinus waarin hij het perkament zelf toespreekt. Het gedicht is een beschrijving van een reis vanuit Engeland die onder ander langs de Rijn en de Moezel voert. Het gedicht was wellicht gebaseerd op de reis die de schrijver in 780 naar Rome maakte. De tocht ging ook langs Utrecht en Dorestad: 'Perkament, streef in snelle vaart over de vlakten der zee, laat je heendrijven naar de wijde monden van de visrijke Rijn; schroom niet je te begeven te midden der kokende golven van het zilte nat. Als je mijn Albricus (bisschop Alberik van Utrecht) op de rivier ontmoet, rijk in koeien, groet hem dan. Breng hem niet in verlegenheid door te lang bij hem te vertoeven. Prior Hadda zou je te Utrecht trouwens slechts éénmaal het avondmaal opdienen van honing, gevogelte en boter. Friesland brengt nu eenmaal geen olijfolie noch wijn voort. Hijs de zeilen en laat op je vlucht van hier ook liever Dorestad achter je, want de zwarte Rodbert stelt zijn huis wellicht niet gastvrij voor je open. De gierige koopman stelt helemaal geen prijs op jouw lied.' Vervolgens moet het perkament de Rijn op, dan de Moezel, om over land de 'heilige plaatsen van vader Willibrord' (Echternach) te bereiken, om dan weer verder te gaan...

Lit.: MGH 1881, 220-223; Parijs 1939, nr. 528, 184-186; Halbertsma 1981, 53; Mostert 1990, 261; Bourgain 1992, 121.

De basistekst van de doopbelofte zou een achtste-eeuwse, Northumbrische tekst zijn geweest, die rond 750 in Utrecht is bewerkt. Het origineel van de lijst zou in dezelfde periode eveneens in Utrecht ontstaan zijn. De teksten zijn van grote waarde voor onze kennis van de kerstening. Daarnaast behoren ze tot de oudste fragmenten in de volkstaal die in onze streken werd gesproken.

Lit.: Rau 1968, 444-449 (met vertaling); M. Gysseling 1980, 19-21, 22-26 (lit.opg.); Heidelberg 1986, nr. C6.1 (lit.opg.); Weiler 1989, 170-171, 173, noot 22; Mostert 1990, 261; Wood 1994, 312.

69 NEHALENNIA-ALTAAR

Romeins, 150-250 na Chr.

Lotharingse kalksteen, 89 x 55 x 27,5 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. RMCC b. 39 (bruikleen Rijksmuseum van Oudheden Leiden)

Op Walcheren, bij Domburg, was in de Romeinse tijd een groot Nehalennia-heiligdom. Handelaars die een veilige tocht over het Kanaal hadden gemaakt, schonken de godin Nehalennia als dank stenen votief-altaartjes. Een dergelijk altaar is hier afgebeeld. De altaartjes werden op de heilige plaats opgesteld. Later is het heiligdom weggespoeld door de zee. Vooral bij baggerwerkzaamheden in de twintigste eeuw zijn veel altaarstenen letterlijk weer boven water gekomen. De godin Nehalennia zit in een nis in de vorm van een tempeltje. In haar linkerhand heeft ze een schaal fruit.

Aan haar rechterzijde heeft zich een hondje neergevlond dat naar haar opkijkt. Aan haar linkerzijde staat een grote gevlochten mand met vruchten. Op beide smalle zijden van het altaar is een hoorn van overvloed afgebeeld. De linker gaat vergezeld van een scheepsroer. Op de bovenkant, de mensa of altaartafel, liggen aan de voorkant twee appels, aan de achterzijde twee peren. De inscriptie op de steen luidt in vertaling: 'Aan de godin Nehalennia wijdde Valerius Mar(...), handelaar met Cantia en Gesoriacum, dit altaar, voor de goede bescherming van zijn waren.' Cantia is Kent, Gesoriacum is Boulogne-sur-Mer. De handelaar die het altaar heeft geschonken, was dus vooral actief aan weerszijden van het Kanaal. In de levensbeschrijving van Willibrord wordt vermeld dat hij op Walcheren een afgodsbeeld vernietigde. Men heeft wel verondersteld dat het Nehalennia-heiligdom in deze periode, rond 700, nog bestond en dat de godin werd vereerd door de Friezen. Dit volk woonde toen langs de gehele kuststrook van het huidige Nederland.

Lit.: Bogaers 1983 (lit.opg.).

70 HLUDANA-ALTAAR

Romeins, eind 1ste eeuw na Chr.

Kalksteen, 76 x 60 x 28 cm

Leeuwarden, Fries Museum, inv.nr. 46a-551

Het bovenste deel van de altaarsteen is grotendeels verdwenen. Hierop was de zittende godin afgebeeld, vergelijkbaar met de voorstelling op de Nehalennia-altaarsteen (cat.nr. 69). Van de godin zijn nog met moeite een stukje voet en wat gewaadplooien tussen twee verticale stijlen van een zetel te herkennen. Uit de nog deels leesbare inscriptie op

73 GOUDSCHAT VAN DE GEER BIJ DORESTAD (KLEURENAFB. 12B)

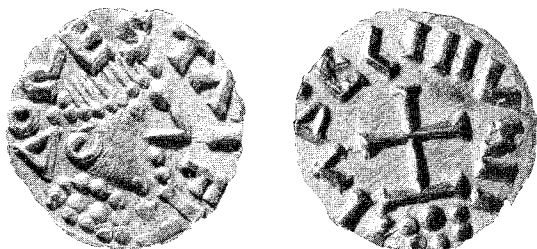
Solidus van Justinianus I (527-538), Constantinopel, goud
Tremissis van Justinianus I, Constantinopel, goud
Tremissis van Athalaric (526-534) (nabootsing op naam van Justinianus I), Ostrogotisch, goud
Twee stukjes rondgebogen goud
Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nr. WbD 792.5.56

De goudschat bestaat uit drie munten en twee stukjes goud. De munten zijn Byzantijs. De grootste munt is een solidus van keizer Justinianus I die regeerde van 527-565. De munt weegt ca. 4,5 g en is geslagen te Constantinopel. Op de voorzijde is het borstbeeld van de keizer met helm en borstpantser afgebeeld, op de keerzijde Victoria, de godin van de overwinning met een omschrift. Ook beide tremisses stammen uit de regeringsperiode van keizer Justinianus. Op de voorzijde is het borstbeeld van de keizer en profil afgebeeld, de keerzijden tonen net als bij de solidus Victoria met het omschrift 'VICTORIA AUGUSTORUM'. Eén van de munten is echter een nabootsing van de Ostrogotische vorst Athalaric. Dit is onder andere te zien aan de stijl en aan een fout in het randschrift aan de achterzijde. 'AUGUSTORUM' is daar 'AUSTORUM'. De Ostrogoten hadden zich in de volksverhuizingstijd in Italië gevestigd. De muntjes hebben de waarde van een derde solidus en wegen dan ook ongeveer 1,5 g. De schat werd gevonden in een afvalkuil op het terrein De Geer ten noordwesten van Wijk bij Duurstede. De Geer ligt op een oeverwal waarop al in de Midden-bronstijd bewoning was. De bewoning duurde vanaf de IJzertijd vermoedelijk ononderbroken tot en met de vroege middeleeuwen. De goudschat levert, naast andere zesde-eeuwse vondsten als Byzantijnse muntgewichten, aardewerk en glas, aanwijzingen dat de bewoners van De Geer waarschijnlijk contacten onderhielden met internationale elitenetwerken waarbinnen dergelijke zogenaamde 'prestige-goederen' circuleerden. Wellicht hadden zij een aandeel in de ontwikkeling van Dorestad.

Lit.: Van Es 1994-5, 90-91, afb. 76; Van Es 1994-6.

74 TREMISSIS EN DENARIUS UIT DORESTAD (VOOR- EN ACHTERZIJDE)

- a) Tremissis van muntmeester Madelinus, Dorestad, 625-650, goud
- b) Denarius van Lodewijk de Vrome (814-840), zilver
Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nrs. WbD 7546, WbD 788.2.32

Op de voorzijde van de tremissis is de gestileerde kop van een Merovingische koning afgebeeld. Daaromheen staat het randschrift 'Dorestat fit' ofwel: in Dorestad geslagen. De achterzijde toont de tekst 'MADELINUS M(onetarius)' rond een onderstreept kruis. Dit betekent dat de munt door muntmeester Madelinus is geslagen. De denarius van Lodewijk de Vrome toont op de voorzijde het gelauwerde hoofd van de keizer en op de keerzijde een bootje. Dergelijke zeevaardige eenmasters zullen door de handelaars van Dorestad zijn gebruikt. De aanwezigheid van de Merovingische muntmeester, die voorheen in Maastricht werkte, toont aan dat hier in de eerste helft van de zevende eeuw personen woonden die zich bezighielden met de internationale handel. De tremissis van Madelinus markeert het begin van Dorestad als handelsplaats, de denarius van Lodewijk de Vrome het einde. Onder zijn regering vonden immers de eerste Viking-invallen plaats, die bijdroegen aan de neergang van deze rijke nederzetting.

Lit.: Van Es & Verwers 1978, afb. 2; Van Gelder 1978; Bloemers & Kooijmans & Sarfatij 1981, afb. p. 134; Van Es 1990-1, afb. p. 60; vgl. Leiden 1993, nr. 15; Van Es 1994-5, afb. 79; Van Es & Verwers 1994-2, afb. 153.

75 DEEL VAN EEN KAROLINGISCHE MUNTSCHAT

Elf denariën van Lodewijk de Vrome, ca. 814-820, zilver

- a) voorzijde met opschrift Lodewijk de Vrome
- b) keerzijde, muntplaats Dorestad
- c) keerzijde, muntplaats Keulen
- d) Keerzijde, muntplaats Milaan
(zeven exemplaren niet afgebeeld)

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nrs. WbD 357.6.1 II 18 en 19, 357.6.1 II 22, 357.6.1 II 24 t/m 27, 357.6.1 II 29 t/m 32

In de negentiende eeuw waren er al honderden munten in het gebied van Dorestad gevonden. Ook bij de opgravingen na de Tweede Wereldoorlog door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, zijn vele munten tevoorschijn gekomen, zoals de hier beschreven muntschat. De schat bestond uit tweeëndertig denariën of penningen. De zeventien oudste penningen dragen op de voorzijde het opschrift 'Carolus' (= Karel de Grote) en op de keerzijde plaatsnamen, waarvan negenmaal Dorestad met strijdbijl en eenmaal Dinant. De overige namen konden niet worden verklaard. De andere vijftien penningen zijn zwaarder en van na de munthervorming van Karel de Grote in 793. Op de hier afgebeelde voorzijde zien we een kruis met daaromheen binnen twee parelcirkels 'HLUDOVICUS IMP (erator)' ofwel keizer Lodewijk de Vrome (814-840). De munten zijn afkomstig uit muntplaatsen verspreid over het gehele

Karolingische rijk: Dorestad, Straatsburg, Keulen, Kamerijk, Meaux, Tours, Bourges, Narbonne, Milaan, Venetië en 'palatina moneta' (een muntplaats in een koninklijke palts). De oudere, lichtere munten zijn vermoedelijk deels eigentijdse vervalsingen, gemaakt in het gebied van het huidige Noord-Nederland.

Lit.: Van Gelder 1978; Van Es & Verwers 1980, 212-223.

76 MUNTGEWICHT

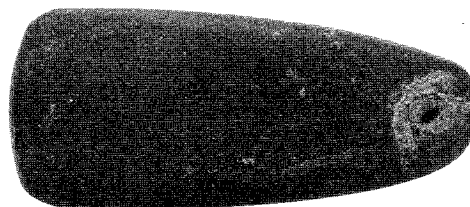

Karolingisch
Brons en lood, diam. ca. 4,6 cm
Wijk bij Duurstede, Museum Dorestad, coll. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort, inv.nr. WbD 366.3.1

Het muntgewicht bestaat uit een bronzen doosje gevuld met lood. Dergelijke doosjes konden worden afgesloten met een vlak bronzen dekseltje. De onderzijde van het doosje is versierd met concentrische cirkels. Het doosje weegt 106,5 g. Munten ontleenden hun waarde aan hun daadwerkelijke gewicht aan edelmetaal. De muntgewichten dienden, zoals de naam al aangeeft, om na te gaan of de munten het vereiste gewicht hadden.

Lit.: Van Es & Verwers 1980, 189, fig. 140,3.

77 TOETSSTEEN

Rijngebied (?), 8ste-9de eeuw
Lydiet, l. 6 cm, br. van 1 tot 2,5 cm
Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nr. WbD 449.2.20

Toetsstenen werden meestal gemaakt van een bepaalde variëteit van kiezel van een zwarte of andere donkere kleur. Deze toetssteen is gemaakt van het zwarte gesteente lydiet. Hij is enigszins bijlvormig en heeft in het smallere boven-einde een gaatje om hem te kunnen ophangen. De steen kon als hanger om de nek worden gedragen, maar was niet (alleen) als sierraad bedoeld. Als men met goud of zilver over de steen wreef, bleef er een goud- of zilverspoor achter. Aan de hand van dit spoor kon men het goud- of zilveragehalte van bijv. munten bepalen. De toetsstenen die in Dorestad zijn gevonden behoorden dus tot de uitrusting van de goudsmeden, die vaak ook muntmeesters waren.

Lit.: vgl. Van Es & Verwers 1980, 167, afb. 120,2; vgl. Hildesheim 1993, nr. IV-11.

78 KAROLINGISCH AARDEWERK (KLEURENAFB. 12A)

Duitse Rijngebied, ca. 750-850

- a) Reliëfbandamfoor, h. ca. 43,5 cm, diam. ca. 38 cm
- b) Badorf pot, tuitkan en kom, h. ca. 31,5 cm, diam. ca. 28 cm; h. ca. 22 cm, diam. ca. 21,5 cm; h. ca. 16,5 cm, diam. ca. 25 cm

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nrs. WbD 8499, WbD 425.3.1, WbD 767.3.18, WbD 383.3.27

Dorestad fungeerde in de Karolingische periode als het belangrijkste distributiecentrum van aardewerk voor grote delen van Noordwest-Europa. Vandaar dat tijdens de opgravingen in Dorestad een enorme hoeveelheid aardewerk is aangetroffen. De amforen, potten en kannen werden voornamelijk vervaardigd in het Duitse Rijngebied, speciaal in het Vorgebirge tussen Keulen en Bonn, en in het Eifelgebied. De belangrijkste centra waren Mayen (Eifel) en Badorf (Vorgebirge). De reliëfbandamforen en grote voorraadpotten zullen vermoedelijk in eerste instantie gebruikt zijn voor het vervoer van Rijnwijn. Na lediging werden ze wellicht hergebruikt voor het bewaren van droge waren, zoals graan. Reliëfbandamforen zijn, zoals de naam al aangeeft, op de schouderpartij altijd versierd met dikke stroken klei met ingedrukte radstempel- of losse stempelpatronen. Het hier getoonde exemplaar heeft een radstempelversiering van ingedrukte driehoekjes en rechthoekjes. De amfoor heeft een bolle bodem. Hij kon dus alleen staan in een standaard of op een zachte ondergrond van riet of zand. Hetzelfde geldt voor de Badorf voorraadpot, waarvan ook het bovenste deel met radstempels met vierkantjes en driehoekjes versierd is. De wijde mondopening kon worden afgesloten met een doek of stuk leer dat met een touw om de hals werd vastgesnoerd. Dit is – door het ontbreken van een hals – bij de reliëfbandamforen niet mogelijk. Hoe deze kruiken gesloten werden is niet bekend. Wellicht met een grote stop van hout. De Badorf tuitkannen zullen onder andere gebruikt zijn voor het schenken van wijn in Dorestad zelf. De Badorf kom is een wat vroeger type dan het bovengenoemde aardewerk en dateert uit de achtste eeuw.

Lit.: Van Es & Verwers 1978, 241-246; Van Es & Verwers 1980, 60-101; vgl. Leiden 1993, nr. 23; Van Es & Verwers 1994-2.

79 TATING KAN EN TWEE TATING SCHERVEN MET TINFOLIEVERSIERING

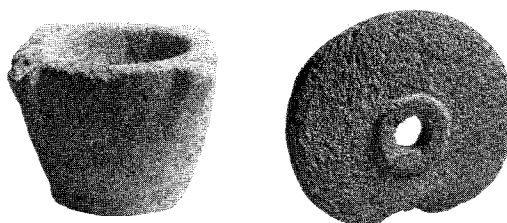

Rijnland/Scandinavië (?), vanaf 750 vervaardigd
Aardewerk en tinfoolie, h. ca. 24 cm, diam. ca. 14,5 cm; 8,5 x 4 cm; 11,5 x 9,9 cm
Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nrs. WbD 843.1.81, WbD 2778 en WbD 11020

De Tating kan is gemaakt van zwart, glanzend gepolijst aardewerk. De kan is slank en heeft een knik ter hoogte van de buik. Oor en tuit zijn apart aangezet. Tating kannen waren een luxe-produkt. Ze zijn genoemd naar het plaatsje Tating in Sleeswijk-Holstein, waar ze voor het eerst werden gevonden. Er wordt wel gedacht dat dit aardewerk, dat vaak een versiering met kruisen draagt, in kerkelijke context is gebruikt. De grootste scherf is afkomstig van een kan waarvan het onderste deel met gelijkarmige kruisen was versierd. De kruisarmen lopen naar het midden taps toe. De kleine scherf is een deel van het smalle bovendeel van een kan en is gedecoreerd met een reeks ruitjes van tinfoolie. Waar het Tating-aardewerk gemaakt werd is nog niet bekend. De kan en de scherven zijn gevonden bij de opgravingen in Dorestad.

Lit.: Van Es & Verwers 1978, 241-246; Van Es & Verwers 1980, 60-101; Leiden 1993, nr. 23; Van Es & Verwers 1994-2.

80 VIJZEL EN MAALSTEEN

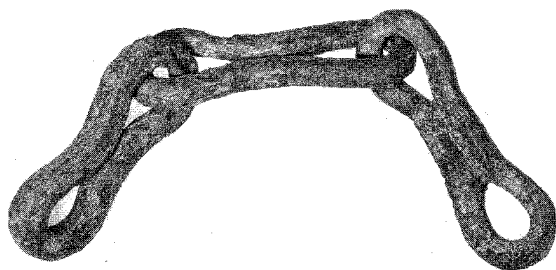

Karolingisch
a) Vijzel, Zuidelijk Maasgebied, kalksteen, h. 17,5 cm, diam. ca. 22 cm
b) Maalsteen, Eifel, basaltlava, h. ca. 9 cm, diam. ca. 47 cm
Wijk bij Duurstede, Museum Dorestad, coll. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort, inv.nrs. WbD 9006, WbD 15927

Naast Rijnwijn, aardewerk, Friese wollen lakens en benen voorwerpen werden ook deze zware stenen vijzels en maalstenen via Dorestad verhandeld. Ze werden ingevoerd vanuit de Eifel en het Maasgebied. Voor de kalksteen uit het Maasgebied werd wel Romeins materiaal hergebruikt. De stenen voorwerpen kunnen ter plekke zijn gebruikt, maar zullen deels ook verder naar het noorden zijn vervoerd. De vijzel van lichtgekleurde kalksteen heeft de vorm van een kelkkapiteel met 'halsring' langs de onderzijde. De vijzel had oorspronkelijk vier 'oortjes' langs de bovenrand, waarvan er één is afgebroken. Eén 'oortje' is uitgehold en diende als schenktuit. De maalsteen is gemaakt van grof donkergrijs basaltlava. Op het bovenvlak zijn nog de schuine groeven ten behoeve van het malen te zien.

Lit.: vgl. Van Es & Verwers 1980, 161-165.

81 KETTING

Dorestad (?), 8ste-9de eeuw

IJzer, l. 65 cm, br. 4,5 tot 10 cm

Wijk bij Duurstede, Museum Dorestad, coll. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, inv.nr. WbD 657

De ketting, waarvan slechts drie grote achtvormige schakels zijn overgebleven, is gevonden in de noordelijke havenwijk van Dorestad en zal gebruikt zijn om er de aan land getrokken schepen mee vast te leggen. Mogelijk is de ketting in Dorestad zelf of in de nabije omgeving ervan gemaakt.

Lit.: Blok 1979, afb. p. 111.

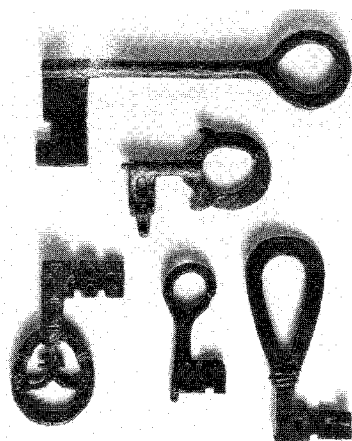
82 VIJF SLEUTELS

Dorestad, 8ste-9de eeuw

IJzer, ca. 6,5 x 2,5 cm; 13,8 x 5 cm

Brons, ca. 6,8 x 4 cm; 7,7 x 3,8; 9,6 x 3,7 cm

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nrs. WbD 387.1.0, WbD 383.2.11, WbD 386.4.1, WbD 405.3.1, WbD 526.2.16

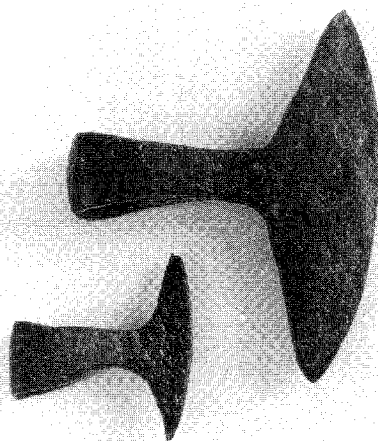

In Dorestad werd niet alleen handel gedreven, er was ook plaatselijke nijverheid die deels voor de handel bestemd zal zijn geweest. Een voorbeeld hiervan vormen deze sleutels, die waarschijnlijk in Dorestad zelf gemaakt zijn. Het benodigde ijzer was wellicht afkomstig uit de ijzerhoudende stenen, de zogenaamde 'klapperstenen' die op de Veluwe werden gevonden. Sleutels uit de Karolingische tijd hebben vaak een ovale, lusvormige greep, zoals de hier getoonde grootste bronzen sleutel met opengewerkte baard en drie

ringen onder de greep. De kleinste bronzen sleutel heeft net als de vorige gaatjes in de baard. De ovale greep is ajour opengewerkt. De middelste kon aan een nu afgebroken oogje aan de greep worden opgehangen. De twee ijzeren sleutels zijn eenvoudig glad afgewerkt en hebben relatief grote, platte baarden.

Lit.: vgl. Van Es & Verwers 1980, 178-179, fig. 133; Bloemers & Kooijman & Sarfatij 1981, afb. p. 136; vgl. Leiden 1993, nr. 24.

83 TWEE BIJLEN

Dorestad, 8ste-9de eeuw

IJzer, ca. 10 x 10,3 cm; 21,3 x 17,3 cm

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nrs. WbD 363.1.2, WbD 383.4.8

De bijlen lopen aan de voorzijde uit in een breed snijvlak, aan de achterzijde in een lus waar een houten steel doorheen gestoken kon worden. Ze zijn gevonden in de noordelijke havenwijk van Dorestad en zullen gebruikt zijn voor het bewerken van boomstammen, ten behoeve van de bouw van de houten steigers, schepen, huizen en loodsens. Ze zijn net als de sleutels waarschijnlijk ter plaatse vervaardigd. Naast deze bijlen zijn ook dissels gevonden, haakse bijlen die vooral geschikt waren voor het bewerken van bolle vlakken (duigen en spanten).

Lit.: Van Es & Verwers 1980, 176, fig. 129; Vgl. Leiden 1993, nr. 22.

84 KAM

Laat-Merovingisch, 7de eeuw (?)

Been, ca. 10 x 3,6 cm

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nr. WbD 821-4-66

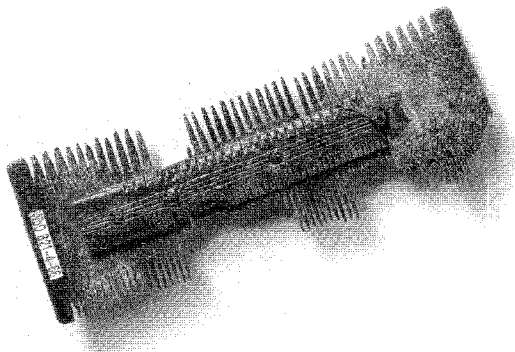
In Dorestad waren ateliers voor been- en geweeibewerking. Onder andere werden er kammen gemaakt, maar ook benen fluitjes, speelschijfjes, gereedschap en schaatsen of glijders. Een deel van de produkten zal voor de handel bestemd zijn geweest. Van de kamfabricage werden vooral afval en tussenprodukten gevonden. Deze kam is één van de weinige

Diptiek van Genoels-Elderen. Continent, insulair beïnvloed, 8ste eeuw. Cat.nr. 66.

complete exemplaren. Het is een dubbele kam waarop met ijzeren nagels in het midden een rechthoekig plaatje is vastgezet. De tanden zijn ingezaagd nadat dit plaatje bevestigd was, want de groeven lopen ook hierin door. Het plaatje is zeer eenvoudig versierd met vier lengtestreepjes. De kam is gevonden op het terrein De Geer bij Dorestad.

Lit.: vgl. Clason 1978; vgl. Leiden 1993, 16; Van Es 1994-6, afb. 194.

85 VIER HANGERTJES

Merovingisch, 7de eeuw

a) Goud, diam. 1,2 cm, h. 1,4 cm; diam. 1,25 cm, h. 1,5 cm diam.; 1,2 cm, h. ca. 1,5 cm

b) Goud, diam. 4 cm

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nrs. WbD 782.4.12, WbD 816.2.58, WbD 782.1.22, WbD 401.4.1

De hangertjes zijn gedecoreerd met C- en S-voluten (krullen) van goudfiligrain en met glad, getorst en gevlochten gouddraad. Alle schijfjes hebben een ophangoogje gevormd uit een gegroefd bandje. De achterzijde van de hangertjes is glad. De drie kleinste zijn losse vondsten van het terrein De Geer bij Dorestad. De grootste is gevonden in Dorestads noordelijke havenwijk. Dergelijke kostbare, gouden sieraden zijn ook van andere plaatsen in het Merovingische rijk bekend. De hangertjes uit Dorestad vertonen grote overeenkomst met enkele exemplaren van het grafveld Keulen-Müngersdorf (550-600). De s- en c-voluten zien we als versieringsmotief ook terug op de grotere 'Filigranscheibenfibulae' uit Engers (630-640), Koblenz (630-680) en Kärlich

(630-680). Ook 'dichter bij huis' zijn ze echter terug te vinden, nl. op de schijf van de 'disc-on-bowfibula' van het schatdepot van Hogebeintum (cat.nr. 31). Beide motieven vonden hun weg vanuit de antieke vormtaal naar de Deense 'Nydamstijl'. Deze Deense stijl had zich uit de or-

namentiek van de laatromeinse militaire gordels ontwikkeld. Deze ornamentiek was eerst door de Saksen tussen Elbe en Wezer overgenomen en was in Denemarken verder ontwikkeld. De Nydamstijl was vanaf het derde kwart van de vijfde eeuw van grote invloed op de Germaanse goudsmeedkunst. Uit de Nydamstijl ontwikkelde zich ook de Germaanse dierornamentiek, die tot in de achtste en negende eeuw (en in Scandinavië tot in de elfde eeuw) voorkomt.

Lit.: vgl. Kühn, 1935, afb. p. 421; vgl. Roth 1986, 136, afb. 95, Tafel 19a en b, 20b; Van Es 1990-1, afb. p. 57; Van Es & Hessing 1994, afb. omslag.; vgl. Bonn 1994, nrs. 81, 144, 146.

86 RING MET ROMEINSE STEEN (KLEURENAFB. 12C)

Vroege middeleeuwen

Goud, kornalijn, diam. ca. 2,5 cm

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nr. WbD 15767

De massief gouden ring is bezet met een Romeinse steen van rode kornalijn. Hierin is een voorstelling uitgesneden van een hert, dat wordt aangevallen door een hond. De hond is op de rug van het hert gesprongen en maakt aanstalten zijn slachtoffer in de nek te bijten. Het hert is door de achterpoten gezakt. Het is een natuurgetrouwe voorstelling, want jachthonden schijnen als eerste de pezen van de poten van een hert door te bijten. In de romeinse kunst was dit een veel voorkomend thema in o.a. fresco's, mozaïeken en af en toe in beeldhouwkunst. De ring zelf is niet goed te dateren

maar zal uit de vroege middeleeuwen stammen. De steen dateert uit de laatste periode van de Romeinse republiek, de eerste eeuw voor Chr. Dit is af te leiden uit de detaillering van de gravure met kleine ronde gaatjes. Deze techniek werd na het begin van onze jaartelling niet meer toegepast. Mogelijk is de kornalijn in de vroege middeleeuwen in de omgeving van Dorestad gevonden tijdens de bewerking van het land. De ring is gevonden tijdens de opgravingen in Dorestad in 1972.

Lit.: Bloemers & Kooijmans & Sarfatij 1981, afb. p. 133; Maaskant-Kleibrink 1978; Maaskant-Kleibrink 1980.

87 FIBULA (KLEURENAFB. 13)

West- of Zuid-Zwitserland/Bourgondië, rond 800

Goud, email-cloisonné, parels, edelstenen, diam. 8,4 cm

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. f/1978 1.1

De decoratie van de prachtige fibula wordt gevormd door twee kruisvormen, die beide hun centrum hebben in de grote almandijnsteen in het centrum. Het eerste kruis is een Andreaskruis. De armen zijn opgebouwd uit email-cloisonné met bloemmotieven in blauw, wit en rood tegen een groene achtergrond. Het tweede is een Grieks kruis, gevormd door het rode glas of almandijn. De armen van dit kruis lopen uit in twee krullen met groene punten, waartussen een parel in vierkante vating. De krullen worden wel geduid als vogelkoppen met groene snavels. De armen van het Griekse kruis zijn met elkaar verbonden. Ertussen is telkens een kleinere almandijnsteen in een ronde vating gezet. Langs de rand van de fibula zijn zestien pareltjes aangebracht. De decoratie van de fibula is wel geduid als christelijk. De bloemmotiefjes worden als levensbomen beschouwd. Rood en vooral rood almandijn werd geassocieerd met de koningsmacht en sluit aan bij de vroegmiddeleeuwse voorstelling van Christus als Koning. De plaats van ontstaan is moeilijk aan te geven. Het plantornament vertoont overeenkomsten met dat van het gouden altaar in de S. Ambrogio in Milaan, met de 'IJzeren kroon' in de domschat van Monza, met de reliekschrijn van Enger (combinatie almandijn- en email-cloisonné) en met een Karolingische riemtong in het Rijksmuseum te Amsterdam (inv.nr. 7322a). Het plantornament in email-cloisonné heeft in Noord-Italië rond 800 zijn bloeiperiode. In Noord-Europa is het zeldzamer. De gouden speld werd bij de opgravingen in 1969 in Dorestad op de bodem van een waterput aangetroffen. Wellicht is de broche in de put verborgen in verband met de Vikingaanvallen in de negende eeuw.

Lit.: Van Es 1976; Van Es 1978; Peddemors 1981; Haseloff 1990, 83, afb. 57 a en b; Leiden 1993, nr. 19.

De Karolingische Renaissance in onderwijs en wetenschap

Karel de Grote beschouwde zichzelf als opvolger van de Romeinse keizers, met name van de eerste christelijke keizer Constantijn de Grote (306-337). Hij wilde daarom de antieke kunst en wetenschappen doen herleven en ook het godsdienstig leven hervormen. In deze periode, die de 'Karolingische Renaissance' wordt genoemd, werd grote nadruk gelegd op goed onderwijs. De Domschool in Utrecht genoot in deze tijd een zekere faam en trok leerlingen uit allerlei streken. Wegens de verwoestende invallen van de Vikingen die vanaf het eind van de negende eeuw plaatsvonden, is er van het toenmalige Utrechtse boekenbezit niets bewaard gebleven. Toch zullen versies van de teksten die hier worden getoond, een grammatica-boek van Priscianus (cat.nr. 88), een astronomisch en een geschiedkundig werk (cat.nrs. 89-90), en ook liturgische boeken (cat.nrs. 91 en 99) zeker in de Utrechtse bibliotheek aanwezig zijn geweest.

88 PRISCIANUS, PERIEGESIS DIONYSII EN INSTITUTIONES GRAMMATICAE

Ierland (Armagh), rond 838
Perkament, 207 f., 22,5 x 16 cm
Leiden, Universiteitsbibliotheek, MS B.P.L. 67

De Institutiones Grammaticae, geschreven door Priscianus, behoorde in de middeleeuwen tot de belangrijkste leerboeken voor de Latijnse taal. In de zesde eeuw was de auteur een beroemde grammaticus en leraar in Constantinopel. Het leerboek bevat teksten van klassieke auteurs met verklaringen. Dit exemplaar is geschreven door de Ierse schrijver

Dubthach en twee (?) assistenten. Dubthach heeft op f. 7v vermeld dat hij het op 11 april 838 heeft voltooid. Het boek is bescheiden gedecoreerd met zwarte hoofdletters aan het begin van de afzonderlijke boeken. Deze letters zijn rood omlijnd, geaccentueerd met zwarte stippen en lopen afwisselend uit in vlechtwerk, spiralen, dieren en mensenhoofden. Op de lange stok van de initiaal 'N' op f. 23v zit een kat. De stok eindigt in een spiraalpatroon. Ook het midden van de letter is met dergelijke patronen versierd, die uit de Keltische traditie afkomstig zijn. Dit handschrift is vermoedelijk in de negende eeuw vanuit Ierland naar Soissons gebracht. Het is later aan de abdij van Egmond geschonken tijdens de regering van abt Stefanus V († 1105).

Lit.: Molhuysen 1912, 33-35; Lieftinck 1964, nr. 168, pl. 11-16; Alexander 1978, nr. 63, ill. 317 (lit.opg.); Ohlgren 1986, nr. 63 (lit.opg.).

89 ASTRONOMISCH-COMPUTISTISCH VERZAMELWERK (KLEURENAFB. 14)

Keulen, rond 805
Perkament, 219 f., 36,5 x 26,5 cm
Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, Cod. 83(II)

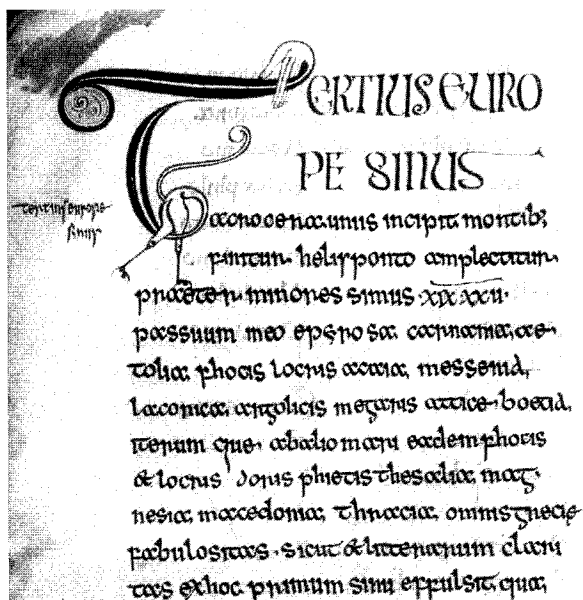
Het handschrift bevat overwegend teksten die betrekking hebben op tijdrekenkunde of 'computistiek'. Deze waren onder andere belangrijk voor het berekenen van de juiste Paasdatum. Aan het hof van Karel de Grote werd hieraan veel aandacht besteed. In het handschrift is een (onvoltooid gebleven) reeks afbeeldingen van sterrenbeelden opgenomen, zoals de hier afgebeelde Hercules in gevecht met de Hydra. De naakte held heeft over zijn arm het vel van de door hem gewurgde Nemeïsche leeuw hangen en gaat met een fikse knuppel het in een boom geklommen monster te lijf. De sterrenbeelden illustreren een kopie van de 'Aratea'. Deze tekst handelt over de hemelverschijnselen en was geschreven door Aratos († 240 v. Chr.). Hij werkte zowel in Athene, Macedonië als Syrië. Het is een populaire, niet-wiskundige uiteenzetting over de belangrijkste kenmerken van de hemel. De voornaamste plaats wordt ingenomen door de sterrenbeelden en de weerkundige verschijnselen. Het boek was zeer goed bekend in de oudheid en de middeleeuwen. De Keulse Aratea is een Latijnse bewerking van de Griekse versie en één van de mooiste van de zes bekende geïllustreerde handschriften met deze tekst. De afbeeldingen van de sterrenbeelden zijn gemaakt naar een laat-antiek voorbeeld. Wellicht is het handschrift vervaardigd in de omgeving van het hof van Karel de Grote. Het handschrift werd, zoals op f. 1r geschreven staat, vervaardigd tijdens de regering van de eerste aartsbisschop van Keulen, Hildebald (799-819). Hij was tevens kanselier van Karel de Grote.

Lit.: McGurk 1981, 319; Keulen 1985, nr. C5 (lit.opg.).

Hamer van St. Maarten. Steen ca. 1000 v. Chr.; vating Nederrijng gebied, ca. 1300. Cat.nr. 71.

90 PLINIUS, NATURALIS HISTORIA, FRAGMENTEN

Northumbrië, 1ste helft 8ste eeuw; toevoegingen 9de en 11de-13de eeuw

Perkament, 37 f., ca. 41 x 29 cm

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod. Voss. Lat. F. 4

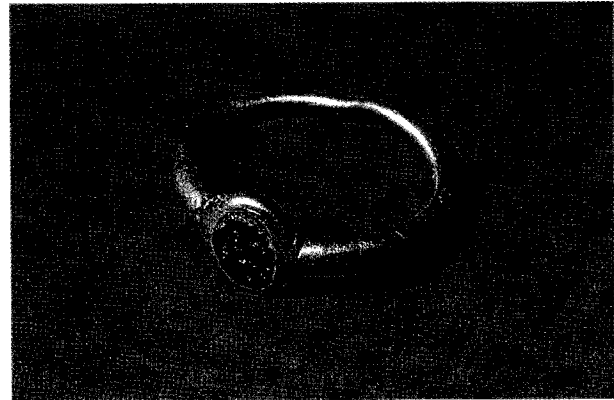
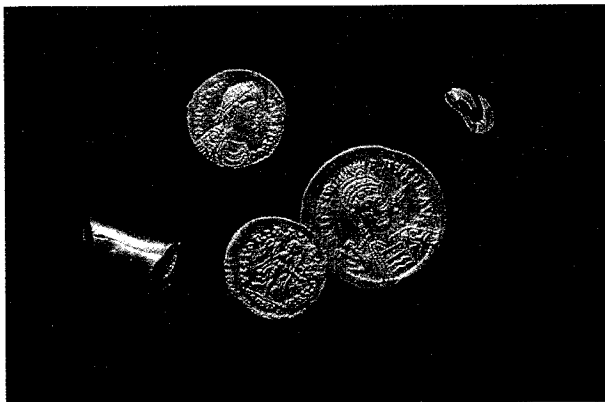
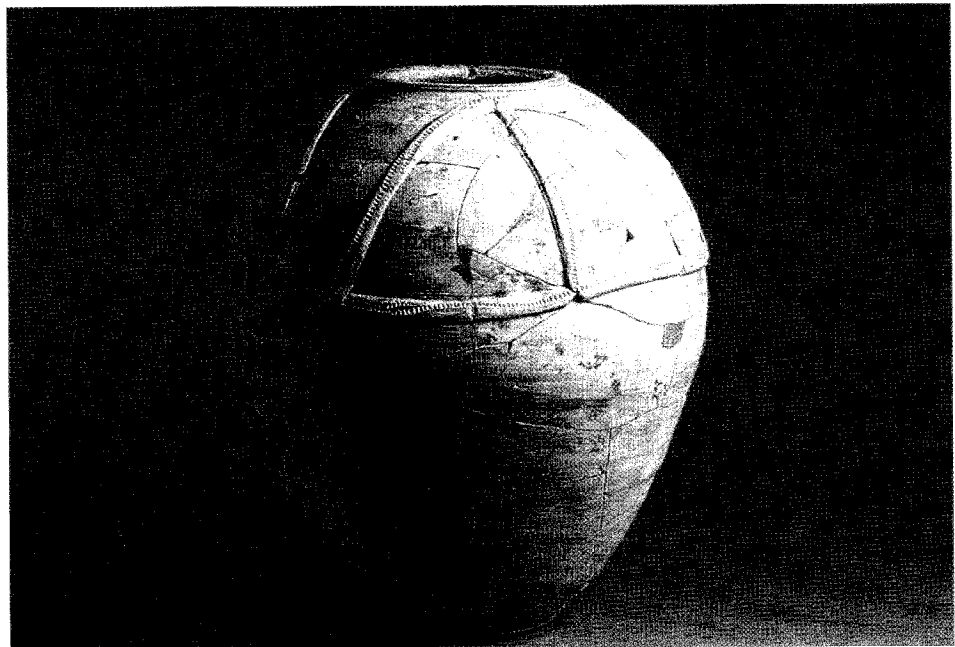
Plinius' Naturalis Historia was in de middeleeuwen een veel gebruikte geschiedkundige bron. Plinius (23-79) had als prefect van een hulptroep van het Romeinse leger ook onze streken bezocht. Hij zou in 47 hebben deelgenomen aan een expeditie onder de romeinse veldheer Corbulo naar de Eemsmonding, waarbij het gebied van de Friezen doorkruist werd. Hij beschrijft in boek IV de Rijndelta. Het handschrift uit Leiden bevat delen van de boeken II tot VI. De verluchting van het handschrift bestaat uit initialen bij de inhoudsopgaven en de beginpagina's van de afzonderlijke boeken. De hier afgebeelde bladzijde f. 20v begint met de titel van hoofdstuk drie, in grote uncialen (afgeronde hoofdletters). De initiaal 'T' is getekend in sierlijk golvende lijnen. De horizontale lijn loopt aan de linkerzijde uit in een met spiralen gevulde krul, aan de rechterzijde in een mensenhand. De verticale lijn steekt omhoog tussen de hoge poten van het achterlijf van een dier met een lange staart. Op grond van het gebruikte lettertype werd het handschrift toegeschreven aan een scriptorium in Northumbrië.

Lit.: De Meyier 1973, 6-8.; Alexander 1978, nr. 18, ill. 66, 68 en 69 (lit.opg.); Ohlgren 1986, nr. 18.

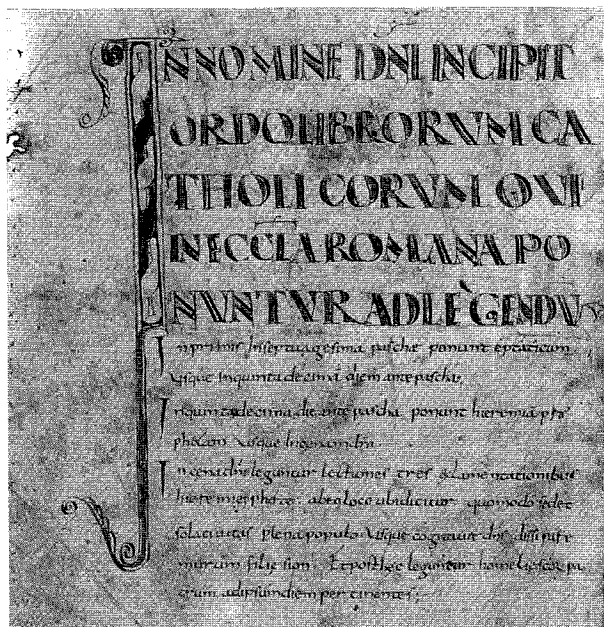
a. Reliëfbandamfoor.
Duitse Rijngebied, ca.
750-850. Cat.nr. 78a.

b. Goudschat van De Geer
bij Dorestad. Byzantijns,
6de eeuw. Cat.nr. 73.

c. Ring met Romeinse
steen. Vroeg-middeleeuws.
Cat.nr. 86.

91 ORDO ROMANUS

Frankrijk (?), 1ste kwart 9de eeuw

Perkament, 44 f., 23,7 x 19,3 cm

Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek,
Cod. 138

De Ordo Romanus bevat onder andere een uitvoerige beschrijving van de mis, zoals deze omstreeks 600 (en waarschijnlijk al eerder) in de daarvoor aangewezen kerken van de stad Rome werd gevierd door de paus, de clerus en de gelovigen. De daarbij te lezen gebeden en andere teksten zijn kort aangeduid. Karel de Grote hechtte er veel belang aan dat de godsdienst juist werd beleden. Norm was voor hem de manier waarop dit in Rome gebeurde. Hij liet daarom Romeinse liturgieboeken naar zijn hof komen. Deze werden daar gekopieerd en daarna verder verspreid. De Romeinse liturgie kon zo in het hele Karolingische rijk ingang vinden. De beginpagina van deze Ordo Romanus uit Keulen opent met de tekst 'IN NOMINE D(OMI)NI INCIPIT ORDO LIBRORVM CATHOLICORVM QVI IN ECCL(ES)IA ROMANA PONVNTVR AD LEGENDVM' (Hier begint de volgorde van de katholieke boeken, zoals zij in de Romeinse kerk om te lezen voorgescreven zijn).

Lit.: Keulen 1985, C 7 (lit.opg.).

De Karolingische Renaissance van de kunsten

De Karolingische Renaissance manifesteerde zich, behalve in de bloei van de wetenschap en de daarmee samenhangende grote boekproductie, ook in de beeldende kunsten. Dit kunnen wij niet illustreren met voorwerpen die met Utrecht in verbinding te brengen zijn. Alles werd hier immers door de Vikingen verwoest. Op de tentoonstelling zijn daarom topstukken van elders te zien. Het reliekschrijntje uit Museum Catharijneconvent en de verguld zilveren riemtong van het Utrechtse Domplein, stammen uit de overgangperiode van de Merovingische naar de Karolingische kunst (cat.nrs. 92 en 93). Een gouden muntsieraad (cat.nr. 94), eveneens gevonden op het Domplein, is één van de zeldzame Karolingische kostbaarheden uit Utrecht. Deze kunst kwam vooral aan het hof van Karel de Grote tot perfectie. Prachtige kunstwerken uit zijn omgeving zijn de ivoeren diptiek uit Aken, de Sleutel van St. Servaas uit Maastricht, de Lebuinuskelk uit Museum Catharijneconvent en een wierookvat en een prachtig verlucht astronomisch handschrift (cat.nrs. 89, 95-98) uit Keulen. Naast deze door de antieken geïnspireerde hofkunst leefde de insulaire vlechtwerk-ornamentiek voort in de zogenaamde 'Franco-Saksische school' zichtbaar in de decoratie van de rijkverluchte Lebuinuscodex (cat.nr. 99). Aan de Karolingische bloei kwam een einde door de invallen van de Vikingen. Utrecht en Dorestad werden geplunderd en verwoest. De Utrechtse bisschop moest rond 856 vluchten en zou pas rond 920 naar de stad kunnen terugkeren. Wellicht zijn twee tiende-eeuwse zwaarden, het ene opgegraven uit de Lek bij Wijk bij Duurstede, het andere opgegraven in Utrecht, ooit in gevechten met de Vikingen gebruikt (cat.nr. 100). Veel hebben de plundersaars uiteraard niet achtergelaten. Enkele in Dorestad opgegraven sieraden van Scandinavische en Angelsaksische makelij, getuigen van hun aanwezigheid (cat.nr. 101).

92 RELIEKSCHRIJNTJE (KLEURENAFB. 15)

Merovingisch, rond 700

Koper, gegoten, verguld en ingelegd met almandijn, groen glas, 4,7 x 3 x 6,2 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. ABM m. 904

Het verguld koperen schrijntje heeft de vorm van een recht-hoekig doosje met een zadeldak. Aan de korte zijden zijn nog sporen van bevestiging voor ophangoogjes te zien. Ze geven aan dat het schrijntje aan een band of ketting kon worden opgehangen. Het kistje is rondom gedecoreerd met palmetrankjes en deels ingelegd met almandijn. Op de voorzijde van het kistje zijn bovendien twee gelijkarmige kruisen afgebeeld. De achterzijde van het deksel vertoont in het midden een kelkje, welk motief op de korte zijden van het deksel wordt herhaald. Ook de onderzijde van het kistje is voorzien van ranken ingelegd met rood email. Wellicht is deze vulling een latere toevoeging of herstelling. Het reliekschrijntje is nauw verwant aan het Warnebertus-reliquarium uit Beromünster (Zwitserland) en de riemtong van het Domplein (cat.nr. 93). Het Warnebertus-reliquarium wordt in verband gebracht met bisschop Warnebertus van Soissons (676). Het schrijntje zou uit dezelfde werkplaats stammen. Het atelier is nog niet gelokaliseerd. Het palmet-

motief zou afkomstig zijn uit Byzantium en via Lombardije en de Rijn naar noordelijker streken zijn doorgedrongen. De herkomst van het bijzondere, vroegmiddeleeuwse kistje is niet bekend. Het werd rond het midden van de negentiende eeuw door pastoor Batenburg te Arnhem bij een boer gevonden die in de buurt van Nijmegen woonde. Deze man zou het kistje uit de Waal hebben opgegraven. De pastoor schonk het later aan het Aartsbisshoppelijk Museum, welke collectie opgenomen is in Museum Catharijneconvent.

Lit.: Linas 1879; Vollgraff & Van Hoorn 1934, 67; Vollgraff & Van Hoorn 1936, 87, pl. XXXI, nr. I.; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-1960, nr. 150; Ypey 1962-1963; Essen 1956, nr. 182 (lit.opg.); Aken 1965, nr. 225 (lit.opg.); Roth 1986, Tafel 2b, 261-262 (lit.opg.); Elbern 1988, 19, afb. 4; vgl. Braunfels 1989, afb. 6 en 7.

93 RIEMTONG (KLEURENAFB. 16A)

Merovingisch (?), rond 700 (?)

Zilver, deels verguld, almandijn, 8 x 2,5 cm

Utrecht, Centraal Museum, zonder nummer

De rijkversierde riemtong diende als versteviging van het uiteinde van een leren riem. In de voorzijde is een symmetrisch patroon van dooreengestrengelde dieren uitgestoken. Het oorspronkelijke midden wordt ingenomen door een langwerpig ornament met een cirkel als middelpunt. Aan beide zijden van de cirkel steekt een 'arm' uit die eindigt in een zwaluwstaartje. De achterzijde van de riemtong is versierd met symmetrische palmetranken. De combinatie van slangachtig diervlechtwerk en plantaardige motieven is kenmerkend voor de periode rond 700. De decoratie is in het metaal uitgestoken in de zogenaamde 'Kerbschnitt-techniek'. De riemtong is verwant aan het reliekschrijntje in Museum Catharijneconvent (cat.nr. 92) en het Warnebertus-reliquarium uit de kerkchat te Beromünster. De overeenkomsten met laatstgenoemd voorwerp zijn treffend. Ook daar zien we in Kerbschnitt-techniek aan de voorzijde vlechtwerk van slang-achtige dieren en aan de achterzijde palmetranken. De riemtong is gevonden bij opgravingen op het Utrechtse Domplein in 1933.

Lit.: Vollgraff & Van Hoorn 1934, 61, 64-67, fig. 38; Vollgraff & Van Hoorn 1936, 87; Utrecht 1939-1, nr. 112; Leeuwarden/'s-Gravenhage 1959-60, 162e (lit.opg.); Ypey 1962-1963-1; Roth 1986, nr. 62b-c (lit.opg.); vgl. Braunfels 1989, afb. 6 en 7; vgl. Bonn 1994, nr. 48.

94 MUNTSIERAAD (KLEURENAFB. 16B)

Karolingisch, 1ste kwart 9de eeuw

Goud, diam. 3,4 cm

Utrecht, Centraal Museum, coll. Provinciaal Utrechts Genootschap, V. 151

Het muntsieraad is een gegoten imitatie van een munt van Constantijn de Grote uit Trier in een vijfvoudige parelrand. Al in de laat-Romeinse tijd werden munten gevat om als sieraden te dienen. In de tijd van de volksverhuizingen werd

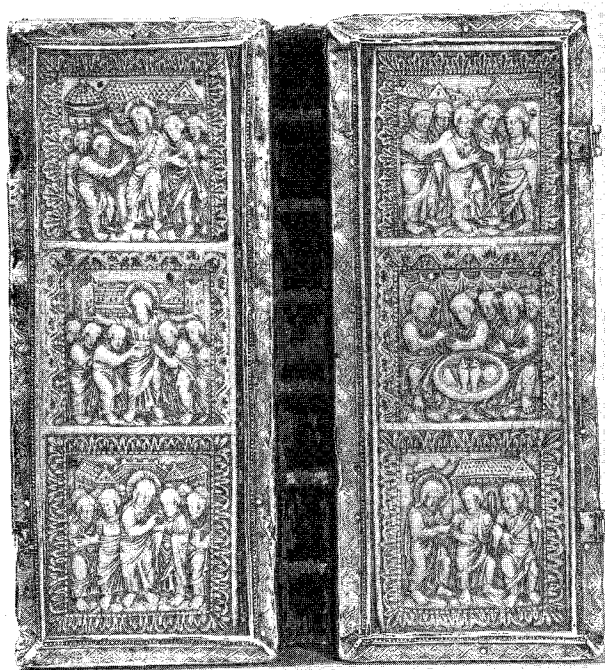
de omlijsting een brede gouden band, gevormd uit concentrisch lopende, gewonden gouddraden (Wieuwerd cat.nr. 30). Gegoten imitatie-munten zijn vrij zeldzaam. Meestal werden voor dergelijke hangers echte munten gebruikt. Het muntsieraad werd in 1881 gevonden bij werkzaamheden op het Domplein ten zuiden van de Domtoren.

Lit.: Leeuwarden/s-Gravenhage 1959-60, nr. 93b (lit.opg.); Aken 1965, 68-69, nr. 306c, afb. 32 (lit.opg.); ABKGU 1926-72, 50.

verraadt dat de kunstenaar zich heeft laten inspireren door voorbeelden van laat-antieke kunst. Dit is een kenmerk van de kunst uit de tijd van de 'Karolingische Renaissance', die vooral in de hofkunst van Karel de Grote gestalte kreeg. De diptiek is dan ook in de zogenaamde 'hofschool van Karel de Grote' ontstaan.

Lit.: Gaborit-Chopin 1978, 187; Harbison 1984, 456 (lit.opg.); Pawelec 1990, 39-40, noot 12, Abb. 36 (lit.opg.); Grimme 1994, 77, 80, afb. 77 en 78.

95 DIPTIEK MET VERSCHIJNINGEN VAN CHRISTUS

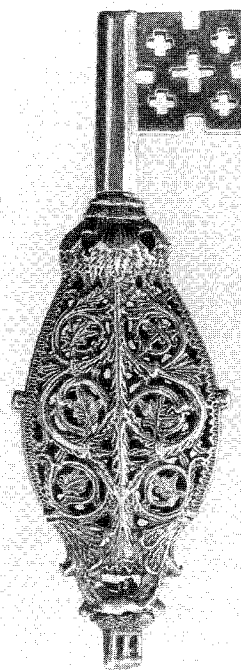
Aken, begin 9de eeuw

Ivoor in zilveren omlijsting (14de eeuw), elk reliëf 31,7 x 10,8 cm

Aken, Schatkamer van de Dom

De diptiek illustreert passages uit het Nieuwe Testament die verhalen van de verschijningen van Christus nadat Hij uit de dood was verrezen. Beide panelen zijn verdeeld in drie vierkante velden die omgeven zijn door een acanthus-ornament en een parelrand. Op het rechter paneel is van beneden naar boven het verhaal van de Emmaüsgangers (Lucas 24,13-35) afgebeeld: Christus ontmoet de twee leerlingen op de weg naar Emmaüs; Christus wordt tijdens het avondmaal door de leerlingen herkend; de Emmaüsgangers brengen in Jeruzalem verslag uit aan de andere apostelen. Op het linker reliëf zijn drie andere verschijningen van Christus weergegeven. In het bovenste veld toont Christus zijn wonden aan de apostelen (Lucas 24,39-40), in het middelste zegent Hij zijn discipelen bij Betanië (Lucas 24,50) en in het onderste legt Christus de geschriften der profeten uit (Lucas 24,44-49). De passages zijn neergezet in levendige scènes tegen decors van daken, stadsmuren of gordijnen. De gedrongen figuurtjes zijn gekleed in klassieke toga's. Ook de omlijsting van de panelen met de klassieke parelrand en acanthus

96 SLEUTEL VAN ST. SERVAAS

Aken, begin 9de eeuw

Zilver, gegoten, deels nog verguld, l. 29 cm

Maastricht, Schatkamer van de St. Servaaskerk

De greep van de grote, verguld zilveren sleutel is in ajour uitgevoerd en vertoont aan weerskanten een levensboom-motief. Dit is het symbool van de stamboom van Christus. De tweemaal zes gekrulde acanthusranken staan voor de twaalf stammen Israëls, de voorvaderen van Christus. Het vijfvoudige kruis in de baard van de sleutel duidt op Christus als Salvator Mundi (Verlosser van de wereld): de vijf kruisen staan voor de vijf wonden van Christus, namelijk die in zijn handen, voeten en in zijn zijde. Ook het materiaal van de sleutel, zilver en goud, heeft een symbolische betekenis. Een mengsel van deze twee edelmetalen werd in de middeleeuwen 'electrum' genoemd en vergeleken met Christus, in wie God en mens vermengd zijn. Het acanthus-motief op de sleutel is verwant aan dat van een kleine groep Karolingische kunstvoorwerpen, waartoe onder andere de Lebuinuskelk (cat.nr. 97) en twee hekken van de Paltskapel van Karel de Grote behoren. De voorwerpen zouden in de 'werkplaats van de bronzen hekken van de Paltskapel te Aken' zijn ontstaan. De sleutel werd pas in de elfde eeuw verbonden met de Maastrichtse bisschop Servaas, die rond

384 stierf. Oorspronkelijk was de sleutel vermoedelijk bedoeld als 'Clavis David', sleutel van David, als waardigheidssteken van Karel de Grote. Karel werd als opvolger van deze oudtestamentische priester-koning beschouwd. Het idee om de sleutel te maken kwam wellicht van Einhard, abt van het St. Servaasklooster in Maastricht en raadgever aan het keizerlijk hof. Het klooster en de kerk (later kapittelkerk) werden beschouwd als eigenkerk en eigenklooster van de Karolingische vorsten. De sleutel is één van de kostbaarste voorwerpen in de kerkschat van de St. Servaaskerk.

Lit.: Koldewey 1985, 61-128 (lit.opg.); Hildesheim 1993, nr. IV-45 (lit.opg.).

97 LEBUINUSKELK (KLEURENAFB. 17)

Aken, begin 9de eeuw

Ivoor, montuur deels verguld zilver, Deventer (?), 14de eeuw, afm. zonder montuur: h. 11,8 cm, diam. cuppa 9,5 cm; afm. met montuur: h. 18 cm, diam. cuppa 10 cm
Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM b.i. 787

De kostbare ivoren kelk heeft een naar verhouding grote cuppa die wordt gedragen door een korte geprofileerde stam en een kleine, ronde voet. De cuppa is horizontaal verdeeld in drie banden. De bovenste band draagt een viermaal herhaald motief van twee naar buiten gekrulde acanthusbladen waartussen een bloem oprijst. Dit 'fries' rust op vier korinthische kapitelen. De vier velden tussen de kapitelen zijn telkens door dubbele diagonalen verdeeld in vier driehoeken waarin een open acanthusblad. Ook de voet van de kelk is bedekt met acanthusblad. De decoratie van de kelk komt sterk overeen met die van twee van de hekken van de Paltskapel in Aken. Men gaat er dan ook van uit dat de kelk uit dezelfde werkplaats stamt. De acanthusdecoratie gaat terug op vormen uit de klassieke oudheid. De kelk is afkomstig uit de Broerenkerk in Deventer en is volgens de traditie verbonden met de geloofsverkondiger Lebuinus. Aangezien deze reeds rond 780 was overleden kan de kelk niet aan hem hebben toebehoord.

Lit.: Koldewey 1985, 75-77, 79, 218, afb. 39 (lit.opg.); Elbern Elbern 1988, 34, 83, 85; Utrecht 1988, nr. 52 (lit.opg.).

98 WIEROOKVAT (KLEURENAFB. 18)

Lotharingen, rond 800

Brons, gegoten, h. 10,6 cm, diam. 6,8 cm, l. ketting 29 cm
Keulen, Schnütgen-Museum, inv.nr. H 46

Het eivormige wierookvat bestaat uit een opengewerkt deksel en een meer gesloten bakje. Het rust op een kleine standring met drie voetjes. Aan de rand van deksel en bakje zijn drie ogen bevestigd voor de draagketting. Het deksel is in twee zones verdeeld die zijn gevuld met een ajour acanthusmotief. Het bakje is versierd met zes acanthusbladeren. De vlakke acanthusbladeren tonen overeenkomst met bladeren op de Lebuinuskelk (cat.nr. 97), de ivoren diptiek uit Aken (cat.nr. 95) en de bronzen hekken in de Paltskapel te Aken. Het wierookvat stamt wellicht uit dezelfde werk-

plaats. De fraaie uitvoering toont aan dat het door ervaren bronsgieters is gegoten. Er zijn maar weinig Karolingische wierookvaten bewaard gebleven. Dit exemplaar is naar verluid uit Mönchen-Gladbach afkomstig.

Lit.: Hildesheim 1993, nr. IV 46 (lit.opg.).

99 ZOGENAAMDE LEBUINUSCODEX

Noordoost-Frankrijk, ca. 825-850

Perkament, 151 f., 35 x 25 cm

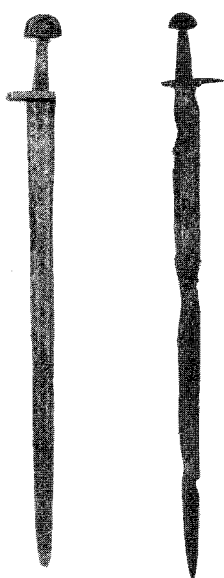
Utrecht, Museum Catharijneconvent, AMB h. 1

De zogenaamde Lebuinuscodex bevat rijk gedecoreerde teksten van de vier evangeliën. Afgebeeld is het begin van het Johannes-Evangelie (f. 110r) met de tekst 'In principio erat verbum...' (in den beginne was het Woord). De initialen 'I' en 'N' zijn gedecoreerd met vlechtwerk en ranken. Uit de 'I' rijzen twee elkaar bijtende vogelkoppen op. Tussen de stokken van de 'N' lijken touwtjes gespannen waarop in het midden zware beesten zitten. De stijl van de decoratie noemt men Franco-Saksisch. De belangrijkste ateliers waar in deze stijl werd gewerkt, waren gevestigd in de kloosters van St. Bertin te St. Omer, St. Vaast te Atrecht en St. Amand bij Doornik. Kenmerkend zijn de insulaire vlechtwerk-ornamentiek, afkomstig uit het Angelsaksische Engeland en Ierland, en de geometrische, plant- en diermotieven. Het

handschrift is gevat in een prachtige met zilver, ivoor en gemmen versierde band, die grotendeels dateert uit de elfde eeuw. Hoe de codex aan zijn naam is gekomen is niet bekend. Hij werd in de negentiende eeuw samen met de twee evangelistaria van bisschop Ansfried en Bernold (cat.nrs. 108 en 110) aangetroffen op de zolder van de pastorie van de Lebuinuskkerk te Deventer en wordt sindsdien in Utrecht bewaard. Het boek kan in ieder geval niet met de Angelsaksische missionaris Lebuinus in verband gebracht worden (zie cat.nr. 63), omdat het vijftig à vijfenzeventig jaar na diens dood is ontstaan.

Lit.: Utrecht 1993, 13-15, 18-19, nr. 4 (lit.opg.).

100 TWEE ZWAARDEN

Nederlanden (?), ijzer

a) Zwaard uit Wijk bij Duurstede, 1ste helft 10de eeuw, 96,8 x 5,2 cm

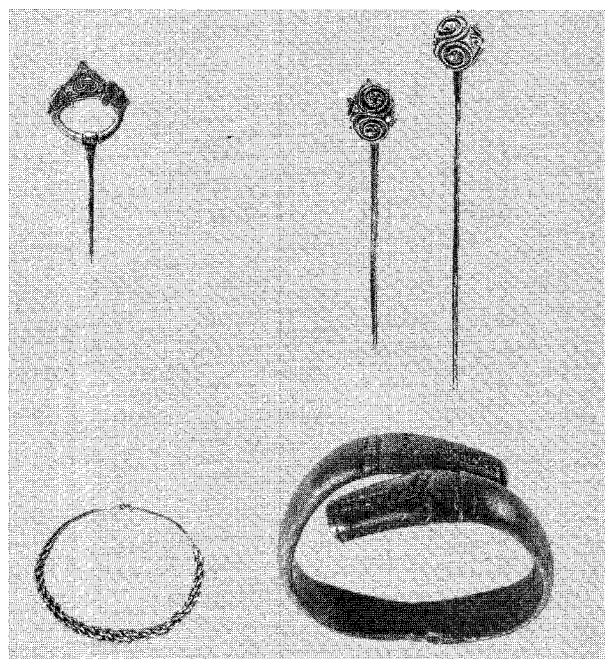
b) Zwaard uit Utrecht, midden 10de eeuw, 99,5 x 11,4 cm
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. f 1940/8.1
Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 12013

Veel zwaarden die uit de periode van de Viking-invalen dateren en in ons land zijn gevonden, zijn in het verleden 'Vikingzwaarden' genoemd. Toch is deze benaming voor de meeste exemplaren niet juist. Beide hier getoonde zwaarden behoren bijvoorbeeld tot een Germaans type dat in geheel Midden- en Noord-Europa voorkwam. Ze kunnen zowel door de Vikingen als door hun tegenstanders zijn gebruikt. De zwaarden zijn tweesnijdend en hebben een ondiepe bloedgeul. Het kortste heeft een halfronde zwaardknop. Een deel van de pareerstang is afgebroken. Op de kling is met lichter gekleurd ijzer de naam +ATALBALD+I ingelegd. Deze naam toont verwantschap met die van de Utrechtse bisschoppen Adelbold of Odilbold I (866-899) en Adelbold II (1010-1026). De kling van het zwaard is gedamasceerd. Bij het damasceren smeedde men afwisselend lagen koolstofrijk ijzer (staal) en koolstofarm ijzer, zodat de buigzaamheid en de hardheid van de twee metaalsoorten werden gecombineerd. De techniek werd vermoedelijk al in de derde eeuw

ontwikkeld. De meeste gedamasceerde klingen bestaan uit zeven lagen metaal. Door deze lagen tijdens het smeden te draaien, te torsen, ontstaan in de kling verschillende patronen van lichte en donkere ijzerbanen. In de kling van het langste zwaard is met lichtgekleurd ijzer aan de ene zijde de naam 'INGELERNI' ingelegd. Dit is wellicht de naam van de maker. Aan de andere zijde is de kling versierd met een ornament. Tweesnijdende zwaarden waren kostbare wapens, die men niet graag kwijtraakte. De meeste worden dan ook gevonden in rivieren, moerassen en meren, waaruit ze destijds blijkbaar niet meer konden worden opgedregd. Het kortste zwaard is in 1940 bij Wijk bij Duurstede uit de Lek opgebaggerd. Het langste is gevonden in 1955 te Utrecht, bij grondwerk aan de Abstederdijk in de nabijheid van de Minstroom.

Lit.: Ypey 1959, 297-301; Ypey 1962-63-2, 160, 162, afb. 14-15; vgl. Ypey 1978; Ypey 1984; Leiden 1993, nr. 17.

101 VIKINGSIERADEN UIT DORESTAD

a) Ringfibula, Angelsaksisch, 9de eeuw (?), zilver, 6,8 x 4 cm

b) Twee spelden, Scandinavisch, 1ste helft 10de eeuw, zilver, 8,3 x 1,6 cm en 11,9 x 1,6 cm

c) Vlechtarmband, Scandinavisch, 950-975, goud, diam. 8,4 cm

d) Open armband, Scandinavisch, 8ste-9de eeuw, zilver, diam. ca. 14,5 cm

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nrs. 1940/12.2, WD 677, WD 678, f 1928/12.1

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, inv.nr. WbD 449.1.30

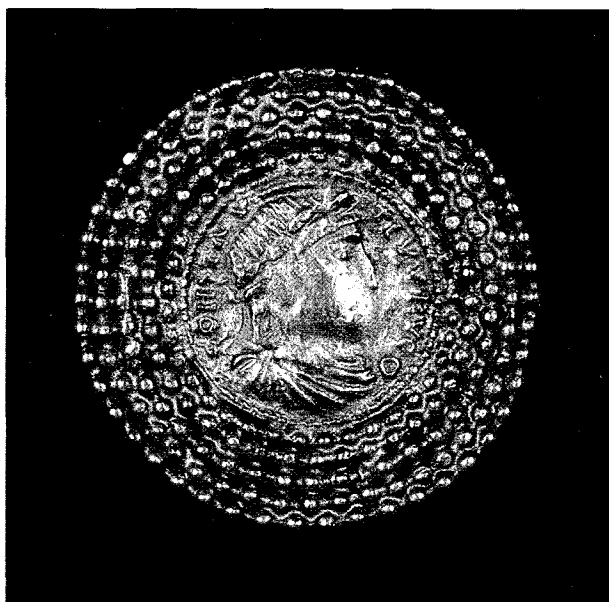
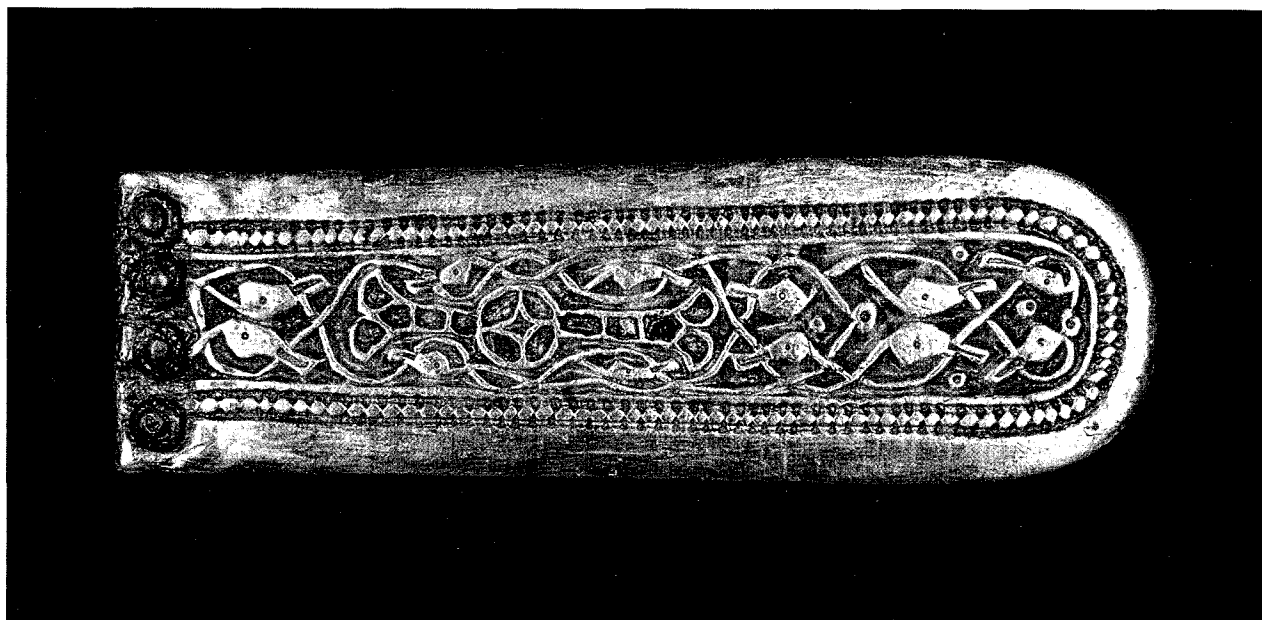
De ringfibula is een mantelspeld die met de naald naar boven gericht werd gedragen. De ring loopt aan weerszijden uit in twee dierkoppen met wijd opengesperde muilen en een lange tong. Vanaf deze koppen verbreedt de ring zich tot

een driehoekig vlak waarvan het midden is gevuld met een triquetra: een drielobbige knoop. De twee Scandinavische kledingspelden hebben bolvormige koppen versierd met spiralen, cirkeltjes en bolletjes van filigrain. Dergelijke spelden zijn onder andere ook aangetroffen in de Zweedse handelsplaats Birka. Ook de vlechtarmband is typisch Scandinavisch. Dergelijke sieraden komen zowel voor in zilver als in goud en maken vaak onderdeel uit van Vikingschatten. De open armband is gemaakt van twee banden zilver die aan één kant met de uiteinden aan elkaar gesmeed zijn. Beide banden lopen aan weerszijden uit in een gestileerde dierkop. Aan de zijkanten van de dierkoppen is een zigzagmotief aangebracht. De open armband is opgegraven in de noordelijke havenwijk van Dorestad. Ook de andere Scandinavische sieraden zijn bij de opgravingen in Dorestad tevoorschijn gekomen. Ze zijn hier door contacten met de Vikingen terechtgekomen. Deze contacten kunnen zowel in verband staan met handel als met de plunderingen die de Vikingen vanaf 834 in Dorestad ondernamen. Ook de Angelsaksische fibula is wellicht in Dorestad beland via de Vikingen. Zij hadden zich in deze periode namelijk ook in Engeland gevestigd.

Reliekschrijntje. Merovingisch, rond 700. Cat.nr. 92.

Lit.: Graham-Campbell 1980, 60-61, nrs. 215, 235 (lit.opg.); Van Es 1990-1, afb. p. 58; Leiden 1993, nr. 21; Verwers 1994, afb. 199.

Riemtong. Merovingisch (?), 700 (?). Cat.nr. 93.

Muntsieraad. Karolingisch, 1ste kwart 9de eeuw. Cat.nr. 94.

Ottoonse bloei

Het Karolingische rijk was in de negende eeuw uiteengevallen in drie gebieden: het West- en het Oostfrankische rijk, en het Middenrijk met Lotharingen in het noorden en Italië in het zuiden. Grof gesteld waren het Westfrankische en het Oostfrankische rijk de voorlopers van Frankrijk en Duitsland. Zowel de heersers van het oostelijke als het westelijke rijk maakten aanspraak op Lotharingen. In de vele conflicten sloot de regionale adel zich beurtelings bij de ene of de andere partij aan. Slachtoffer van de schermutselingen was koning Zwentibold van Lotharingen, die in 900 in een hinderlaag werd gelokt en gedood. Hij werd in het klooster Susteren begraven. Uit deze periode dateert het verguld zilveren beslag van de Amelberga-schrijn (cat.nr. 103). Lotharingen, waartoe ook het Utrechtse bisdom behoorde, ging deel uitmaken van het Oostfrankische rijk. Hier waren de Ottonen aan de macht gekomen. Om hun positie te versterken probeerden zij zoveel mogelijk invloed te verkrijgen op de bisschopsbenoemingen. De bisschoppen hadden immers geestelijke en wereldlijke macht en waren dus belangrijke politieke figuren. De keizer moest bij de bisschopsbenoemingen echter terdege rekening houden met de regionale adel. Uit deze families kwamen vele bisschoppen voort, zoals de Utrechtse bisschop Balderik (918-976). Hij was de eerste bisschop die na de Vikinginvallen naar Utrecht kon terugkeren. Uit het klooster Odiliënberg nam hij belangrijke relikwieën mee die hij onder andere voor de door hem herstelde Maartensdom bestemde. Een klein emailplaatje uit Odiliënberg kan hiermee in verband gebracht worden (cat.nr. 104). Egbert, zoon van graaf Dirk II van Holland, bracht het tot aartsbisschop van Trier (977-993). Het boek dat zijn ouders aan het klooster Egmond schonken is één van de oudste verluchte handschriften uit onze streken (cat.nr. 105). Zelf was Egbert ook een mecenas voor de kunsten. Het prachtige borstkruis van St. Servaas komt uit zijn werkplaats (cat.nr. 106). Bisschop Ansfried (995-1010) nam na lange aarzeling op verzoek van keizer Otto III het

Utrechtse bisschopsambt op zich. Hij was daartoe overgehaald door aartsbisschop Everger van Keulen (cat.nr. 107). Ansfried schonk de Maartensdom een fraai handschrift in een kostbare boekband (cat.nr. 108). Onder bisschop Bernold bereikte de Utrechtse bisschop zijn grootste macht. Hij stichtte in Utrecht met steun van de keizer een kruis van kerken en maakte zijn zetel zo tot middeleeuwse kerkenstad. Het kostbare evangelistarium dat hij schonk aan de Maartensdom behoorde tot de belangrijkste Utrechtse kerk-schatten (cat.nr. 110).

102 SACRAMENTARIUM (KLEURENAFB. 19)

Neder-Lotharingen/Saksen, eind 10de eeuw

Perkament, 131 f., 18 x 12 cm

Berlijn, Staatbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz, Ms. theol. lat. quart. 2.12

Een sacramentarium bevat onder andere de gebeden die de priester tijdens de mis uitspreekt. In de gebeden in het hier besproken handschrift worden heiligen genoemd die in Utrecht grote verering genoten, zoals Willibrord, Radbod, Martinus, Lebuinus en Odulphus. Zij werden met een eigen feest vereerd. Dit wijst erop dat het boek bestemd was voor een kerk in het Utrechtse diocees, wellicht voor de Utrechtse Domkerk. Het sacramentarium opent met de beginwoorden van het canongebed 'TE Igitur CLEMENTISSIME PATER'. De tekst is in goud geschreven op een purperen ondergrond. De T-initiaal is bijna paginagroot en versiert met verschillende soorten vlechtwerk. Links naast de initiaal staat een priester die een kelk met pateen en de hostie opheft naar de hand Gods, die uit de hemel tevoorschijn komt. De priester draagt een purperen kazuifel over een gele dalmatiek en witte albe en rijkversierd schoeisel. Hij heeft een gouden nimbus om zijn hoofd. Men heeft geopperd dat het een voorstelling van de in 993 gecanoniseerde bisschop Ulrich van Augsburg zou kunnen zijn. De Utrechtse bisschop Folcmar (976-990) was afkomstig uit de familie van deze bisschop. Of er een relatie gelegd kan worden tussen bisschop Folcmar en het handschrift is niet bekend.

Lit.: Braunschweig 1988, nr. 16 (lit.opg.); Hildesheim 1993, nr. V-9 (lit.opg.).

103 BESLAG VAN DE AMELBERGA-SCHRIJN

Maas-Rijnland (?), 10de eeuw en rond 1100 (?)

Zilver, gedeeltelijk verguld; afm. 10de-eeuwse delen: 1 visitatie: 13,8 x 11 cm; 2 geboorte: 14 x 11 cm; 3 Jozef: 12,2 x 11 cm; 4 drie wijzen: 11 x 10,5 cm; 5 koning: 11 x 7 cm; 6 intocht: 5,3 x 3,5 cm; 7 avondmaal: 13,2 x 11 cm; 8 bisschop: 11 x 5,4 cm; 9 fragment: 6 x 3,5 cm; 10 fragment: 2 x 1,7 cm.

Susteren, Schatkamer van de H. Amelbergakerk

In de bovenste reeks plaatjes is de voorstelling van de Aanbidding van de Drie Wijzen herkenbaar. Links naderen de wijzen met hun gaven Maria op het kraambed en Christus in de kribbe. Rechts daarvan zit Jozef te treuren. In de onderste reeks zijn twee scènes en twee losse figuren samengebracht. Links is de Visitatie zichtbaar, de ontmoeting

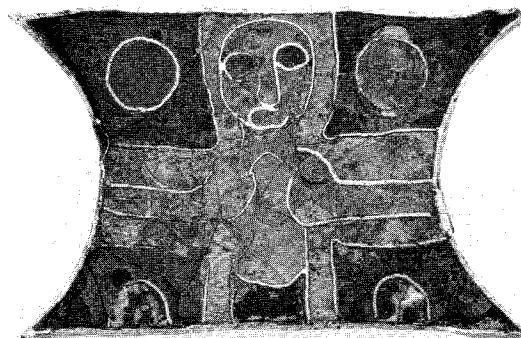
van Maria met Elizabeth. Daarop volgen een fragment van het Laatste Avondmaal in het midden en rechts een bisschop en een koning, die uit twee delen bestaat. De iconografie roept vergelijkingen op met vroeg-christelijke en Karolingische voorbeelden. De weergave doet denken aan de

Visitatie op de diptiek van Genoels-Elderen (cat.nr. 66). De platen hebben oorspronkelijk waarschijnlijk deel uitgemaakt van een reliekschrijn of draagaltaar. Ook is verondersteld dat ze als bekleding van een antependium de voorzijde van een altaar hebben gesierd. Op een onbekend tijdstip zijn ze gebruikt om de zwaar beschadigde Amelbergaschrijn te restaureren. De platen werden daartoe bijgeknipt. In 1887 werden ze van de schrijn verwijderd en zoveel mogelijk weer tot scènes aangevoegd. De platen werden samen met stukjes sierband en de twintig zwikvulstukken in twee lijsten achter glas bijeengebracht.

Lit.: Timmers 1971, 313-315; Utrecht 1985, nr. 8 (lit.opg.).

104 EMAILPLAATJE MET AFBEELDING VAN DE GEKRUISIGDE CHRISTUS TUSSEN ZON EN MAAN

Rijnland, (Keulen?) 10de eeuw

Goud, email-cloisonné, 1,2 x 2,4 cm

Maastricht, Bonnefantenmuseum, inv.nr. 798

Op het piepkleine plaatje is tegen een groene achtergrond in dunne gouden lijnen de gekruisigde Christus afgebeeld. Hij draagt een zwarte lendendoek. Zon en maan flankeren zijn hoofd. De afbeelding is niet compleet. Christus' handen en benen zullen op andere geëmailleerde plaatjes zijn afgebeeld. Het emailplaatje werd gevonden in een tiende-eeuws reliekengraf onder het voormalige hoofdaltaar van de kerk te Sint Odiliëberg. Waarschijnlijk is het fragment afkomstig van een reliekschrijn die in deze bergplaats voor relieken heeft gestaan. De schrijn kan geschonken zijn door bisschop Balderik van Utrecht. Hij liet rond 950 de relieken van Wiro, Odgerus en Plechelmus verheffen, die in Odiliëberg waren begraven. Wellicht heeft hij ter gelegenheid van de verheffing de reliekschrijn laten maken, waarin de resten van de heiligen werden geborgen. Een gedeelte van de relieken bracht hij over naar de Dom van Utrecht (Wiro) en de kapittelkerken te Oldenzaal (Plechelmus) en Stadlohn (Otgerus). Ten oosten van het reliekengraf werden twee bijna geheel lege graven aangetroffen, die door de aanleg van het reliekengraf waren beschadigd. Wellicht lagen hier oorspronkelijk de heiligen begraven. Wiro, Plechelmus en Otgerus waren volgens de traditie gezellen van Willibrord.

Lit.: Glazema 1959, 226; Utrecht 1988, nr. 69 (lit.opg.); Haseloff 1990, afb. 62.

105 EVANGELIARIUM VAN EGMOND (KLEURENAFB. 20)

Reims, 3de kwart 9de eeuw; Noord-Frankrijk, rond 900; Vlaanderen, rond 975
Perkament, 218 f., 23,1 x 20,7 cm
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Hs 76 F 1

Dit evangelarium is geschreven in het Noordfranse Reims in het derde kwart van de negende eeuw. Rond 900 werd het handschrift rijk verlucht in Franco-Saksische stijl. Rond 975 kwam het in bezit van graaf Dirk II van Holland die het samen met zijn vrouw Hildegard aan de abdij van Egmond schonk. Dit was het familie klooster van het Hollandse gravenhuis. Ter gelegenheid van de schenking zijn aan het eind van het handschrift twee zogenaamde 'dedicatie-miniaturen' toegevoegd, waarop de beide schenkers zijn afgebeeld. Op de linkerminiatuur (f. 214v) is te zien hoe graaf Dirk II en Hildegard het evangelieboek op het altaar in de aan Adalbert gewijde kloosterkerk van Egmond leggen. Op het altaar staat een rijkversierde reliekschrijn. Het bijschrift luidt in vertaling: 'Dit boek werd geschonken door Dirk en Hildegard, zijn geliefde vrouw, aan de genadige vader Adalbert, opdat hij hen rechtvaardig zal gedenken in alle eeuwigheid.' Op de rechter miniatuur (f. 215r, niet afgebeeld) vragen de schenkers om voorspraak bij Christus. De heilige Adalbert kijkt omhoog naar Christus. Deze wordt omgeven door een mandorla en geflankeerd door alpha en omega. Christus draagt in de ene hand een boek en in de andere een schijfje, dat als hostie of als wereldschijfje wordt geïnterpreteerd. Adalbert wijst met zijn rechterhand op graaf Dirk, die zich op de knieën laat zakken, en op diens vrouw Hildegard die zich languit op de grond heeft uitgestrekt. De heilige zegt volgens het bijschrift: 'Hoogste God ik bid u vurig met goedwillendheid, behoed deze beiden, die zoveel moeite doen u waardig te dienen.' De aanleiding

voor de schenking was wellicht de wijding van de kloosterkerk van Egmond, die door Dirk II nieuw in steen was opgetrokken.

Lit.: Korteweg 1985; Boeren 1988, nr. 43; Keulen 1991, nr. 49 (lit.opg.); Hildesheim 1993, nr. V-8 (lit.opg. beperkt); Trier 1993, nr. 28 (lit.opg.); 's-Gravenhage 1994, nr. 1 (lit.opg.).

106 BORSTKRUIS VAN ST. SERVAAS (KLEURENAFB. 21)

Trier, rond 990

Goud en zilver, gedreven, goudfiligrain, edelstenen, email, antieke karneool, 16,2 x 11,2 cm
Maastricht, Schatkamer van de St. Servaaskerk

Het borstkruis bestaat uit een ivoren kruisbeeldje, dat op een met goud, email en edelstenen versierd kruis is bevestigd. Volgens de inscriptie op de achterzijde zijn in het kruis relieken van het Heilige Kruis van Christus gevat, en van de heiligen Laurentius, Felix, bisschop Cornelius en de diaken Paulinus. De heiligen Felix en Paulinus, beiden bisschop van Trier, en paus Cornelius komen ook voor op het omhulsel van het relik van de Staf van Petrus in de domschat van Trier. Dit duidt erop dat het kruis in Trier is gemaakt. Het vertoont overeenkomst met goudsmeedwerk uit de werkplaats van aartsbisschop Egbert van Trier (977-993). Tijdens zijn regering kwam het klooster van St. Servaas weer in bezit van zijn aartsbisdom. Het is echter niet zeker dat het borstkruis later ontstaan is, namelijk in het tweede kwart van de elfde eeuw. Het zou wel uit de werkplaats van Egbert van Trier stammen, maar dan vijftig jaar nadat dit zijn grootste bloei had doorgemaakt. Dit is af te leiden uit de afwerking van het smeedwerk en aan een latere datering van het ivoren kruisbeeldje. Het zou in 1039 geschonken zijn aan de Servaaskerk door keizer Hendrik III, die in dit jaar bij de kerkwijding aanwezig was geweest en hier als keizer gehuldigd was. Het kruisbeeldje is stilistisch vaak in verband gebracht met het reliëf van de gekruisigde Christus op de boekband van de Codex Aureus Epternacensis in Neurenberg. Dit reliëf wordt meestal ook later gedateerd dan de tiende eeuw, namelijk in de eerste helft van de elfde eeuw. De stilistische overeenkomst tussen beide werken is echter niet groot, zodat deze vergelijking geen houvast voor herkomst of datering biedt.

Lit.: Koldewij 1985, 174-194 (lit.opg.); Trier 1993, nr. 47 (lit.opg.).

107 LECTIONARIUM VAN AARTSBISSCHOP EVERGER VAN KEULEN (KLEURENAFB. 22)

Keulen, eind 10de eeuw

Perkament, 158 f., 29,5 x 20 cm

Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, Cod. 143

Een lectionarium bevat de lezingen (brieven van de apostel Paulus en teksten uit het Oude Testament) gerangschikt naar het kerkelijk jaar. De miniatuur op f. 3v toont de schenker van het handschrift, aartsbisschop Everger van Keulen (985-999). Hij heeft zich in devotie neergeworpen voor de troon van de heiligen Petrus en Paulus, die op de tegenoverliggende pagina zijn afgebeeld. Boven Everger staat in gouden letters op purperen grond de tekst 'Nexus alme pater vitorum solve potenter, Paule Deo lectus pariter tu solve reatus, Consequar ut veniam Christo donante supernam.' Everger vraagt of hij door de voorbede van Petrus en Paulus van zijn zonden gereinigd kan worden en of hij hen kan navolgen door Christus dit boek aan te bieden en zo de gunst des hemels te ervaren. In de purperen omlijsting zijn twee hexameters te lezen: 'Presul Evergerus cuius sum nomine scriptus + Hos vocat esse suos devotamente patronos' (Aartsbisschop Evergerus, in wiens naam ik (het boek) geschreven ben, roept deze beiden (Petrus en Paulus) als patroonheiligen eerbiedig aan). Bisschop Everger was een tijdgenoot van bisschop Ansfried van Utrecht (995-1010). Op zijn aandringen aanvaardde Ansfried het bisschopsambt.

Lit.: Keulen 1985, nr. B 3 (lit.opg.); Keulen 1991, nr. 1 (lit.opg.).

108 BOEKBAND VAN DE ANSFRIDUSCODEX (KLEURENAFB. 23)

Nederrijn, achterzijde rond 1000, voorzijde (kleur) rond 1200, 15de en 16de eeuw

Eikehout, bekleed met rood fluweel, zilver, verguld zilver, halfedelstenen en alsengemmen, 33,5 x 26 cm

Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. ABM m. 902

De achterzijde van de boekband toont in gegraveerd zilver een afbeelding van bisschop Ansfried van Utrecht (995-1010). De bisschop staat in een ovaal en is gekleed in albe, dalmatiek en kazuifel. Zijn bisschopsstaf houdt hij met twee handen schuin voor zijn lichaam. Op de buitenste rand van het ovaal staat een opschrift in het latijn, die in vertaling luidt: 'Versierd met flonkerende edelstenen en schitterend goud ben ik (het boek) een geschenk van Ansfridus aan Martinus (de Utrechtse Maartensdom).' De oorspronkelijke decoratie van de voorzijde van de band is verloren gegaan. De huidige voorzijde is versierd met een met zilverfiligrain overtrokken kruis dat is bezet met halfedelstenen. Het centrum wordt gevormd door een achtpuntig middenstuk. Halfedelstenen als agaath, amethyst, bergkristal en kwarts zijn aangebracht tussen de breed uitlopende kruisarmen. Ze zijn op de brede rand die het kruis omgeeft gecombineerd met gegraveerde medaillons en alsengemmen. De voorzijde is een resultaat van een restauratie uit omstreeks 1500. Daarvoor heeft men een oude band uit rond 1200 gebruikt, waarvan men de stenen, het filigrain-kruis en de medaillons op een met verguld zilver bedekte, houten ondergrond aanbracht. De compositie van de voorzijde van de boekband vertoont sterke overeenkomsten met die van de Bernulfuscodex (cat.nr. 110).

Lit.: Van Cauteeren 1988; Utrecht 1993, afb. p. 17, 14-15, 19, nr. 5 (lit.opg.).

109 PSALTERIUM VAN BISSCHOP WOLBODO VAN LUIK (KLEURENAFB. 24)

Trier (?), rond 1000

Perkament, 336 f., 31 x 23,6 cm

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Ms. 9188-9189

Het psalterium bevat de teksten van de honderdvijftig psalmen. De titelpagina en de beginpagina van elke 50 psalmen zijn verlucht met fraaie initialen in onder meer goud en blauw. Afgebeeld is een sierpagina met de initiaal 'Q' (f. 114r). De stijl van deze initialen, met zijn symmetrische rangschikking van de motieven binnen de letters en de knopen in het corpus van de letters, staat in de traditie van de meester van het Registrum Gregorii. Deze miniaturist was afkomstig uit Reichenau en werkte ook voor aartsbisschop Egbert van Trier (977-993, zie ook cat.nr. 53). Uit de heiligenlitanie die in het handschrift is opgenomen heeft men afgeleid dat het boek voor de Utrechtse Dom bestemd was. In deze litanie worden de heiligen Bonifatius, Willibrord, Lebuinus, Werenfridus, Plechelmus, Odgerus, Aldalbert van Egmond, Radbod, Odulphus en Pontianus genoemd. Zij genoten allen in het Utrechtse grote verering. Deze opvatting is echter niet algemeen aanvaard. De eerste bezitter van het kostbare handschrift was bisschop Wolbodo van Luik. Wolbodo stamde wellicht uit Vlaanderen. Rond het jaar 1000 was hij proost en scholaster (leider van de Domschool) van het Utrechtse Domkapittel. Op voorstel

van keizer Hendrik II werd hij in 1018 tot bisschop van Luik gekozen, waar hij na zijn dood in 1021 als een heilige werd vereerd.

Lit.: Trier 1993, B. 1, nr. 26 (lit.opg.); Reinhardt 1993, 153-162.

110 BOEKBAND VAN DE BERNULFUSCODEX
(KLEURENAFB. 23)

Nederrijngebied, begin 13de eeuw, 15de eeuw
Eikehout bekleed met goud, zilver, email, alsengemmen, halfedelstenen, 31,3 x 22,6 cm
Utrecht, Museum Catharijneconvent, inv.nr. ABM m. 903

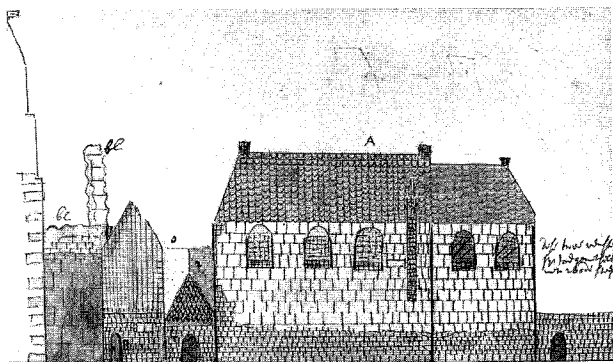
Deze fraaie boekband bevat een rijk verlucht handschrift dat in het klooster Reichenau is gemaakt. Het handschrift dateert uit de tijd van bisschop Bernold die ook wel Bernulfus wordt genoemd (1027-1054). Hij schonk het vermoedelijk aan de Utrechtse Maartensdom. De band zelf is echter van later datum, vermoedelijk van rond 1200 en vertoont een indeling die met de boekband van het evangelistarium van Ansfried vergelijkbaar is (cat.nr. 108). Ook hier wordt het midden ingenomen door een filigrain-kruis van verguld zilver bezet met halfedelstenen, omgeven door een brede met medaillons en gemmen versierde rand. In het centrum van het kruis prijkt een grote onyx. De bovenste kruisarm is versierd met een antiek vrouwenkopje van chalcedon, de linker kruisarm met een stukje donkerrood glas, de onderste met een agaat. Op de verguld zilveren velden tussen de kruisarmen bevinden zich medaillons van email. De rand van de boekband is bekleed met verguld zilveren stroken, afwisselend bezet met zilveren medaillons en alsengemmen, waartussen gestante rozetten. Eén van de alsengemmen is verloren gegaan. Op de vijftiende-eeuwse, zilveren medaillons zijn de vier evangelistensymbolen afgebeeld: de adelaar van Johannes, de engel van Mattheus, de stier van Lucas en de leeuw van Marcus. Zij duiden op de inhoud van het handschrift, een evangelistarium. Dit bevat delen van de vier evangeliën die tijdens de mis worden gelezen, in de volgorde waarin ze in de loop van het kerkelijk jaar voorkomen. De relatie tussen de banden van de Bernulfus- en Ansfriduscodex is nog niet opgehelderd. De boekband van de Bernulfuscodex heeft wellicht een pendant gehad die is gebruikt ten behoeve van de restauratie van de andere boekband. Ook is het mogelijk dat men zich bij een restauratie van de boekband van de Ansfriduscodex in de dertiende eeuw op de boekband van de Bernulfuscodex heeft geïnspireerd. Beide boeken zullen deel uitgemaakt hebben van de Utrechtse Domschat en zullen bij hoge feestdagen op het altaar zijn geplaatst.

Lit.: Van Cauterer 1988; Korteweg 1979; Utrecht 1993, afb. p. 17, 14-15, 19, nr. 6 (lit.opg.).

Willibrords kerken op het Damplein

Willibrord stichtte op het Damplein een Salvatorkerk. Tevens herbouwde hij hier het kerkje dat door koning Dagobert rond 630 aan de bisschop van Keulen was gegeven. Dit kerkje was door de Friezen rond 650 verwoest en werd door Willibrord vanaf de fundamenteën herbouwd en aan St. Maarten gewijd. Recent onderzoek heeft aangetoond dat de Heilig-Kruiskapel, die meestal als romaans werd beschouwd, mogelijk het Maartenskerkje van Willibrord is geweest. De kapel lag tussen de huidige Maartensdom en de Salvatorkerk. Zij heeft ook de namen Victorskapel en Soepkapel gedragen. De laatste naam kreeg zij omdat hier voedsel aan de armen werd uitgedeeld. De kapel werd helaas aan het begin van de negentiende eeuw gesloopt. Gelukkig zijn er in de achttiende en negentiende eeuw tekeningen van gemaakt, zodat we ons toch een beeld van het gebouwtje kunnen vormen (cat.nrs. 111-115). Het was een klein zaalkerkje met rechtgesloten koor en twee lagere kruisarmen. Informatie over de Salvatorkerk is schaarser. Deze kerk werd na de Reformatie, vanaf 1587, gesloopt. Gelukkig werd de kerk toen opgemeten, onder andere door de oudheidkundige Buchelius en door een anonieme tekenaar (cat.nrs. 116 en 117). Het oudste schilderij van de Salvatorkerk is op deze tekeningen gebaseerd (cat.nr. 118). Het toont ons de Salvatorkerk in haar laatste gedaante, met alle gotische en latere verbouwingen en aanbouwen. Van Willibrords kerk is weinig meer te zien. Dit was vermoedelijk een grote zaalkerk met een rechtgesloten koor of oostannex.

111 GEZICHT OP DE HEILIG-KRUISKAPEL VANUIT HET ZUIDEN

A is een overblijfsel van Thomas capel. hi weten dat gevelsteek dat int midden bestaat uit groote dijksteden. Het dach is glazen. Het onderste de figuren heeft de vensters en gevelsteek over de ingang is wit. Het is uit roode steen. Over de is gemetseld is altemaal nieuw. Binnen onder zelf gesloopt jaar. Over de is gemetseld vernieuwt.

O is wit geplijstert
r is roode steen

De groete viercante steenen zijn van couleur als hier boven item rood t' onderste van den glazen en den schoorsteen. De groete hoeksteenen van den dom zijn blauw maar int midden grauw.

E. van Engelen, ca. 1720

Pentekening op papier, ingekleurd met aquarel, 20,3 x 11,7 cm

Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, Topografische Atlas, inv.nr. Ka 3.5

Deze documentatietekening van Van Engelen is de oudste die wij van de Heilig-Kruiskapel kennen. De Heilig-Kruiskapel werd vanaf de zeventiende eeuw ook Thomaskapel genoemd, een benaming die wellicht teruggaat op het eerste kerkje van de Merovingische koning Dagobert I (629-639) of zijn voorgangers. Afgebeeld zijn de zuidzijde van het schip en het iets lagere koor. Aan de westkant van de kapel staan onduidelijke aanbouwen van baksteen tot aan de Domtoren. Uit de tekening blijkt dat het onderste deel van de oorspronkelijk tufstenen kapelmuren is vernieuwd met rode baksteen. De vensters van het schip zijn deels, die van het koor geheel dichtgemetseld met rode baksteen. De bakstenen veranderingen zouden volgens Van Engelen dateren van na 1570. Ze zullen zijn aangebracht na de Reformatie. De toelichting luidt als volgt: 'A is een overblijfsel van Thomas-capel te weten dat gevelsteek dat int midden bestaat uit groote dijksteden (tufstenen), het dach, de glazen, het onderste, de schoorsteen, de vensters, gelijk oock de ingangh en wat dat van cleene roode steen daar bij is gemetseld is altemaal nieuw, binnen anderhalf hondert jaar daar aen vernieuwt. O is wit geplijstert, r is roode steen. De groete viercante steenen zijn van couleur als hier boven item rood t' onderste van den glazen en den schoorsteen. De groete hoeksteenen van den dom zijn blauw maar int midden grauw.' Bij het koor: 'Dese twee vensters zijn toegemetseld met roode steen'.

Lit.: Haslinghuis & Peeters 1965, 153; Bull. KNOB 1994-4/5, 134.

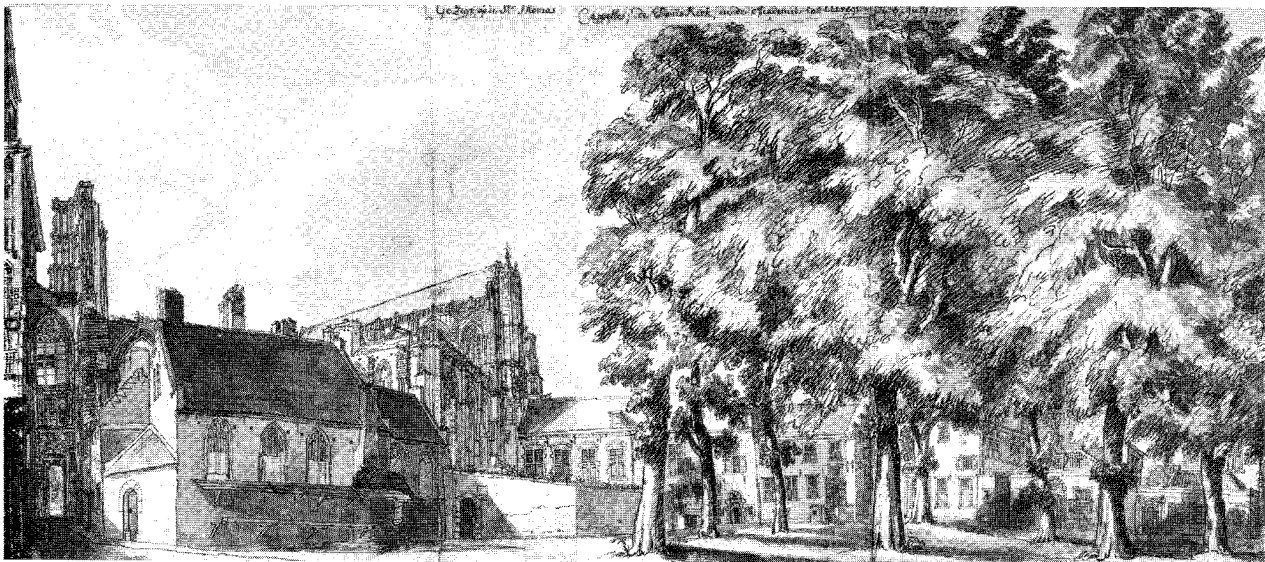
112 GEZICHT OP DE HEILIG-KRUISKAPEL VANUIT HET ZUIDOOSTEN

Jan de Beijer, 1745

Pentekening op papier, pen in zwart, penseel in kleuren, 18,2 x 21,4 cm

's-Gravenhage, Koninklijke Verzamelingen, met toestemming van H.K.H. prinses Juliana der Nederlanden, cat.nr. MCS/177

Volgens de titel van tekenaar Jan de Beijer zelf biedt de tekening een gezicht 'Van 't Capittelhuijs, op den Dom, en St. Thomas Capelle te sien t'Utrecht, den 29. Junij 1745.' Nietig klein ligt de Heilig-Kruiskapel aan de voet van de Domtoren, die er achter oprijst. Tussen de Domtoren en de zijkapellen van de Domkerk zijn nog de resten van het in 1674 ingestorte schip zichtbaar. De tekeningen van Jan de Beijer behoren tot de vroegste die wij van de Heilig-Kruiskapel kennen, voordat deze in 1826-29 werd afgebroken. Deze blik op de oostzijde toont ons de topgevel van het rechtgesloten koor, waarin een groot gotisch venster, en daarachter het iets hogere schip. De gotische verbouwing van de Heilig-Kruiskapel zou volgens een inscriptie op een steen boven de ingang hebben plaatsgevonden onder proost Peter van Steinen in 1423.

Lit.: Utrecht 1987, nr. 91; Romers 1987, nr. 711.

113 GEZICHT OP DE HEILIG-KRUISKAPEL VANUIT HET ZUIDWESTEN

Jan de Beijer, 1745

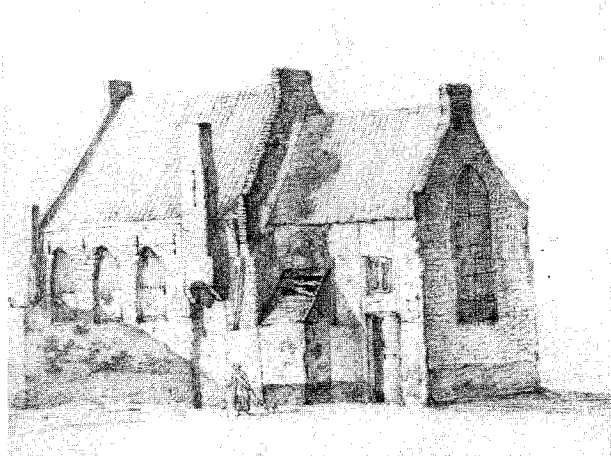
Pentekening op papier, pen in zwart, penseel in grijs, 25,1 x 24,8 resp. 32,1 mm (twee bladen)

's-Gravenhage, Koninklijke Verzamelingen, met toestemming van H.K.H. prinses Juliana der Nederlanden, cat.nrs. MCS/178 en MCS/44

Deze tekening van De Beijer, een 'Gezicht op de St. Thomas Capelle, de Domskerk, en de Academie tot Utrecht, den 6. Julij 1745', toont ons de zuidwestzijde van de Heilig-Kruiskapel. Na de afbraak van de Salvatorkerk en haar bijgebouwen in 1582-1587 was deze kant van de kapel in het zicht gekomen. Rechts achter de bomen is de muur te zien die de immuniteiten van de Dom en Oudmunster scheidt. Daarachter het klein kapittelhuis van de Dom en dan van links naar rechts de Domschool (met poortje), twee clausurale huizen van Oudmunster en de Korte Nieuwstraat. Op de achtergrond in het midden van de tekening staat het grote transept van de Dom en enkele zijkapellen van het schip. In de zuidmuur van het schip van de Heilig-Kruiskapel zijn drie vensters met gotische tracering aangegeven. Net zoals op de tekening van Van Engelen (cat.nr. 111) zijn ze deels dichtgemetseld. De zuidelijke kruisarm is afgebroken. Dit is op de tekening van Van Engelen ook al zo. Wellicht is dit bouwdeel gesloopt bij de verbouwing uit 1423. De ramen van het lagere koor zijn geheel dichtgezet. In de zijmuur van de kapel is een houten luifel bevestigd waaronder een soort houten reling. Het dwarse bouwdeel tegen de noordkant van de kapel en het stenen ingangsbouwje met poort aan de westkant heeft Van Engelen naast elkaar, in plaats van achter elkaar getekend.

Lit.: Utrecht 1987, nr. 89; Romers 1987, nr. 789a-b; De Bruijn 1994, afb. 18.

114 GEZICHT OP DE HEILIG-KRUISKAPEL VANUIT HET ZUIDOOSTEN

R. Craeyvanger ca. 1825

Tekening op papier in zwart krijt, 21,7 x 16,5 cm
Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, Topografische Atlas,
nr. Ka 3.13

Als we deze tekening van Craeyvanger, die dateert van net voor de afbraak van de Heilig-Kruiskapel, vergelijken met die van De Beijer lijkt het alsof de kapel verder in verval is geraakt. Alle tracerwerk van de vensters, dat De Beijer in 1745 nog tekende, is verdwenen. De vensters van het schip lijken dichtgezet met planken, terwijl de stenen invullingen eronder sporen van verval vertonen. De grote schoorsteen die Van Engelen al tekent is nu duidelijk zichtbaar. Wellicht werd boven het bijbehorende haardvuur de soep gekookt die hier vanaf 1800 aan de armen werd uitgedeeld en de kapel de naam 'Soepkapel' bezorgde. De gotische vensters in de zuidmuur van het koor zijn verdwenen. Voor het linkervenster is een aanbouwsel met vervallen houten dak opgetrokken. Uit de tekening van Jan de Beijer uit 1745 blijkt dat deze aanbouw toen al bestond. Het rechtervenster heeft plaatsgemaakt voor een openslaand venster waaronder een deur is ingebroken. In het muurwerk zijn duidelijk de grote blokken tufsteen te zien, waaruit de oorspronkelijke kapel was opgetrokken. De onderste delen van het muurwerk hebben een donkerder kleur waarmee wellicht is aangegeven dat deze van rode baksteen zijn gemaakt, zoals Van Engelen in 1720 al vaststelde.

Lit.: Haslinghuis & Peeters 1965, 153.

115 DE HEILIG-KRUISKAPEL TIJDENS DE AFBRAAK

C. van Hardenbergh, ca. 1826

Drie potloodtekeningen op papier:

a) Gezicht uit het noordoosten, 29,3 x 18,1 cm

b) Gezicht uit het zuidoosten, 29,2 x 18,2 cm

c) Interieur naar het westen, 29,3 x 19,9 cm

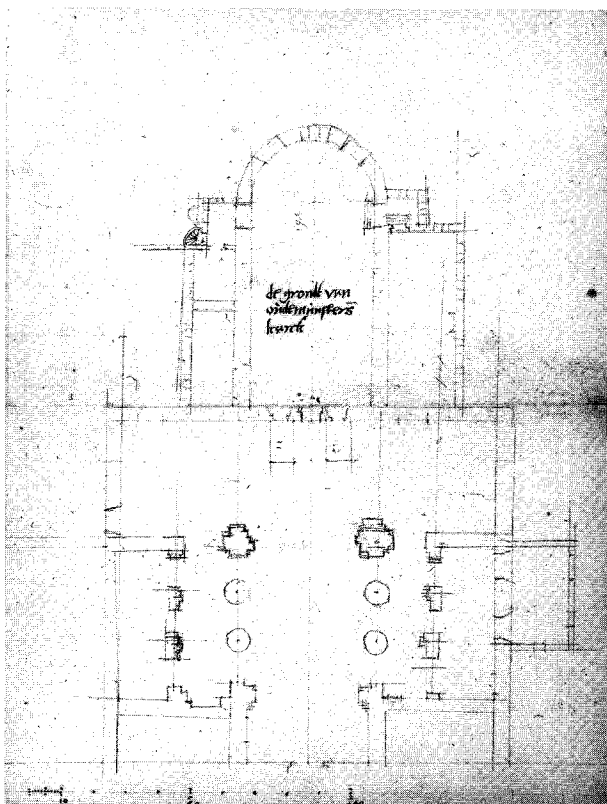
Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, Topografische Atlas,
nr. Ka 3.17 (2), Ka 3.17 (5), Ka 3.17 (4)

De tekening van het gezicht op de Heilig-Kruiskapel vanuit het noordoosten verschaft een blik op de lage noordelijke kruisarm ofwel annex. Het koor is reeds gesloopt. De afdruk van het zadeldak van het koor is nog zichtbaar tegen de oostmuur van het schip. Het schip was met een spitse triomfboog naar het koor geopend. Het had een houten bekapping, waarvan door de triomfboog heen een horizontale houten balk te zien is. De driehoekige tuitgevel van de kruisarm lijkt van onderen afgesloten met een romaans rondboogfries. In de top van de gevel is een klein venstertje zichtbaar. Of dit spits of rond afgesloten is, is niet duidelijk. Dit geldt ook voor de twee vensters in de oostwand van de kruisarm. Aan het westelijke einde van het schip is nog net een deel van een venster en resten van een noordelijke aanbouw zichtbaar. Het gezicht uit het zuidoosten toont het deels gesloopte koor en het schip en de kruisarm daarachter. Een stukje van de zuidmuur van het koor met een rondgesloten deuropening (?) bij de aansluiting op het schip en de rechte doorgang steken nog uit de puinhopen. In het schip lijkt een houten zoldering aanwezig. Door de triomfboog is de hoge opening naar de kruisarm te zien. De derde teke-

ning geeft zicht in het schip. Het koor is gesloopt en ook het dak van het schip is al weggehaald. De balken van de open dakstoel of het vlakke houten plafond zijn nu duidelijk zichtbaar. De triomfboog en de opening naar de kruisarm zijn geprofileerd. Door de lage brede doorgang in de westmuur van het schip, die toegang zal hebben gegeven tot het portaal, komt een figuurtje aanlopen.

116 PLATTEGROND VAN DE SALVATORKERK

Anoniem, eind 16de eeuw
Potloodtekening op papier, 44,8 x 32 cm
Utrecht, Rijksarchief, collectie handschriften, ongeïnvenceerd

De tekening is afkomstig uit de collectie van de Utrechtse burgemeester en oudheidvorser Cornelis Booth (1605-1678). De tekening is gemaakt kort na of tijdens de sloop van de Salvatorkerk, die vanaf 11 november 1587 plaatsvond. We zien op schaal de plattegrond van de kerk, waarin enkele maten zijn aangegeven: de lengte van het koor en de breedte van het schip. De Salvatorkerk heeft een lang koor met nevenruimten. Onder het koor lag een crypte. Voor het koor liggen trappen waarmee men koor en crypte kon bereiken. Het koor is half rond gesloten en heeft drie vensters, maar vermoedelijk heeft de tekenaar hier de sluiting van de crypte weergegeven. Op de andere afbeeldingen van de Salvator zien we dat het koor driezijdig gesloten is. In de achterste zijruimte links naast het koor zien we een ronde traptoren of wenteltrap. Op het koor sluit een breed transept aan en een kort driebeukig schip met een drieledige arcade. Het schip heeft aan weerszijden nevenkapellen. In het schip staan vier ronde zuilen en twee onregelmatig geprofileerde

vieringspijlers. De westpartij van de kerk is niet zo duidelijk weergegeven. Het lijkt alsof deze uit drie delen van gelijke breedte bestaat. In de zuidmuur van het schip was een toegang, beschermd door een uitgebouwd portaal. Ook lijkt er een toegang in de noordmuur van de noordelijke transeptarm aangegeven.

Lit.: Haslinghuis & Peeters 1965, 145; Stöver 1994, afb. 2.

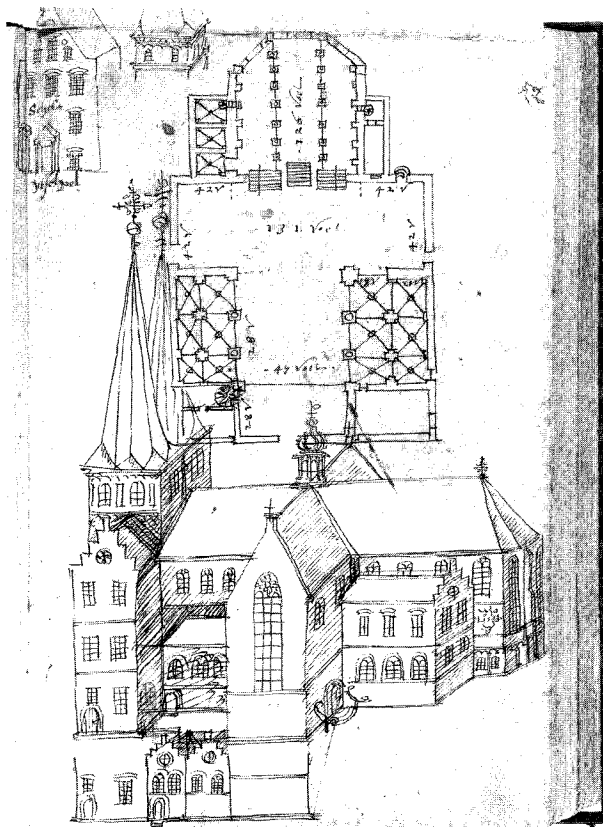
117 PLATTEGROND EN OPSTAND VAN DE SALVATORKERK

Tekening uit het handschrift: Arnold Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae Urbis atque agri inventa*, rond 1600

Papier, 29,2 x 20 cm

Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst, Bibl.nr. XXVIII L 1

De tekening bevindt zich in het handschrift tussen p. 32 en 33. De plattegrond vertoont zowel overeenkomsten als verschillen met die uit de collectie Booth (cat.nr. 116). De tekening is gedetailleerder en er zijn meer maten in aangegeven. In het koor zijn zeven zuilenparen getekend, die behoren bij de onder het koor gelegen crypte. De nevenruimte links naast het koor is overdekt door drie kruisribgewelven, terwijl die rechts naast het koor in het achterste gedeelte een wenteltrap heeft. Boven de kapellen aan de noordzijde van het koor lagen de sacristie en de kosterswoning. Alle zijbeuken zijn getekend met stenen kruisribgewelven. Op de kruising van schip en transept staat een sierlijk opengewerkte kloktoeren bekroond door een ui. Behalve de toegangen aan de zuidzijde van het schip en in het noordtransept zijn er op deze plattegrond ook twee in het zuidtransept

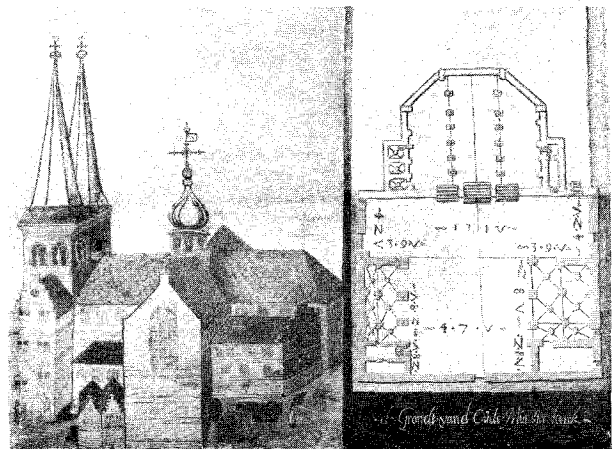
en twee in de westbouw aangegeven. De westbouw bestaat op deze tekening duidelijk uit een grote middentoren tussen twee nevenruimten. De linker nevenruimte is in twee delen gesplitst waarvan het achterste een wenteltrap of traptoren heeft. In de opstand zien we hoe de middentoren door twee grote spitsen wordt bekroond. Het dwarse bouwdeel aan de zuidkant ervan heeft een trapgevel met in de top een rond venster. Een deel van de vensters in de kerk is rondgesloten. Het is niet duidelijk of hiermee romaanse of renaissance-rondboogvensters zijn bedoeld. Onder de zuidgevel heeft de tekenaar een deel daarvan herhaald met tussen de westbouw het transept twee van trapgevels voorziene gebouwtjes. Wellicht is hiermee het kapittelhuis bedoeld dat tegen de zuidzijde van het schip was gelegen. Rechtsboven heeft de tekenaar de voorgevel van de kapittelschool geschetst, die aan de zuidzijde van de westbouw stond. Daarnaast tekende hij nogmaals het bovenste deel van de toren, waarin hij onder de dakrand een rondboogfries weergaf.

Lit.: Haslinghuis & Peeters 1965, 145, afb. 112; Stöver 1994, afb. 1.

118 ZUIDAANZICHT VAN DE SALVATORKERK EN PLATTEGROND

Anoniem, rond 1600
Olieverf op paneel, 48,5 x 63,5 cm
Utrecht, Centraal Museum, inv.nr. 2469

Het schilderij is vermoedelijk gemaakt naar de tekening van Buchelius (cat.nr. 117) of een nog ouder exemplaar. In de plattegrond op het schilderij zijn maten aangegeven, die indentiek zijn aan die in de plattegrond van Buchelius. De proporties ervan zijn echter meer gedrongen en de buitenste noorderzijbeuk is wel heel erg smal geworden. Het schilderij biedt een aantal details die op de andere twee tekeningen

(cat.nrs. 116 en 117) niet te zien zijn. Het is twijfelachtig of deze betrouwbaar zijn. De tweelichtvensters in de toren hebben balustervormige deelzuiltjes. Vergelijkbare balusters treffen we aan in de klokketoren. De dwarse huisjes aan de westkant naast het transept lijken voor de zijbeuk van het schip te staan. Daarnaast is een kleine doorgang. Een grotere toegang bevindt zich in de zuidmuur van de westbouw. Hiernaast is een klein gebouwtje geschilderd, dat op de twee tekeningen ontbreekt. De ronde traptreden voor de toegang tot het zuidtransept zijn ook aangegeven op de tekening van Buchelius. Het lijkt alsof de kerk met leien gedekt is. De horizontale banden over het muurwerk van de kerk komen ook voor op de tekening van Buchelius. Of hiermee speklagen of waterlijsten worden aangeduid, is niet duidelijk.

Lit.: Utrecht 1928, 1115; De Meyere 1988, 170-174, afb. 2; Stöver 1994, afb. 3.

Literatuur

In de literatuurlijst wordt naar de volgende tijdschriften en werken verwezen door middel van afkortingen:

ABKGU 1926-1972. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht. Utrecht (verschenen 1993).
 AGN I, 1981. Algemene Geschiedenis der Nederlanden. I. Middeleeuwen. Haarlem.
 BROB. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
 Bull. KNOB. Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond.
 Dorestadnummer (= themanummer Spiegel Historiae, 13de jg. nr. 4, april 1978).
 JBOU. Jaarboek Oud Utrecht
 Kruispunt 1988. Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk. Voordrachten gehouden tijdens het congres ter gelegenheid van tien jaar mediëvistiek. Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit te Utrecht. 23 tot en met 27 augustus 1988 Zutphen (= Clavis Kunsthistorische Monografieën VII).
 MBOU. Maandblad Oud Utrecht.
 OMROL. Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Aarts, J. 1994. 'Romeinse munten op de Horden', in: Van Es & Helsing 1994, 138-144.
 Achterop, S.H. & Brongers, J.A. 1979. 'Stone cold chisels with handle (Schlägel) in the Netherlands', in: BROB 29, 255-356.
 Aken 1965. Karl der Grosse. Aken (= tent.cat. Rathaus Aken en Kruisgang van de Dom te Aken).
 Alexander, J.J.G. 1978. A survey of manuscripts illuminated in the British Isles. Vol. I. Insular manuscripts 6th to 9th century. London.
 Amsterdam 1983. Ierse kunst 3000 v. Chr. - 1500 na Chr. Amsterdam (tent.cat. Rijksmuseum).
 Angenendt, A. 1973. 'Willibrord im Dienste der Karolinger', in: Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein 175, 63-113.
 Angenendt, A. 1989. 'Willibrord als römischer Erzbischof', in: Kiesel & Schroeder 1989, 31-41.
 Angenendt, A. 1990-1. 'Er war der erste...' Willibrords historische Stellung', in: Bange & Weiler 1990, 13-34.
 Angenendt, A. 1990-2. Das Frühmittelalter. Die abendländische Christenheit von 400 bis 900. Stuttgart/Berlijn/Keulen.
 Bange, P. & Weiler, A.G. (red.) 1990. Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres. Nijmegen, 28-30 september 1989. Nijmegen (= Middeleeuwse Studies, Band VI. Centrum voor Middeleeuwse Studies Katholieke Universiteit Nijmegen).
 Bange, P. 1990. 'Angelsaksische (religieuze) vrouwen en hun rol bij het kersteningsproces', in: Bange & Weiler 1990, 115-127.
 Bechert, T. 1983. De Romeinen tussen Rijn en Maas. Dieren.

Berkum, A. van. 1989. 'Willibrord, de reizende geloofsverkondiger', in: Kiesel & Schroeder 1990, 69-85.
 Berkum, A. van. 1990. 'De constituerende en mislukking van de Friese kerkprovincie', in: Bange & Weiler 1990, 159-174.
 Berkum, A.H. van. 1993. 'De vijf Hollandse kerken van Sint Willibrord', in: Vis & Gumbert 1993, 29-64.
 Berlijn 1995. Bertram, M. (red.) Merowingerzeit. Die Altertümer im Museum für Vor- und Frühgeschichte. Mainz (= Zaberns Bildbände zur Archäologie. Bd. 28.)
 Besteman, J.C. & Bos, J.M. & Heidinga, H.A. (eds.) 1990. Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena. Assen/Maastricht.
 Besteman, J.C. & Bos, J.M. & Heidinga, H.A. 1993². Graven naar Friese koningen. De opgravingen in Wijndam. Franeker.
 Beutler, Chr. 1978. Die Entstehung des Altaraufsatzes. Studien zum Grab Willibrords in Echternach. München.
 Bischoff, B. 1981. 'Die Bibliothek im Dienste der Schule', in: B. Bischoff, Frühmittelalterliche Studien. Bd. 3. Stuttgart, 213-233.
 Bischoff, B. 1982. 'Die Rolle von Einflüssen in der Schriftgeschichte', in: Silagi, G. (ed.). Paläographie 1981: Colloquium des Comité International de Paléographie, München, 15.-18. September 1981. München, 93-105 (= Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance Forschung 32).
 Bloemers, J.H.F. & Kooijmans, L.P. & Sarfatij, H. 1981. Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland. Amsterdam.
 Bloemers, J.H.F. & Thijssen, J.R.A.M. 1990. 'Facts and reflections on the continuity of settlement at Nijmegen between 400 and 700 AD', in: Besteman & Bos & Heidinga 1990, 133-150.
 Bloemers, J.H.F. 1989. 'Utrecht en de archeologie van de Romeinse tijd', in: Ozinga & Hoekstra & De Weerd & Wynia 1989, 25-36.
 Blok, D.P. 1979³. De Franken in Nederland. Haarlem.
 Blok, D.P. 1981. 'De Frankische periode tot 880', in: AGN I, 288-304.
 Blok, D.P. 1984. 'De historische en geografische situatie van Liudgers geboortestreek Nifterlake', in: Sierksma 1984, 9-19.
 Boeles, P.C.J.A. 1951². Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóór- en vroege geschiedenis. 's-Gravenhage.
 Boeren, P.C. Catalogus van de liturgische handschriften van de Koninklijke Bibliotheek. 's-Gravenhage.
 Bogaers e.a. 1959. Bogaers, J.W. & Glasbergen, W. & Glazema, P. & Waterbolk, H.T. Honderd eeuwen Nederland. 's-Gravenhage (= Nederland-nummer Antiquity and survival. Vol. II, No 5-6).
 Bogaers, J.E. 1983. 'Foreign Affairs', in: Hartley, B. & Wachter, J. (eds.), Rome and her Northern Provinces, Gloucester, 13-32.
 Bonn 1905. Dr. H. Lehner. Das Provinzialmuseum in Bonn. Abbildungen seiner wichtigsten Denkmäler. Heft 1. Die römischen Skulpturen. Bonn.
 Bonn 1994². Josef Engemann & Christoph B. Rüger (eds.).

- Spätantike und frühes Mittelalter. Keulen/Bonn (= Kunst und Altertum am Rhein. Landschaftsverband Rheinland. Führer des Rheinischen Landesmuseums Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege. Band 134. (Eerste druk 1991.).
- Boone, W.J. de & Ypey, J. 1959. 'Nederland in de tijd der Merovingen', in: Bogaers e.a. 1959, 198-211.
- Bos, J.M. & Zijlstra, J. 1991. 'Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)', in: *Paleo-aktueel* 2, 97-99.
- Bos, J.M. 1995. *Archeologie van Friesland*. Utrecht.
- Braunfels, W. 1965-68. *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*. Düsseldorf (4 Bde. en reg.).
- Braunfels, W. 1989. *Die Kunst im Heiligen Römischen Reich. VI. Das Werk der Kaiser, Bischöfe, Äbte und ihrer Künstler 750-1250*. München.
- Braunschweig 1988. *Glanz alter Buchkunst. Mittelalterliche Handschriften der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*. Berlin/Wiesbaden (Tent.cat. Herzog Anton-Ulrich-Museum/Staatliche Museen Berlin/Schnütgenmuseum Keulen).
- Broer, C.J.C. & Bruijn, M.W.J. de. 1994. 'De Heilig-Kruiskapel in Utrecht. Sint-Maarten of Sint-Salvator?', in: *Bull. KNOB* 1994, 4/5, 162-168.
- Broer, C.J.C. & Bruijn, M.W.J. de. 1995. *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator en Sint-Maarten*. Utrecht.
- Brouwer, M. 1982. 'Römische Phaleræ und anderer Lederbeschlag aus dem Rhein', in: *OMROL* 63, 145-199.
- Brown, M.P. 1991. *Anglo-Saxon Manuscripts*. Londen.
- Bruijn, M.W.J. de. 1994. *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*. Utrecht (diss. UvA, Stichtse Historische Reeks 18).
- Buhl, M.S. & Kurras, L. 1969. *Die Handschriften der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart. Zweite Reihe. Vierter Bd. Zweiter Tl. Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart*. Wiesbaden.
- Buijtenen, M.P. van. 1978. 'Contra Turrim Traiectensem', in: *Rutgers* 1978, 1-15 (1e druk in Utrecht 1971).
- Campen, J.W.C. van. 1953. 'De bisschoppen van Utrecht van 750-850', in: *JBOU*, 23-39.
- Campen, J.W.C. van. 1978. 'De Noormannentijd. De bisschoppen Hunger, Odilbald en Radbod', in: *Rutgers* 1978, 62-75.
- Cauteren, J.M.A. van. 1988. 'De liturgische koordispositie van de romaanse Dom te Utrecht', in: *Kruispunt* 1988, 63-84.
- Clason, A.T. 1978. 'Voorwerpen uit been en gewei', in: *Dorestadnummer*, 294-297.
- Clevis, H.H.C.C. & Thijssen, J.R.A.M. 1990. 'Nijmegen, van huis tot huis in de archeologie en de geschiedenis', in: *Sarfati* 1990, 139-144.
- Cordfunke, E.P. 1984. *Opgavingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*. Zutphen.
- Cüppers, H. 1975. 'Die Basilika des Heiligen Willibrord zu Echternach und ihre Vorgängerbauten', in: *Hémecht* 28, Heft 2/3, 227-270.
- Dasnoy, A. 1958. 'Le reliquaire mérovingien d'Andenne', in: *Annales de la Société Archéologique de Namur*, vol. 49, 41-60.
- Delemarre, F. & Deijk, A. van & Traa, P. van. 1988. *Middeleeuwse kerken in Utrecht. Zutphen (= Clavis Kunst-historische Monografieën V)*.
- Doesburg, J. van. 1994-1. 'De begraven hofstad op De Geer', in: *Van Es & Hessing* 1994, 195-203.
- Doesburg, J. van. 1994-2. 'Wijk bij Duurstede-Centrum', in: *Van Es & Hessing* 1994, 239-241.
- Dolfijn, M.J. & Kylstra, E.M. & Penders, J. 1989 *Utrecht. De huizen binnen de Singels. 's-Gravenhage (= De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving. De Provincie Utrecht. De Gemeente Utrecht. Deel III A)*.
- Dorestadnummer (= themanummer *Spiegel Historiae*, 13de jg. nr. 4, april 1978).
- Drenth, E. & Hessing, W.A.M. & Knol, E. (red.) 1993. *Het tweede leven van onze doden*. Amersfoort (= *NAR* 15).
- Drögereit, R. 1950. *Werden und der Heliand*. Essen (= *Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen*, Heft 66).
- Dubbe, B. 1992. 'Interieur en inventaris tot 1800', in: *Meking* 1992, 234-279.
- Echternach 1958. *Exposition Saint-Willibrord. Echternach (tent.cat. Abdij)*.
- Edel, D. & Strien-Gerritsen, E. van. 1988. 'Usque ad ultimum terræ. De kerstening van Ierland', in: *R.E.V. Stuip & C. Vellekoop* (red.). *Botsing en integratie in de Middeleeuwen*. Utrecht (= *Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek* 8), 108-124.
- Edel, D. 1990. 'Kirche und Gesellschaft im angelsächsischen Britannien, Northumbrien und seine Nachbarn vor und nach 634/35', in: *Bange & Weiler* 1990, 95-114.
- Edel, D. 1991. 'De kerstening van het vroegmiddeleeuwse Europa: Willibrord', in: *Stuip & Vellekoop* 1991, 31-47.
- Elbern, V.H. 1962. 'Der fränkische Reliquienkasten und Tragaltar von Werden', in: *Elbern, V.H. (red.), Das Erste Jahrtausend. Kultur und Kunst im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr*, 3 Bde. Düsseldorf, Bd.2, 436-470.
- Embach, M. 1993. 'Die Adalbert-Vita des Benediktinermonchs Ruopert von Mettlach - eine Hagiographische Auftragsarbeit Erzbischof Egberts von Trier', in: *Trier* 1993, 15-36.
- Erkens, F.R. 1993. 'In tota cunctis gratissimus aula? Egbert van Trier als Reichsbischof', in: *Trier* 1993, 37-51.
- Es, W.A. van. 1970. 'Grabsitten und Christianisierung in den Niederlanden', in: *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, Bd. 9, 77-90.
- Es, W.A. van. 1990-1. 'Dorestad, een vroege handelstad van korte duur', in: *Sarfati* 1990, 57-60.
- Es, W.A. van. 1990-2. 'Dorestad centred', in: *Besteman & Bos & Heidinga* 1990, 151-179.
- Es, W.A. van. 1990-3. 'Het Nederland van Willibrord. Enkele archeologische kanttekeningen', in: *Bange & Weiler* 1990, 67-81.
- Es, W.A. van. 1994-1. 'Bataven in het Kromme-Rijng gebied?', in: *Van Es & Hessing* 1994, 22-35.
- Es, W.A. van. 1994-2. 'Het begin van de Romeinse tijd', in: *Van Es & Hessing* 1994, 36-47.
- Es, W.A. van. 1994-3. 'De Romeinse vrede', in: *Van Es & Hessing* 1994, 48-63.
- Es, W.A. van. 1994-4. 'Volksverhuizing en continuïteit', in: *Van Es & Hessing* 1994, 64-81.
- Es, W.A. van. 1994-5. 'Friezen, Franken en Vikingen', in: *Van Es & Hessing* 1994, 82-119.
- Es, W.A. van. 1994-6. 'Wijk bij Duurstede-De Geer', in:

- Van Es & Hessing 1994, 231-233.
- Es, W.A. van. 1994-7. 'Utrechtse Heuvelrug en Zuidwest-Veluwerand', in: Van Es & Hessing 1994, 242-246.
- Es, W.A. van & Hessing, W.A.M. (red.). 1994. Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. - 900 n. C. Utrecht/ Amersfoort.
- Es, W.A. van & Hulst, R.S. 1991. Das merowingische Gräberfeld von Lent. Amersfoort (= Nederlandse Oudheden 14. Projekt Oostelijk Rivierengebied 2).
- Es, W.A. van & Sarfatij, H. & Woltering, P.J. (red.) 1988. Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief. Amsterdam/Amersfoort.
- Es, W.A. van & Verwers, W.J.H. 1978. 'Het gebied van Wijk en de topografie van Dorestad', in: Dorestadnummer, 222-226.
- Es, W.A. van & Verwers, W.J.H. 1980. Excavations at Dorestad 1. The harbour: Hoogstraat I. Amersfoort (= Nederlandse Oudheden 9. Kromme Rijn Projekt I).
- Es, W.A. van & Verwers, W.J.H. 1994-1. 'Handel in Karolingische potten' in: Van Es & Hessing 1994, 184-188.
- Es, W.A. van & Verwers, W.J.H. 1994-2. 'De huizen van Dorestad: van plattegrond tot boerderij', in: Van Es & Hessing 1994, 189-194.
- Essen 1956. *Werdendes Abendland an Rhein und Ruhr*. Essen (tent.cat. Villa Hügel).
- Essen 1990. *Vergessene Zeiten. Mittelalter im Ruhrgebiet* (tent.cat. Ruhrlandmuseum).
- Esser, K.H. 1975. 'Der Mainzer Dom des Erzbischof Willigis', in: Brück, A.Ph. (ed.). *Willigis und sein Dom. Festschrift zur Jahrtausendfeier des Mainzer Domes 975-1975*. Mainz (= Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte. Bd. 24).
- Ferrari, M.C. 1994. *Sancti Willibrordi venerantes memoriam*. Echternacher Schreiber und Schrifsteller von den Angelsachsen bis Johann Bertels. Luxemburg.
- Fillitz, H. 1969. *Das Mittelalter I*. Berlin (= Propyläen Kunstgeschichte Bd. 5).
- Fingernagel, A. 1991 *Die illuminierten-lateinischen Handschriften deutscher Provenienz der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz Berlin*. 8.-12. Jahrhundert. Tl. 1 Text. Tl. 2 Abbildungen. Wiesbaden (= Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz. Kataloge der Handschriftenabteilung. Reihe 3. Illuminierte Handschriften 1, 1.2).
- Flèche Mourgues, M.-P. 1992. 'Caractéristiques des monuments sculptés du haut Moyen Age dans le nord de la Gaule', in: *Revue du Nord-Archéologie*, tome LXXIV, no 296, 29-50.
- Fleckenstein, J. 1993. 'Das Kaiserhaus der Ottonen', in: *Hildesheim 1993*, Bd. I, 47-62.
- Frazer, J.G. 1976. *The Golden Bough. A study in Magic and Religion*. Londen e.a. (verkorte ed. 1e ed. 1922).
- Fritze, W.H. 1971. 'Zur Entstehungsgeschichte des Bistums Utrecht. Franken und Friesen 690-734', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 35, 107-151.
- Gaborit-Chopin, D. 1978. *Elfenbeinkunst im Mittelalter*. Berlin.
- Ganshof, F.L. & Berings, G. 1981. 'De staatsinstellingen in de Karolingische tijd', in: AGN I, 243-263.
- Ganshof, F.L. & Blok, D.P. 1981-1. 'De sociale structuur in de Merovingische tijd', in: AGN I, 216-219.
- Ganshof, F.L. & Blok, D.P. 1981-2. 'De sociale structuur in de Karolingische tijd', in: AGN I, 221-224.
- Ganshof, F.L. & Blok, D.P. 1981-3. 'De staatsinstellingen in de Merovingische tijd', in: AGN I, 232-242.
- Gelder, H.E. van. 1978. 'Munten', in: Dorestadnummer, 302-304.
- Gelder, H.E. van. 1980. 'Coins from Dorestad, Hoogstraat I', in: Van Es & Verwers 1980, 212-224.
- Genicot, L.F. & Milis, L. & Künzel, R.E. 1981. 'Cultuur en mentaliteit', in: AGN I, 385-412.
- Giesler, J. z.j. *Das Grab eines fränkischen Herren*. Bonn (Rheinisches Landesmuseum Bonn, Blätter für Besucher).
- Giffen, A.E. van. 1934. Voorlopig bericht over de opgraving op het Domplein te Utrecht in December van 1929. Haarlem (= Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke Verslagen I).
- Glazema, P. 1959. 'Kerk en dodenbezorging in de Middeleeuwen', in: Bogaers e.a. 1959, 224-245.
- Glazema, P. & Ypey, J. 1956. *Merovingische ambachtskunst*. Baarn.
- Graham-Campbell, J. 1980. *Viking Artefacts*. Londen.
- Graham-Campbell, J. 1987. 'From Scandinavia to the Irish Sea: Viking Art reviewed', in: Ryan 1987, 144-152.
- Grimme, E.G. 1994. *Der Dom zu Aachen. Architektur und Ausstattung*. Aken.
- Groot, H.L. de. 1992. *Terugblik op Traiectum. Een Archeologische Schets*. Utrecht.
- Groot, H.L. de. 1994. 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht. Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt', in: Bull. KNOB 4/5, 135-147.
- Grosse, R. 1987. *Das Bistum Utrecht und seine Bischöfe im 10. und frühen 11. Jahrhundert*. Köln/Wien.
- Gurjewitsch, A.J. 1987. *Mittelalterliche Volkskultur*. München.
- Gysseling, M. (ed.) 1980. *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II. Literaire handschriften. Deel 1, fragmenten. 's-Gravenhage.
- Haak, A.C. & Zadoks-Josephus Jitta, A.N. 1960. 'De Romeinse muntvondst van het Domplein te Utrecht', in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 47, 1-6, Pl. I-III.
- Halbertsma, H. 1959. 'De cultuur van het noordelijk kustgebied', in: Bogaers e.a. 1959, 178-197.
- Halbertsma, H. 1982. *Frieslands oudheid*. (onuitgegeven diss. Rijksuniversiteit Groningen).
- Halbertsma, H. 1984. 'Het heidendom waar Liudger onder de Friezen mee te maken kreeg', in: Sierksma 1984, 21-43.
- Halbertsma, H. 1989. 'Herinneringen aan St. Willibrord in Friesland', in: Kiesel & Schroeder 1989, 42-68.
- Handelswijk 1995. 'Handelswijk in Utrecht 300 jaar ouder dan gedacht', in: Bull. KNOB, jg. 94, nr. 2, 78.
- Hartingsvelt, E. van. 1990. 'De stilte van Willibrord', in: Bange & Weiler 1990, 149-158.
- Haseloff, G. 1987. 'Insular animal styles with special reference to Irish Art in the early medieval period', in: Ryan 1990, 44-55.
- Haslinghuis, E.J. 1956. *De Provincie Utrecht. Eerste stuk: de gemeente Utrecht. Eerste aflevering*. 's-Gravenhage (= De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving. Deel II).
- Haslinghuis, E.J. & Peeters, C.J.A.C. 1965. *De Provincie Utrecht. Eerste stuk: de gemeente Utrecht. Tweede aflevering. De Dom van Utrecht*. 's-Gravenhage (= De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde beschrijving. Deel II).

- Hau, J. 1932. Sanct Willibrord. Saarbrücken.
- Hausmann, R. 1992. Die theologische Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda bis zum Jahr 1600. Codices Bonifatiani 1-3. Aa1-145a. Wiesbaden (= H. Borszinski (ed.), Die Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda. Bd. 1.)
- Heidelberg 1986. Bibliotheca Palatina (tent.cat. Heiliggeistkirche).
- Heidinga, H.A. 1990. 'From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages', in: Besteman & Bos & Heidinga 1990, 9-40.
- Henderson, G. 1994. 'Emulation and invention in Carolingian art', in: McKitterick 1994, 248-273.
- Henry, F. 1965. Irish Art in the Early Christian Period (to 800 AD). Londen (1e ed. 1940).
- Henry, F. 1967. Irish Art During the Viking Invasions (800-1020 AD). Londen.
- Hessing, W.A.M. 1994-1. 'Tien eeuwen grafitueel' in: Van Es & Hessing 1994, 130-137.
- Hessing, W.A.M. 1994-2. 'Wijk bij Duurstede-De Horden', in: Van Es & Hessing 1994, 226-230.
- Hildesheim 1993. Bernhard von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen. 2 Bde. Hildesheim (tent.cat. Dom- und Diözesanmuseum/Römer- und Pelizaeus-Museum).
- Hoekstra, T.J. & Klück, B.J.M. 1990. 'Utrecht, archeologie en bouwgeschiedenis in een bisschopsstad', in: Sarfatij 1990, 112-122.
- Hoekstra, T.J. 1988. 'De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht (1010-1026)', in: Kruispunt 1988, 95-108.
- Hubert, J. & Porcher, J. & Volbach, W.F. 1967. L'Europe des Invasions. Parijs.
- Hubert, J. & Porcher, J. & Volbach, W.F. 1968. L'Empire Carolingien. Parijs.
- Hugenholtz, F.W.N. (red.) 1983. Dom en Onderwijs. Utrecht (= Utrechtse Historische Cahiers, jg. 4, no. 3).
- Isings, C. 1959. 'Merovingisch glas uit Nederland', in: Bogaers e.a. 1959, 212-223.
- Jacobsen, W. 1992. Der Klosterplan von St. Gallen und die karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840. Berlin.
- Jakobi-Mirwald, C. 1993. Die illustrierte Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda. Teil I. Handschriften des 6. bis 13. Jahrhunderts. Textband. Stuttgart.
- Jansen, H.P.H. 1983⁴. Geschiedenis van de Middeleeuwen. Utrecht/Antwerpen.
- Jelsma, A. 1990. 'Het Godsbeeld van Willibrord', in: Bange & Weiler 1990, 51-66.
- Jong, M. de. 1986. Kind en klooster in de vroege middeleeuwen. Aspecten van de schenking van kinderen aan kloosters in het Frankische Rijk (500-900). Amsterdam (diss. UvA).
- Jong, M. de. 1995. 'De school van de dienst des Heren. Kloosterscholen in het karolingische rijk', in: Stuip & Vellekoop 1995, 59-86.
- Jong, W.R. de. 1926. Geschiedenis van het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen. Utrecht.
- Jonge, C.H. de. 1939. 'De tentoonstelling van vroeg-middeleeuwse kunst te Utrecht', in: Het Gildeboek, XII, afl. 4, 89-97.
- Ketner, F. 1953. 'In Utrecht gebruikte en geschreven oude handschriften', in: JBOU, 40-46.
- Keulen 1985. Ornamenta ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik in Köln. 3 Bde. (tent.cat. Schnütgen-Museum).
- Keulen 1991. Vor dem Jahr 1000. Abendländische Buchkunst zur Zeit der Kaiserin Theophanu. Keulen (tent.cat. Schnütgen-Museum).
- Kiesel, G. & Schroeder, J. 1989. Willibrord, Apostel der Niederlande, Gründer der Abtei Echternach. Luxemburg.
- Klinckaert, J.W. 1994. 'Een laat-middeleeuws Odulphusbeeld te Utrecht', in: Madoc, jg. 8, nr. 1, 2-11.
- Knol, E. 1988. 'Magische voorwerpen in vroeg-middeleeuwse graven in Friesland', in: M. Bierma & A.T. Clason & E. Kramer & G.J. de Langen (red.), Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied. Groningen, 117-126.
- Knol, E. 1993-1. 'De kerstening van Noord-Nederland in het grafitueel weerspiegeld?', in: Drenth & Hessing & Knol 1993, 61-74.
- Knol, E. 1993-2. De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen. Groningen (diss.).
- Koldewij, A.M. 1985. Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen. De Geschiedenis van de Kerk van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht, deel I. Assen/Maastricht.
- Korteweg, A.S. 1979. De Bernulphuscodex im Het Rijksmuseum Het Catharijneconvent en verwante handschriften. Amsterdam.
- Korteweg, A.S. 1985. 'Thierry II, Count of Holland, and his wife Hildegard and their donations to Egmond Abbey', in: Byzantium and the Low Countries in the Tenth Century. Aspects of Art and History in the Ottonian Era, Hernen 1985, 146-164.
- Kruispunt 1988. Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk. Voordrachten gehouden tijdens het congres ter gelegenheid van tien jaar mediëvistiek. Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit te Utrecht. 23 tot en met 27 augustus 1988. Zutphen (= Clavis Kunsthistorische Monografieën VII).
- Kubach, H.E. & Verbeek, A. 1976-1989. Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler. 4 Bde. Berlin.
- Kühn, H. 1935. Die vorgeschichtliche Kunst Deutschlands. Berlin.
- Künzel, R. 1990. 'Heidendom, syncretisme en religieuze volkscultuur in de vroege middeleeuwen. Problemen en perspectieven', in: Bange & Weiler 1990, 269-281.
- Lafaurie, J. & Jansen, B. & Zadoks-Josephus Jitta, A.N. 1961. 'Le trésor de Wieuwerd', in: OMROL 42, 1961, 78-105.
- Lammers, M. 1994. 'Dakpannen op De Horden', in: Van Es & Hessing 1994, 161-168.
- Lammers, S. 1989. 'Medieval Christian Interments in Stone: Monolithic Limestone Sarcophagi', in: BROB, 337-434.
- Laufner, R. 1993. 'Die Vorfahren des Trierer Erzbischofs Egbert und ihre Herkunft. Ein Beitrag zur Sozial- und Familiengeschichte des 9. und 10. Jahrhunderts', in: Trier 1993, 103-109.
- Leeuwarden/s-Gravenhage 1959-1960. Van Friezen, Franken en Saksen 350-750. Leeuwarden/s-Gravenhage (tent.cat. Fries Museum/Haags Gemeentemuseum).
- Leiden 1993. Peddemors, A. & Carmiggelt, A. 1993. Archeologie van middeleeuws Nederland. Amsterdam (Mus.cat. Rijksmuseum van Oudheden).
- Leupen, P.H.D. 1990. 'Sint Salvator en Sint Maarten,

- Willibrord en Bonifatius', in: Bange & Weiler 1990, 317-327.
- Leupen, P.H.D. 1991. 'Bonifatius. De cultuur van een Angelsaksische priester-monnik.', in: Stuip & Vellekoop 1991, 51-69.
- Levison, W. 1978. 'St. Willibrord and his place in history', in: Rutgers 1978, 18-31 (redevowering 1939).
- Lieftinck, G.I. 1964. *Manuscripts datés conservés dans les Pays-Bas. T. 1. Les manuscrits d'origine étrangère (816-c. 1550)*. Amsterdam.
- Linas, C. de. 1879. *Coffret incrusté du Musée Archevêiscopal d'Utrecht*. Parijs.
- Linssen, C.A.A. 1981. 'Lotharingen 880-1106', in: AGN I, 305-353.
- Lohof, E. 1993. 'Grafritueel en sociale verandering', in: Drenth & Hessing & Knol 1993, 3-10.
- Londen 1989. Youngs, S. (ed.). *The work of Angels. Masterpieces of Celtic Metalwork 6th-9th centuries AD*. Londen (= tent.cat. British Museum).
- Londen 1991. Webster, L. & Backhouse, J. (ed.). *The Making of England. Anglo-Saxon Art and Culture AD 600-900*. Londen (= tent.cat. British Museum).
- Looijenga, T. 1993. 'Corpus 'Friese' runeninscripties', in: *Paleo-aktueel* 4, 127-131.
- Looijenga, T. 1994. 'Runen een helder alfabet uit duistere tijden?' in: *Westerheem* jg. 43, 186-188 (= bespreking van Philippa & Quak 1994).
- Löwe, H. (ed.) 1982. *Die Iren und Europa im frühen Mittelalter*. 2 Bde. Stuttgart.
- Maaskant-Kleibrink, M. 1978. 'De middeleeuwse ring met romeinse steen', in: *Dorestadnummer*, 251-253.
- Maaskant-Kleibrink, M. 1980. 'A Gold Ring Set with a Roman Ringstone from Dorestad, Hoogstraat I', in: Van Es & Verwers 1980, 207-211.
- Maat, G.J.R. 1984. 'De Relieken van St. Adelbert', in: *Cordfunke* 1984, 155-171.
- Machielsen o.s.b., D.L. 1961. 'De Angelsaksische herkomst van de zogenaamde Oudsaksische doopbelofte', in: *Leuvense Bijdragen. Tijdschrift voor moderne filologie*, jg. 50, 1e afl., 97-124.
- Mainz 1992. Wikinger, Waräger, Normannen. *Die Skandinavien und Europa 800-1200*. Mainz (tent.cat., ook in Grand Palais, Parijs).
- Mainz/Spiers 1992. *Das Reich der Salier 1024-1125*. Mainz (tent.cat. Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Bischöfliches Dom- und Diözesan-Museum Mainz/Historisches Museum der Pfalz Spiers).
- Margue, M. & Schroeder, J. 1993. 'Zur geistigen Ausstrahlung Triers unter Erzbischof Egbert', in: *Trier* 1993, 111-121.
- Mayr-Harting, H. 1991. *Ottoman Book Illumination. An historical study*. I Themes. II Books. Londen/New York.
- McGurk, P. 1981. 'Carolingian astrological manuscripts' in: M. Gibson & J. Nelson (eds.), *Charles the Bald: Court and Kingdom. Papers based on a Colloquium held in Londen in April 1979* Oxford (BAR International Series 101), 317-332.
- McKitterick, R. 1990. 'Frankish uncial: a new context for the Echternach scriptorium', in: Bange & Weiler 1990, 374-388.
- McKitterick, M. (ed.) 1994. *Carolingian Culture: emulation and innovation*. Cambridge.
- Meens, R. 1990. 'Het heilige bezoedeld. Opvattingen over het heilige en het onreine in de vroegmiddeleeuwse religieuze mentaliteit', in: Bange & Weiler 1990, 237-255.
- Meens, R. 1993. 'Willibrords boeteboek?', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 106, 163-178.
- Meens, R.M.J. 1994. *Het tripartite boeteboek. Overlevering en betekenis van vroegmiddeleeuwse biechtvoorschriften*. Hilversum (= Middeleeuwse studies en bronnen XLI; diss. Katholieke Universiteit Nijmegen).
- Mekking, A.J.J. (bez.) 1992. *De Grote of Lebuinuskkerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken*. Zutphen (= *Clavis Kunsthistorische Monografieën* XI).
- Melucco Vaccaro, A. 1993. 'Hierosolimam adiit [...] tabulas eburneas optimas secum deportavit', in: *Arte Medievale*, 1993-2, 1-19.
- Metzler, J. & Zimmer, J. & Bakker, L. 1981. *Ausgrabungen in Echternach*. Luxemburg.
- Meyere, J. de. 1988. *Utrecht op schilderijen*. Utrecht.
- Meyier, K.A. de. 1975. *Codices Vossiani Latini. Pars II. Codices in quarto*. Leiden (cat. Universiteitsbibliotheek).
- Meyier, K.A. de. 1984. *Codices Vossiani Latini. Pars IV. Indices*. Leiden (cat. Universiteitsbibliotheek).
- MGH 1881. *Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini medii aevi*, Bd. 1. Hannover e.a.
- Milis, L. 1981. 'Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070', in: AGN I, 266-285.
- Milis, L.J.R. 1990. 'Monks, mission, culture and society', in: Bange & Weiler 1990, 82-92.
- Molhuysen, P.C. 1912. *Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices Manuscripti III. Codices bibliothecae Publici Latini*. Leiden.
- Montforts, M. 1986. 'Boterstraat', in: *ABKGU* 1986, (MBOU LX), 126-131.
- Montforts, M.J.G.Th. 1991. 'De topografie van Romeins Utrecht', in: *JBOU* 1991, 7-38.
- Montforts, M.J.G.Th. 1995. *Romeins Utrecht, Utrecht (= Historische Reeks Utrecht dl. 20)*.
- Moorsel, P.P.V. van. 1968. *Willibrord en Bonifatius*. Bussum.
- Mostert, M. 1990. 'Het geschreven woord bij de Friezen in de zevende en achttiende eeuw', in: Bange & Weiler 1990, 256-268.
- München 1970. *Cimelia Monacensia. Wertvolle Handschriften und frühe Drucke der Bayerischen Staatsbibliothek München*. München (tent.cat.).
- Münster 1993. *Imagination des Unsichtbaren. 1200 Jahre Bildende Kunst im Bistum Münster*. 2 Bde. Münster (tent.cat. Westfälischen Landesmuseums für Kunst und Kulturgeschichte).
- Murphy, G.R. 1992. *The Heliand. A translation and commentary*. New York/Oxford.
- Muskens, M.P.M. 1994³. *De kerk van de Friezen bij het graf van Petrus*. Rome.
- Netzer, N. 1994. *Cultural Interplay in the eighth century. The Trier Gospels and the making of a scriptorium at Echternach*. Cambridge.
- Neuman de Vegvar, C.L. 1987. *The Northumbrian Renaissance. A Study in the Transmission of Style*. Selinsgrove/Londen/Toronto.
- Neuman de Vegvar, C.L. 1990. 'The origin of the Genoels-Elderen ivories', in: *Gesta* 29, nr. 1, 8-24.
- Nijmegen 1989. *Schatkamer van Gelderse oudheden*.

- Nijmegen (tent.cat. Provinciaal Museum G.M. Kam).
- Noort, G. 1993. Germaanse cultuur en christianisatie van Noordwest-Europa. Utrecht/Leiden (= IIMO Research Publication 35).
- Nordenfalk, C. 1977. Keltische en Angelsaksische miniaturen. Utrecht/Antwerpen.
- Nordenfalk, C. 1987. 'One hundred and fifty years of varying views on the early Insular Gospel Books', in: Ryan 1987-1, 1-6.
- Ó Cróinín, D. 1987. 'Merovingian politics and insular calligraphy: the historical background to the Book of Durrow and related manuscripts', in: Ryan 1987-1, 40-43.
- Ó Cróinín, D. 1984. 'Rath Melsigi, Willibrord, and the earliest Echternach manuscripts', in: Peritia, vol. 3, 17-49.
- Ohlgren, T.H. 1986. Insular and Anglo-Saxon Illuminated Manuscripts. An Iconographic Catalogue. c. A.D. 625 to 1100. New York/Londen.
- Ozinga, J.R.P. & Hoekstra, T.J. & De Weerd, M.D., & Wynia S.L. 1989 (samenst.). Het Romeinse castellum te Utrecht. Utrecht.
- Ozinga, J.R.P. 1989. 'De geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek naar het Romeinse castellum in Utrecht', in: Ozinga & Hoekstra & De Weerd & Wynia 1989, 19-23.
- Ozinga, L.P.R. & De Weerd, M.D. & Montforts, M.J.G.Th. 1989. 'Traiectum: een hulpstroepencastellum aan de Rijnlimes', in: Ozinga & Hoekstra & De Weerd & Wynia 1989, 37-62.
- Padberg, L.E. von & Stork, H.-W. 1994. Der Ragyndrudis-Codex des Hl. Bonifatius. Fulda.
- Parijs 1939. Lauer, Ph. Catalogue Général des Manuscrits Latin. Tome Ier (Nos. 1-1438). Parijs (cat. Bibliothèque Nationale).
- Parijs 1987. Avril, F. & Danz Stirnemann, P. Manuscrits enluminés d'origine insulaire VIIe-XXe siècle. Parijs (cat. Bibliothèque Nationale).
- Pawelec, K. 1990. Aachener Bronzegitter: Studien zur karolingischen Ornamentik um 800. Köln.
- Peddemors, A. 1981. 'The Carolingian Jewelled Brooch from Dorestad', in: OMROL nr. 62, 59-62.
- Peeters, C.J.A.C. 1966. 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in: Opstellen aangeboden aan Prof.dr. F.G.C. van der Meer t.g.v. zijn zestigste verjaardag op 16 november 1964. Amsterdam/Brussel, 73-126.
- Peeters, C. 1990. 'Kerk- en kloosterbouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels', in: Bange & Weiler 1990, 362-373.
- Philippa, M. & Quack, A. 1994. Runen. Een helder alfabet uit duistere tijden. Amsterdam.
- Philippe, J. 1979. La cathédrale Saint-Lambert de Liège. Luik.
- Plummer, C. 1969⁶. Venerabilis Bedae Historiam Ecclesiasticam gentis Anglorum etc. Oxford (1e ed. 1896).
- Pol, A. 1989. 'Remmerden 1988: een vondst van vroeg-middeleeuwse munten bij Rhenen', in: De beeldenaar 13-2, 39-47.
- Quispel, G. 1971. Het Evangelie van Thomas en de Nederlanden. Amsterdam/Brussel.
- Quispel, G. 1984. 'Liudger als religieuze figuur', in: Sierksma 1984, 87-94.
- Rau, R. 1968. Briefe des Bonifatius. Willibalds Leben des Bonifatius nebst einigen zeitgenössischen Dokumenten. Darmstadt (= Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Band IVb).
- Reinhardt, K. 1993. 'Die Glossen des Wolbodon-Psalters', in: Trier 1993, Bd. 2, 153-162.
- Reischmann, H.-J. 1989. Willibrord - Apostel der Friesen. Seine Vita nach Alkuin und Thiofrid. Lateinisch - Deutsch. Darmstadt.
- RIC 1948². Mattingly, H. & Sydenham, E.A. The Roman Imperial Coinage. Vol. I. Augustus to Vitellius. London (1e dr. 1923).
- Riché, P. 1979. Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Age. Les écoles et l'enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve siècle au milieu du XIe siècle. Parijs.
- Richter, M. 1989³-1. Medieval Ireland. The enduring Tradition. Londen (1e druk Irland in het Mittelalter. Kultur und Geschichte, 1983).
- Richter, M. 1989-2. 'The young Willibrord', in: Kiesel & Schroeder 1989, 25-30.
- Richter, M. 1990. 'England and Ireland in the time of Willibrord', in: Bange & Weiler 1990, 35-50.
- Rijntjes, R. 1994. 'De ecclesiola in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel', in: Bull. KNOB 4/5, 150-161.
- Roest, J. van der. 1994. 'Koper in militaire werkplaatsen', in: Van Es & Hessing 1994, 153-160.
- Rombout, H. 1990. 'Het grondbezit van de abdij Echternach in Texandria en het Antwerpse. Achtergronden, prediking en verwerving', in: Bange & Weiler 1990, 177-183.
- Romers, H. 1987. J. de Beijer; Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen, dl. III: de stad Utrecht. Alphen a/d Rijn.
- Roth, H. 1979. Kunst der Völkerwanderungszeit. Frankfurt am Main/Berlijn/Wenen (= Propyläen Kunstgeschichte. Supplementbd. IV).
- Roth, H. 1986. Kunst und Handwerk im frühen Mittelalter. Archäologische Zeugnisse von Childerich I. bis zu Karl dem Grossen. Stuttgart.
- Rutgers, C.A. (samenst.) 1978. De Utrechtse bisschop in de middeleeuwen. Den Haag.
- Ryan, M. (ed.) 1987-1. Ireland and Insular Art, AD 500-1200. Dublin.
- Ryan, M. 1987-2. 'Some aspects of sequence and style in the metalwork of eighth- and ninth-century Ireland', in: Ryan 1987-1, 66-74.
- Ryan, M. 1993. Metal Craftsmanship in Early Ireland. Dublin.
- Sarfati, H. (ed.). 1990. Verborgene Steden. Stadsarcheologie in Nederland. Amsterdam.
- Schaik, A.H.M. van. 1981. "Waar alle richtingen samenkomen". De Willibrordherdenking van 1939', in: Het Sticht van binnen en van buytenen. Bundel opstellen over de geschiedenis van de provincie Utrecht, aangeboden aan dr. M.P. van Buijtenen bij diens zeventigste verjaardag. Utrecht, 325-356 (= JBOU 1981).
- Schanz, Martin. 1971². Geschichte der römischen Literatur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians. 8. Abt. 4. Teil. 2. Bd. Die Literatur des fünften und sechsten Jahrhunderts. München (1e druk 1920).
- Scheibelreiter, G. 1990. 'Der Missionar im Frankenreich im 7. und 8. Jahrhundert. Typus und Individuum', in: Bange & Weiler 1990, 328-347.
- Schieffer, T. 1980. Winfried-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas. Darmstadt (1e druk 1954).
- Schmitz, W. 1985. 'Die mittelalterliche Bibliotheksge-

- schichte Kölns', in: Keulen 1985, Bd. II, 137-148.
- Schoneveld, J. 1991. 'Het archeologisch onderzoek van de terp van Wijnaldum (gem. Harlingen), een eerste impressie', in: Westerheem, jg. 40, 198-201.
- Schoneveld, J. 1992. 'Het archeologisch onderzoek van de terp van Wijnaldum (gem. Harlingen). 1992, tweede campagne', in: Westerheem, jg. 41, 255-259.
- Schoneveld, J. 1993. 'De Grote Fibula van Wijnaldum', in: De Vrije Fries, dl. 73, 7-24.
- Schroeder, J. 1990. 'Willibord - Erzbischof von Utrecht oder Abt von Echternach? Das Leben und Wirken des angelsächsischen Missionars aus der Sicht der frühmittelalterlichen Hagiographie', in: Bange & Weiler 1990, 348-357.
- Schubert, E. 1993. 'Der Reichsepiskopat', in: Hildesheim 1993, 93-102.
- Schuffels, H.J. 1993. 'Bernward Bischof von Hildesheim. Eine biographische Skizze', in: Trier 1993, 29-43.
- Senger, B. 1959. Das Leben des Heiligen Liudger von Altfried. Münster (= Kleine westfälische Reihe V/6*).
- Senger, B. 1984. Liudger Leben und Werk. Münster.
- Sierksma, Kl. (red.) 1984. Liudger 742-809. De confrontatie tussen heidendom en christendom in de Lage Landen. Muiderberg.
- Spitzers, T.A. 1992. 'De ontwikkeling van Deventer als kerkelijke vestigingsplaats tot aan de bouw van de zogenoemde Bernoldkerk', in: Mekking 1992, 11-28.
- Stam, G.J.S.N. 1991. 'Relieken van Sint Lebuinus', in: Catharijnebrief 34, 15-16.
- Steinruck, J. 1993. 'Erzbischof Egbert von Trier (977-993). Ein Representant der Reichskirche in der Ottonenzeit', in: Trier 1993, 197-205.
- Stöver, R.J. 1994. 'De afmetingen van de Salvator- of Oudmunsterkerk in de afbeeldingen in de Monumenta van Van Buchel en in de Collectie Booth: toetsing en interpretatie aan de hand van de opgravingsresultaten', in: Bull. KNOB, 4/5, 169-185.
- Struick, J.E.A.L. 1968. Utrecht door de eeuwen heen. Utrecht.
- Stuip, R.E.V. & Vellekoop, C. (red.) 1991. Utrecht tussen kerk en staat. Hilversum (= Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek 10).
- Stuip, R.E.V. & Vellekoop, C. (red.) 1995. Scholing in de Middeleeuwen. Hilversum (= Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek 13).
- Stüwer, W. 1980. Die Reichsabtei Werden an der Ruhr. Berlin/New York (= Germania Sacra. Neue Folge 12. Die Bistümer der Kirchenprovinz Köln. Das Erzbistum Köln. 3.)
- Taeger, B. (ed.) 1984. Der Heliand. Studienausgabe in Auswahl. Tübingen (= Altsächsische Textbibliothek Nr. 95).
- Tent, W.J. van. 1994. 'Vechten-Fectio', in: Van Es & Hessing 1994, 212-218.
- Theuvs, F.C.W.J. 1990. 'Centre and periphery in Northern Austrasia (6th-8th centuries). An archaeological perspective', in: Besteman & Bos & Heidenga 1990, 41-69.
- Trier 1984. Schatzkunst Trier. Trier (tent.cat. Trierer Domschatz).
- Trier 1993. Ronig, F.J. (herausg.). Egbert, Erzbischof von Trier 977-993. Gedenkschrift der Diözese Trier zum 1000. Geburtstag. Bd. 1 Katalog und Tafelband. Bd. 2 Aufsätze. Trier (tent.cat. Diözesanmuseum).
- Tuuk, L.A. van der. 1995. 'Waar bevond zich de Maartenskerk van Willibrord?', in: MBOU, 68e jg. nr. 3, mei/juni, 52-59.
- Utrecht 1890. Hulsebos, G.A. Vervolg etc. op de Catalogus der Archeologische Verzameling van het Provinciaal Genootschap van Kunst en Wetenschappen. Utrecht.
- Utrecht 1928. Catalogus van het Historisch Museum der stad. Utrecht (cat. Centraal Museum).
- Utrecht 1936. Hoorn, G. van. Gids door de verzameling van Nederlandsche en Romeinsche Oudheden van het Provinciaal Genootschap van Kunst en Wetenschappen in het Centraal Museum te Utrecht. Utrecht.
- Utrecht 1939-1. Willibrord-herdenking 639-1939. Catalogus van de Tentoonstelling van vroeg-middeleeuwse kunst. Utrecht (tent.cat. Kloostergang van de Dom).
- Utrecht 1939-2. Catalogus van de St. Willibrord-Tentoonstelling. Utrecht (tent.cat. aula van de Universiteit).
- Utrecht 1948. Utrecht's kunst in opkomst en bloei 650-1659. Utrecht (tent.cat. Centraal Museum).
- Utrecht 1972. Van Willibrord tot Wereldraad. Utrecht (tent.cat. Aartsbisdommuseum).
- Utrecht 1985. Koldewij, A.M. & Vlijmen, P.M.L. van (red.) Schatkamers uit het zuiden. Utrecht (tent.cat. Rijksmuseum Het Catharijneconvent).
- Utrecht 1987. Jan de Beijer in Utrecht. Stadsgezichten van een bekende tekenaar uit de 18de eeuw. (tent.cat. Gemeentelijke Archiefdienst).
- Utrecht 1988. Vliedden, M. van. Utrecht een hemel op aarde. Zutphen (= Clavis Kunsthistorische Monografieën VI. Tent.cat. Rijksmuseum Het Catharijneconvent).
- Utrecht 1993. Wüstefeld, W.C.M. Middeleeuwse boeken van Het Catharijneconvent. Utrecht (tent.cat. Rijksmuseum Het Catharijneconvent).
- Uytfanghe, M. van. 1990. 'Lotusa en Zele. Een merkwaardige band tussen de Fries Liudger (ca. 741-809), zijn abdij te Werden en de Zuidelijke Nederlanden', in: Bange & Weiler 1990, 184-200.
- Vader-Reinsma, D. 1994. 'Het aardewerk van De Horden', in: Van Es & Hessing 1994, 169-172.
- Vellekoop, K. 1988. 'Muzikale harmonie als model voor de schepping', in: Kruispunt 1988, 85-93.
- Verheggen, E.M.F. 1990. De Kerk van de Friezen. 1250 jaar Nederlanders in Rome (= Katern 1-2-1 informatiebulletin 1990, 242-271).
- Verhulst, A. & Bock-Doehaerd, R. de. 1981. 'Nijverheid en handel', in: AGN I, 183-215.
- Verhulst, A. 1981. 'Landbouw', in: AGN I, 166-182.
- Vermaseren, B.A. 1939. 'De Willibrord-tentoonstelling te Utrecht', in: Het Gildeboek, XII, afl. 4, 97-102.
- Verslag PUG 1915. Verslag van het verhandelde in de Algemeene Vergadering van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Utrecht, Bijlage I.
- Verwers, W.J.H. 1994. 'Wijk bij Duurstede-Dorestad', in: Van Es & Hessing 1994, 234-238.
- Vijvers, A.M. 1991. 'Het 'Kleed des heren' en andere koptische stoffen in het Catharijneconvent', in: Catharijnebrief 34, 10-14.
- Vis, G.N.M. (red.) m.m.v. Gumbert, J.P. 1993. Egmond tussen kerk en wereld. Hilversum.
- Vis, G.N.M. 1990. 'De twaalf gezellen van Sint Willibrord', in: Bange & Weiler 1990, 128-148.
- Vollgraff, C.W. & Hoorn, G. van. 1934. De opgravingen in Juni en Juli 1933. Haarlem (= Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke Verslagen II).
- Vollgraff, C.W. & Hoorn, G. van. 1936. De opgravingen in

- Juni en Juli 1934. Haarlem (= Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke Verslagen III).
- Vollgraff, C.W. & Hoorn, G. van. 1938. De opgravingen in Juni en Juli 1935. Haarlem (= Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke Verslagen IV).
- Vries, J. de. 1970. *Altgermanische Religionsgeschichte*. 2 Bde. Berlin/Leipzig (1e druk 1935-1937).
- Wagner, A. 1994. 'Rijke mannengraven in Rhenen', in: Van Es & Hessing 1994, 180-183.
- Wampach, C. 1929-1930. *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter. Untersuchungen über die Person des Gründers, über die Kloster und Wirtschaftsgeschichte auf Grund des liber aureus Epternacensis (698-1222)*. 2 Bde. Luxemburg.
- Wegman, H.A.J. 1983². *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten. Een wegwijzer*. Hilversum.
- Wegman, H.A.J. 1990. 'De praktijk van de eredienst in het leven van Willibrord', in Bange & Weiler 1990, 221-236.
- Weiler, A.G. 1989². *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw met een vertaling van de voornaamste literaire bronnen door P. Bange*. Hilversum.
- Weiler, A.G. 1990. 'Christendom en heilige natuur bij de Germanen', in: Bange & Weiler 1990, 203-220.
- Welie, E.G. van. 1993. 'Double churches - some aspects of the form and function of a phenomenon in fourth to seventh century church architecture', in: Boreas, Bd. 16, 165-180.
- Wenen 1993. *Irblich, E. Karl der Grosse und die Wissenschaft. Wenen (tent.cat. Österreichische Nationalbibliothek)*.
- Willems, W.J.H. & Ypey, J. 1985. 'Ein Angelsächsisches Schwert aus der Maas bei Wessem, Provinz Limburg (Niederlande)', in: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 15, 103-113 (= ROB, overdrukken nr. 246).
- Wilson, H.A. 1918. *The Calendar of St. Willibrord, from Ms. Paris Lat. 10837. A Facsimile with transcription, Introduction and Notes*. Londen (Henry Badshaw Society 55).
- Winter, J.M. van. 1981. 'De voornaamste adellijke geslachten in de Nederlanden. 10de en 11de eeuw', in: AGN I, 225-229.
- Winter, J.M. van. 1991. 'Utrecht, centraal of marginaal?', in: Stuijp & Vellekoop 1991, 15-30.
- Wood, Ian. 1994. *The Merovingian Kingdoms 450-751*. Londen/New York.
- Ypey, J. 1959. 'Twee vroeg-middeleeuwse zwaarden met incrustaties', in: BROB 9, 297-301.
- Ypey, J. 1961. 'Enkele gereinigde vroeg-middeleeuwse sieraden uit het Fries Museum te Leeuwarden', in: BROB 10-11, 569-576.
- Ypey, J. 1962-1963-1. 'De in 1933 tijdens de opgravingen aan het Domplein te Utrecht gevonden riemtong nog eens nader bezien', in: BROB 12-13, 583-586.
- Ypey, J. 1962-63-2. 'Vroeg-middeleeuwse wapens uit Nederlandse verzamelingen', in: BROB 12-13, 153-176.
- Ypey, J. 1964. 'Ein merowingerzeitliches Kastenschloss in einem Frauengrab aus Rhenen, Prov. Utrecht', in: BROB 14, 84-88.
- Ypey, J. 1973. 'Das fränkische Gräberfeld zu Rhenen, Prov. Utrecht', in: BROB 23, 289-312.
- Ypey, J. 1978. 'Zwaarden', in: Dorestadnummer, 254-259.
- Ypey, J. 1984. 'Einige Wikinger Zeitliche Schwerter aus den Niederlanden', in: Offa 41, 213-25.
- Zijlstra, J. 1991. 'Finn's Fibula? Belangwekkende vroeg-middeleeuwse vondsten te Wijnaldum', in: Westerheem jg. 40, 51-62.
- Zondagsmissaal. s.a. *Zondagsmissaal met vespers*. Leuven.

Fotoverantwoording en concordantie van inventarisnummers met catalogusnummers

Fotoverantwoording

Aken, Domkapitel/Ann Münchow: cat.nr. 95
 Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek: cat.nrs. 22, 74, 78a (kleurenafb. 12a), 81, 85b, 86 (kleurenafb. 12c)
 Amsterdam 1983, cat. 57: cat. 50
 Bamberg, Staatsbibliothek: afb. 7, 16
 Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz - Handschriftenabteilung: afb. 8, 14; cat.nr. 102 (kleurenafb. 19)
 Blok 1979, afb. p. 41, afb. p. 52: resp. afb. 5 en cat.nr. 47
 Brussel, IRPA/KIK: afb. 17; cat.nrs. 66 (kleurenafb. 10), 109 (kleurenafb. 24)
 Van Es & Hessing 1994, afb. 86 en 81: resp. afb. 10, 11
 Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek/Weimar, Renno: afb. 6
 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek: cat.nr. 105 (kleurenafb. 20)
 's-Gravenhage, Koninklijk Huisarchief: cat.nrs. 112, 113
 Groningen, Groninger Museum: cat.nr. 33
 Grossenluder/Erich Gutberlet: cat.nr. 58 (kleurenafb. 8)
 Haslinghuis 1956, afb. p. 12: afb. 18.
 Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek/Barbara Lutterbeck: cat.nr. 89 (kleurenafb. 14)
 Keulen, Rheinisches Bildarchiv: afb. 13; cat.nrs. 61 (nr. 1429), 62 (nr. 1438), 91 (nr. 195145), 98 (kleurenafb. 18), 107 (kleurenafb. 22)
 Kopenhagen, Nationalmuseet/L. Larsen: cat.nr. 52 (kleurenafb. 4)
 Leeuwarden, Fries Museum/Dikken & Hulsinga: afb. 3; cat.nrs. 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 70
 Leiden, Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet: cat.nrs. 28, 73 (kleurenafb. 12b), 75
 Leiden, Rijksmuseum van Oudheden: cat.nrs. 24, 25 (kleurenafb. 1), 30 (kleurenafb. 3), 87 (kleurenafb. 13), 100a, 101a-c
 Leiden, Universiteitsbibliotheek: cat.nrs. 59, 88, 90
 Londen 1989, afb. p. 165: cat.nr. 51
 Londen, British Museum: afb. 4; cat.nr. 49
 Maastricht Bonnefantenmuseum/Etienne van Sloun/Gregor Ramaekers: afb. 15; cat.nr. 104
 Maastricht, Stichting Schatkamer St. Servaas/G.A.M. Maastricht-archief Par. S.Servaas: cat.nrs. 96, 106 (kleurenafb. 21)
 Marburg, Bildarchiv: cat.nr. 60 (nr. LA2313149)
 Namen, Musée Diocésain/Piron: cat.nr. 67
 Nijmegen, Provinciaal Museum G.M. Kam: cat.nr. 27 (kleurenafb. 2)
 Parijs, Bibliothèque Nationale: afb. omslag
 Rhenen, dr. H.P. Dey's: cat.nr. 43
 Sittard, Peter Schols: cat.nrs. 57, 103
 Utrecht, Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum Gemeente Utrecht/H.L. de Groot: afb. 1.
 Utrecht, Centraal Museum: cat.nrs. 1, 3, 6, 7a, 7c, 8, 15, 16, 17, 18, 19, 44, 45, 100b, 118

Utrecht, Centraal Museum/Ernst Moritz: cat.nrs. 92 en 93 (kleurenafb. 16a en b)
 Utrecht Gemeentelijke Archiefdienst: cat.nrs. 111, 114, 115, 117
 Utrecht, Gemeentelijke Fotodienst: cat.nrs. 5, 10, 11, 12, 13, 14, 20, 21, 46b
 Utrecht, Museum Catharijneconvent: cat.nrs. 71 (kleurenafb. 11), 92 (kleurenafb. 15)
 Utrecht, Museum Catharijneconvent/Ruben de Heer: cat.nrs. 23, 26, 54 (kleurenafb. 5), 63 (kleurenafb. 9), 64, 65, 69, 76, 77, 78b, 79, 80, 82, 83, 84, 85a, 97 (kleurenafb. 17), 99, 101d, 108 en 110 (kleurenafb. 23)
 Utrecht, Provinciaal Utrechts Genootschap: cat.nr. 9
 Utrecht, Provinciaal Utrechts Genootschap/R. van Berlo: cat.nr. 4
 Utrecht, Rijksarchief: cat.nr. 116
 Trier, D. Thomassin: cat.nrs. 55 (kleurenafb. 6), 56 (kleurenafb. 7)
 Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana: cat.nr. 68
 Vollgraff & Van Hoorn 1934, Pl. XX en fig. 12: resp. cat.nrs. 2, 7b
 Vollgraff & Van Hoorn 1936, Pl. XXXI,3: cat.nr. 46a
 Vroom, W.H. 1981. De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, Maarssen, afb. 22: afb. 9
 Wenen, Österreichische Nationalbibliothek: afb. 2, 12
 Württembergische Landesbibliothek/Joachim Siener: cat.nr. 48

Concordantie

Aken, Schatkamer van de Dom
 Zonder nummer - cat.nr. 95

Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
 WbD 357.6.1 II 18 en 19, 357.6.1 II 22, 357.6.1 II 24 t/m 27, 357.6.1 II 29 t/m 32 - cat.nr. 75
 WbD 363.1.2 - cat.nr. 83
 WbD 366.3.1 - cat.nr. 76
 WbD 383.2.11 - cat.nr. 82
 WbD 383.3.27 - cat.nr. 78b
 WbD 383.4 - cat.nr. 83
 WbD 386.4.1 - cat.nr. 82
 WbD 387.1.0 - cat.nr. 82
 WbD 401.4.1 - cat.nr. 85b
 WbD 405.3.1 - cat.nr. 82
 WbD 425.3.1 - cat.nr. 78b
 WbD 449.1.30 - cat.nr. 101d
 WbD 449.2.20 - cat.nr. 77
 WbD 526.2.16 - cat.nr. 82
 WbD 767.3.18 - cat.nr. 78b
 WbD 782.1.22 - cat.nr. 85a
 WbD 782.4.12 - cat.nr. 85a
 WbD 788.2.32 - cat.nr. 74b
 WbD 792.5.56 - cat.nr. 73

WbD 816.2.58 - cat.nr. 85a
 WbD 821.4.66 - cat.nr. 84
 WbD 843.1.81 - cat.nr. 79
 WbD 657 - cat.nr. 81
 WbD 2778 - cat.nr. 79
 WbD 7546 - cat.nr. 74a
 WbD 8499 - cat.nr. 78a
 WbD 9006 - cat.nr. 80a
 WbD 11020 - cat.nr. 79
 WbD 15767 - cat.nr. 86
 WbD 15927 - cat.nr. 80b

Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung
 Ms. theol. lat. fol. 366 - cat.nr. 60
 Ms. theol. lat. quart. 2.12 - cat.nr. 102

Brussel, Koninklijke Bibliotheek
 Ms. 9188-9189 - cat.nr. 109

Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
 1474 - cat.nr. 66

Dublin, National Museum of Ireland
 1881:535 - cat.nr. 50
 1920-37a - cat.nr. 51

Emmerik, Schatkamer van Sankt-Martini-Münster
 Zonder nummer - cat.nr. 54

Essen-Werden, Probsteikirche St. Ludgerus
 Inv.nr. L. 1- cat.nr. 62
 Inv.nr. L. 3- cat.nr. 61

Fulda, Dommuseum
 Codex Bonifat. II - cat.nr. 58

's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek
 Hs 76 F 1 - cat.nr. 105

's-Gravenhage, Koninklijke Verzamelingen
 MCS/44 - cat.nr. 113
 MCS/177 - cat.nr. 112
 MCS/178 - cat.nr. 113

Groningen, Groninger Museum
 1918/XI-1 - cat.nr. 33

Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek
 Cod. 83(II) - cat.nr. 89
 Cod. 138 - cat.nr. 91
 Cod. 143 - cat.nr. 107

Keulen, Schnütgen-Museum
 H 46 - cat.nr. 98

Kopenhagen, Nationalmuseet
 Second Department no. 9084 - cat.nr. 52

Leeuwarden, Fries Museum
 27aa-W28 - cat.nr. 36
 28-202 - cat.nr. 36

28-333 - cat.nr. 35
 28-459 - cat.nr. 29
 28-508 (W84) - cat.nr. 37
 28-511 (W86) - cat.nr. 37
 28-1254a - cat.nr. 31
 30-118 - cat.nr. 40
 33-25 t/m 27 - cat.nr. 38
 37-1 - cat.nr. 36
 46a-551 - cat.nr. 70
 61-1 t/m 4 - cat.nr. 39
 62a-2 en 62a-3 - cat.nr. 30
 65-24 - cat.nr. 40
 77a-214 - cat.nr. 32
 80e-1 - cat.nr. 34
 466 - cat.nr. 41
 1359 - cat.nr. 42

Leiden, Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet
 1991-242, -247, -248, -259, -260, -278, -279, -284, -292, -295, -297, -299, -304, -311, -318, -321, -325, -339, -346, -352, -359, -362, -366, -367, -371, -380, -381, -385, -387, -390, -393, -399, -401, -406, -407, -409, -412, -417, -419, -422, -425, -426, -427, -432, -435, -446, -447, -450, -452, -456, -459, -465, -469, -475, -477, -481, -483, -485, -488, -493 - cat.nr. 28

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden
 BnW1-37 - cat.nr. 30
 f 1928/12.1 - cat.nr. 101c
 f 1940/8.1 - cat.nr. 100a
 f/1978 1.1 - cat.nr. 87
 Rh 57 A - cat.nr. 26
 Rh 413 A-C, E-G, J-M, O-P - cat.nr. 25
 Rh 430 A - cat.nr. 26
 Rh 595 M - cat.nr. 26
 Rh 722 D - cat.nr. 26
 Rh 763 A-C, F, G - cat.nr. 24
 Rh 774 D - cat.nr. 26
 WD 677 - cat.nr. 101b
 WD 678 - cat.nr. 101b
 1940/12.2 - cat.nr. 101a

Leiden, Universiteitsbibliotheek
 Cod. Voss. Lat. Q. 55 - cat.nr. 59
 Cod. Voss. Lat. F. 4 - cat.nr. 90
 Ms. B.P.L. 67 - cat.nr. 88

Londen, British Library
 Cotton MS Tiberius C II - cat.nr. 49

Maastricht, Bonnefantenmuseum
 798 - cat.nr. 104

Maastricht, Schatkamer van de St. Servaaskerk
 Zonder nummer - cat.nr. 96
 Zonder nummer - cat.nr. 106

Namen, Musée diocésain
 M.D.N. 380 - cat.nr. 67

Nijmegen, Provinciaal Museum G.M. Kam
 1972/24-4 t/m 6, 1972/24-38 - cat.nr. 27

Parijs, Bibliothèque Nationale

Ms. lat. 528 - cat.nr. 72

Ms. lat. 10510 - cat.nr. 53

Ms. lat. 10837 - cat.nr. 47

Rhenen, collectie dr. H.P. Deys

Zonder nummer - cat.nr. 43

Rhenen, Gemeentemuseum Het Rondeel

A⁶28, A⁶27, A⁶29 - cat.nr. 22

Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek

Cod. HB XIV 1 - cat.nr. 48

Susteren, Schatkamer van de H. Amelbergakerk

Zonder nummer - cat.nr. 57

Zonder nummer - cat.nr. 103

Trier, Domschat

Cod. 61, Bibliotheksnummer 134 - cat.nr. 56

Trier, kerkschat van de U.L. Frauen- und Laurentiuskerk

Zonder nummer - cat.nr. 55

Utrecht, coll. Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum

1934-525 - cat.nr. 46b

1935-1343 - cat.nr. 10

BT 01/09/00/06/03 - cat.nr. 13

BT 01/10/00/01/03 - cat.nr. 12a

BT 01/10/00/04/02 - cat.nr. 12c

BT 01/10/00/00/01 - cat.nr. 12b

BT 01/11/00/01/07 - cat.nr. 13

BT 03/00/01/02/01 - cat.nr. 14

BT 03/01/00/01/03 - cat.nr. 12a

BT 03/01/00/01/02 - cat.nr. 12d

BT 03/02/00/06/02 - cat.nr. 12

BT 03/02/00/06/01 - cat.nr. 12a

Zonder nummer - cat.nr. 20

Zonder nummer - cat.nr. 21

Utrecht, Centraal Museum

1928-1184x - cat.nr. 46a

1929-83W - cat.nr. 6

1933-1527 - cat.nr. 7

1934-648 - cat.nr. 8

1934-803 - cat.nr. 7

1934-869 - cat.nr. 7

1934-939 - cat.nr. 44

1935-1138 - cat.nr. 19

1935-1311A - cat.nr. 18

374 - cat.nr. 3

467 - cat.nr. 3

666A - cat.nr. 4

2469 - cat.nr. 118

4950-4999 - cat.nr. 2

12013 - cat.nr. 100b

Zonder nummer - cat.nr. 1

Zonder nummer - cat.nr. 9

Zonder nummer - cat.nr. 17

Zonder nummer - cat.nr. 45

Zonder nummer - cat.nr. 93

Utrecht, Centraal Museum, Coll. Provinciaal Utrechts Genootschap

3428 - cat.nr. 15

7365 - cat.nr. 16

1949-643 - cat.nr. 5

1956-29 - cat.nr. 11

V 151 - cat.nr. 94

Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst

Bibl.nr. XXVIII L 1 - cat.nr. 117

T.A. Ka 3.5 - cat.nr. 111

T.A. Ka 3.13 - cat.nr. 114

T.A. Ka 3.17 (2) - cat.nr. 115a

T.A. Ka 3.17 (4) - cat.nr. 115c

T.A. Ka 3.17 (5) - cat.nr. 115b

Utrecht, Museum Catharijneconvent

ABM b.i. 787 - cat.nr. 97

AMB h. 1 - cat.nr. 99

ABM m. 902 - cat.nr. 108

ABM m. 903 - cat.nr. 110

ABM m. 904 - cat.nr. 92

OKM m. 38 - cat.nr. 71

OKM st. 83 - cat.nr. 63

OKM st. 86 - cat.nr. 64

OKM t. 65 - cat.nr. 23

OKM v. 42 - cat.nr. 65

RMCC b. 39 - cat.nr. 69

Utrecht, Rijksarchief

Collectie handschriften, ongeinventariseerd - cat.nr. 116

Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana

Cod. Pal. lat. 577 - cat.nr. 68

CLAVIS

Clavis Kunsthistorische Monografieën

In Clavis Kunsthistorische Monografieën worden op grondige wijze en volgens de nieuwste inzichten op zichzelf staande objecten en deelgebieden van de middeleeuwse architectuur en beeldende kunst behandeld, terwijl ook aandacht wordt geschonken aan teksten uit de Middeleeuwen die onze kennis omtrent de betekenis en de functie van kunst uit die periode kunnen verhelderen.

In deze reeks verschenen titels over:

- Het Blokboek van Sint Servaas
- De Sint-Servaaskerk te Maastricht
- Gothische ivoren in het Catharijneconvent
- In Zeeland gevonden pelgrimstekens
- De middeleeuwse kerken in Utrecht
- De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht
- Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de
- De St. Martinuskerk te Emmerik
- De grote of Lebuinuskerk te Deventer
- De Nicolaaskerk in Kampen
- De kerkschat van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Maastricht

Clavis Stichting Publikaties Middeleeuwse Kunst (postbus 1521, 3500 BM Utrecht) stelt zich ten doel het uitgeven en doen uitgeven van publikaties op het gebied van de kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen. Onder verantwoordelijkheid van Clavis verschijnen twee series:

Clavis Kunsthistorische Monografieën en *Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën*. Het bestuur van de Stichting Clavis is als volgt samengesteld: Aart J.J. Mekking (voorzitter), Marieke van Vlieden (secretaris), Jan van Zelst (penningmeester), Anite Haverkamp, A.M. Koldewij, Pierre N.G. Pesch en Raphaël E.Th.M. Rijntjes.

Verdere informatie en een volledig overzicht van titels zijn verkrijgbaar bij: Clavis, Postbus 1521, 3500 BM Utrecht.

Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën

Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën bieden de geïnteresseerde leek veel en goede informatie over middeleeuwse gebouwen en kunstwerken waarmee onze omgeving werd verrijkt. De boekjes zijn gemakkelijk leesbaar en overvloedig geïllustreerd.

In deze Kleine Reeks verschenen deeltjes over:

- De Schatkamer van de Sint-Servaaskerk te Maastricht
- De Mariakerk te Utrecht
- De Oude of Sint-Stevenskerk te Werkhoven
- Het huis Oudaen te Utrecht
- Het klooster Eemstein bij Zwijndrecht
- De oude kerk te Etten
- Het witte kerkje te Odijk
- De Abdijkerk te Thorn
- Het keizerlijk paleis Lofen in Utrecht
- Het Utrechtse Huis de Rode Poort en zijn Piscina
- De 'keisnijding' van Hieronymus Bosch
- Het 'spel met toren en kapel' over bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht
- De landscommanderij van de Duitse Orde te Utrecht